

Sociologisk Forskning

TEMA:
**KROPP
OCH
KULTUR**

Nr 2-3 1996 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

REDAKTION

Thomas Johansson (red), Anna-Karin Kollind, Per Månson och Lennart Svensson.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Skanstorget 18, 411 22 Göteborg, tel 031/773 47 74, fax 031/773 47 64, e-mail: Thomas Johansson @ sociology.gu.se.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Omslag Sune Andersson, Grafisk form Leif Tollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1996. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.
1995

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumerat	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
------------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts betalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar,
9-12, 13-16.

Nummer 2–3 1996 Årgång 33

INLEDNING

Kropp och kultur: en introduktion, av Thomas Johansson 5

ARTIKLAR

Claes Ekenstam: Kroppen, viljan & skrällen för att falla:
ur den manliga självbehärskningens historia 25

Anna Johansson: Tjock och vacker – kvinnlighet och
kroppsstorlek bland nicaraguanska kvinnor 51

Lise Widding Isaksen: Den ubehagliga kroppsligheten 71

Margareta Ljung: Den kvinnliga kroppen och könets
otaliga skillnader 87

Kerstin Jacobsson och Geir A. Øygarden: Ekonomernas Guernica:
rädslans metaforer och produktionen av mening 106

DEBATT

Kari Waerness: Kommentar till ”Kritiken av den kvalitativa metoden”,
av Margareta Bertilsson (Sociologisk forskning nr 4, 1995) 130

RECENSIONER

George Chauncey: Gay New York: Gender, urban culture,
and the making of the gay male world 1890-1940. (Arne Nilsson) 133

Carl-Gösta Hansson: Fackliga karriärer. (Klas Borell) 137

Peter Waara: Ungdom i gränsland. (Anita Dahlgren) 142

Sven-Erik Karlsson: Natur och kultur som turistiska produkter:
en början till en sociologisk analys (Lars-Erik Wolvén) 145

Peter Billing & Mikael Stigendal: Hegemonins decennier.
(Lars Mjøset) 152

Förord:

I detta nummer av Sociologisk Forskning har vi valt att fokusera diskussionen kring kroppens sociologi. Det finns numera en omfattande litteratur inom detta område och vissa sociologer, som t.ex. Bryan S. Turner och Mike Featherstone har bidragit till att omtolka en del klassiska samhällsvetenskapliga teorier i ljuset av den samtida diskussionen om kroppen. Genom att föra in det kroppsliga i samhällsvetenskapen närmar vi oss frågor som rör aktörens status, emotioner, könsidentiteter och den problematiska diskussionen om natur versus kultur.

I sin introduktion till detta temanummer presenterar *Thomas Johansson* några av de centrala teoretiker som har bidragit till framväxten av en diskurs kring kroppen. Här beskrivs också hur en "sektiv tradition" har vuxit fram, dvs. hur vissa författare aktivt har lyft fram och inordnat specifika böcker och teoretiker i en "kroppens sociologi".

Claes Ekenstam presenterar ett antal fallstudier ur den manliga självbehärskningens historia. Utifrån såväl samtida som äldre studier av män och deras förhållande till känslolivet, diskuterar Ekenstam historiska förändringar i mäns kroppsliga disciplinering. Vi får bl.a. möta Bill, som går i terapi hos den berömde kroppsterapeuten Alexander Lowen och prästen Jacob Boëthius.

Anna Johansson utgår i sin artikel om nicaraguanska kvinnors kroppsuppfattning från sitt eget förhållande till det kroppsliga. Genom att kontrastera sin egen kroppsuppfattning mot den hon möter hos de kvinnor hon träffar i Nicaragua, kan hon diskutera konstruktionen av specifika kulturella förhållningssätt till det kroppsliga.

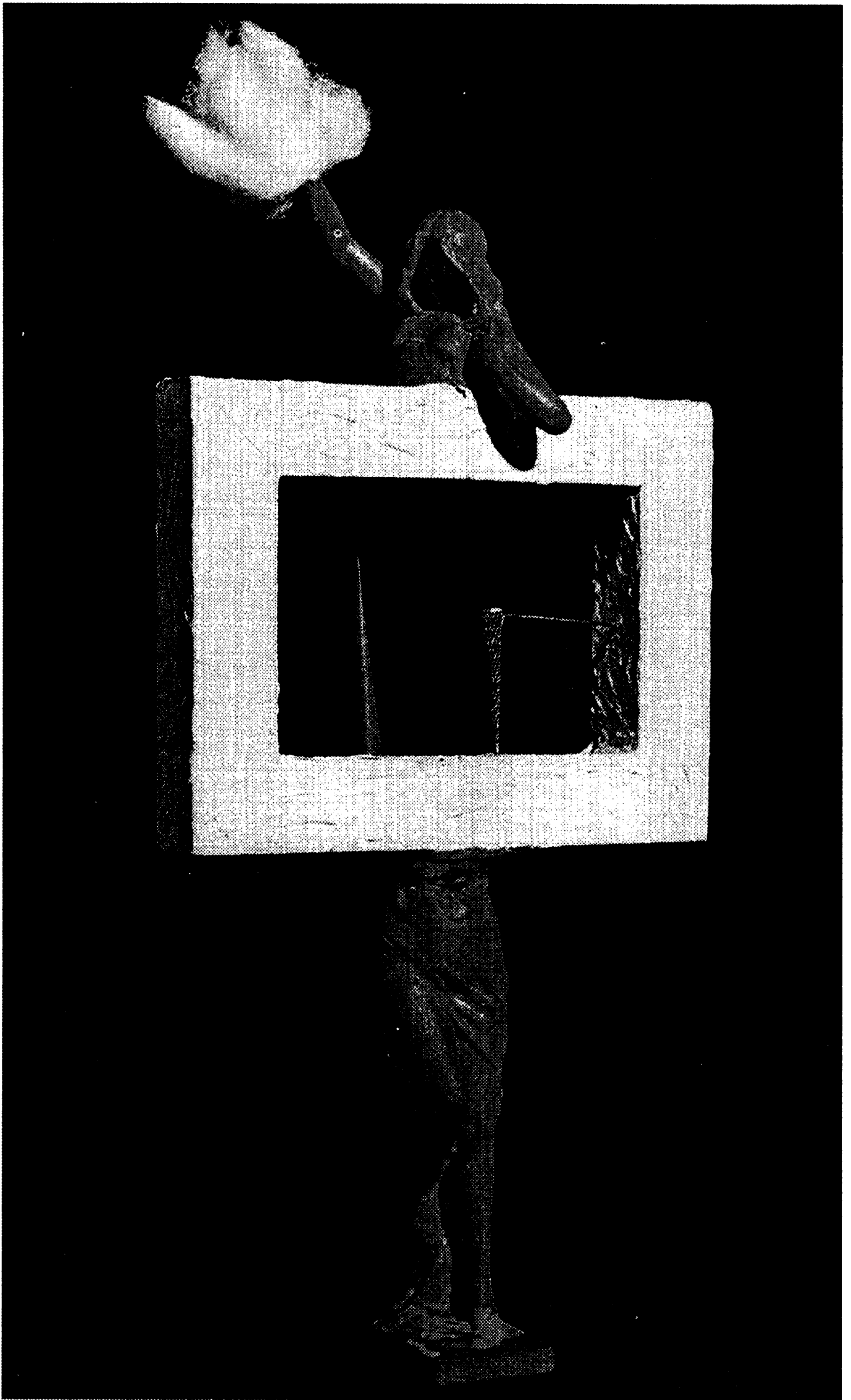
Lise Widding Isaksen utgår i sin artikel från sina egna empiriska studier av om-sorgsarbete. Hon menar att trots att vårdarbetet i stor utsträckning handlar om att förhålla sig till människors kroppar, diskuteras sällan den problematik som är en konsekvens av de olika tabun som reglerar människors syn på kroppsliga utsöndringar och sexualitet. Genom att varva teoretiska resonemang och empiriska exempel pekar Isaksen på hur den samtida människans komplexa förhållningssätt till kroppen påverkar anhörigas relation till sjuka släktingar och vårdaretares professionella hållning till patienterna.

Margareta Ljungs artikel behandlar diskussionen om konstruktionism versus essentialism. Hon lyfter bl.a. fram fransyskornas (dvs. Julia Kristeva, Luce Irigaray och Hélène Cixous) syn på den kvinnliga kroppen. Ljung menar att den feministiska kritiken av dessa teoretikers analyser av kvinnlighet har tenderat att negligera de poänger som finns med att resonera kring hur det kroppsliga gör motstånd mot inordningen i den symboliska ordningen och på så sätt utgör en subversiv kraft mot det som inom denna psykoanalytiska tradition kallas "Faderns lag".

Den avslutande artikeln handlar inte alls om kroppen, utan om ekonomernas Guernica. *Kerstin Jacobsson och Geir A. Øygarden* utgår bl.a. från Roland Barthes analyser av mytologier, när de studerar ekonomers flitiga användande av metaforer. I slutet av artikeln skriver de: "Avslutningsvis vill vi emellertid – med största respekt för ekonomernas professionalitet på området – kompensera den något ensidiga metaforiken, genom att medvetet likna marknaden vid en evig rättegång, där en ansiktslös domare outröttligen producerar domslut som ingen jury kan påverka, ingen riksdag lagstifta om, och där 'straffet' aldrig kan överklagas".

Redaktionen för SF vill ännu en gång påminna om jubileumsutgåvan. Hittills är det nästan enbart idéhistoriker som har visat intresse för vårt femtioårsjubileum. Vi uppmanar därför än en gång våra läsare att skicka bidrag till denna antologi.

Thomas Johansson och Anna-Karin Kollind

Oscar Domínguez (1906–58) L'Arrivée de la Belle Époque, 1936

Kropp och kultur: En introduktion

THOMAS JOHANSSON

Varför kroppens sociologi?

Under 1990-talet har det vuxit fram en omfattande litteratur som på ett eller annat sätt berör synen på kroppen i det senmoderna samhället. Även om det samhällsvetenskapligt orienterade intresset för den mänskliga kroppen inte är ett helt nytt fenomen, kan man i dag ändå konstatera ett ökat intresse för människors kroppsliga existens. Det finns dels *inomvetenskapliga*, dels *utomvetenskapliga förklaringar* till hur detta teoretiska och empiriska "forskningsfält" har formerats.

När det gäller de förstnämnda förklaringarna kan man inom dagens samhällsvetenskap iaktta en ökad differentiering och specialisering. Många av de författare eller vetenskapliga verk som idag räknas som tillhörande diskursen kring kroppen har tidigare definierats som civilisationsteori, allmän teori, feministisk forskning etc. En av de drivande krafterna i denna utveckling av kroppens sociologi är den engelske sociologen Bryan S. Turner. Turner har i en rad böcker aktivt medverkat till att skapa en diskurs kring kroppen (se bl. a. Turner 1984, 1987, 1992). De flesta av hans böcker skulle även kunna inordnas under rubriken medicinsk sociologi, men hans avsikt är att bidra till en allmän diskussion kring kroppen i det senmoderna samhället.

Turner diskuterar sådana fenomen som anorexia, kroppens fenomenologi, kön och kropp, konsumtion och kropp etc. Han har även, tillsammans med den grupp av engelska kultursociologer som startade tidskriften och bokserien *Theory, Culture & Society* och sedermera även *Body & Society* samlat en rad framgångsrika forskare kring temat kropp och samhälle. Detta har bl.a. resulterat i en rad intressanta artiklar, böcker och antologier om kroppen. Stilbildande på detta område är antologin *The Body: Social Process and Cultural Theory* (1991).

Det är givetvis svårt att säga något bestämt när det gäller utomvetenskapliga förklaringar till det ökade intresset för kroppen, men det är möjligt att tänka sig att följande faktorer har medverkat till denna utveckling: 1) Den ökade fokuseringen i massmedier och reklam på den unga vackra kroppen; 2) det växande intresset för "ungdomlighet"; och 3) framväxten av ett antal kroppstekniker, bl.a. bantningsmetoder, kirurgi och träningsmetoder som t.ex. bodybuilding och aerobics. Dessa fenomen är intimt relaterade till varandra. Massmediers bilder av unga vackra och framgångsrika människor har kommit att påverka en allt större skara av människor i olika åldrar och skapat ett begär efter ungdomlighet (Miegel 1994). I dag finns det även en

rad mycket utvecklade och förfinade kroppstekniker, som kan användas för att uppnå de ideal man eftersträvar. Här kan man givetvis fundera vidare: vad är det egentligen som bidrar till att man inom samhällsvetenskap, humaniora, konst, film, TV, reklam och så vidare intresserar sig för kroppen och det kroppsliga?

Framväxten av en diskurs kring kroppen är intimt sammankopplat med utvecklingen inom några av de under 1990-talet mest centrala teoretiska diskurserna. Jag tänker här på feminismen, diskussionen om det postmoderna, cultural studies-traditionen, kultursociologi och psykoanalys. De diskussioner om kropp och kultur som förts inom dessa olika traditioner överlappar och kompletterar i stor utsträckning varandra, utan att för den skull vara helt identiska.

Inom feminismen har man sedan länge intresserat sig för kroppen och det kroppsliga. Här finner vi också några av klassikerna på detta område, som t.ex. Julia Kristevas *Powers of Horror: An Essay on Abjection* (1982), Frigga Haugs *Female Sexualization* (1992) och Judith Butlers *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990). En artikel som fått ett stort genomslag i denna diskussion är Donna Haraways "A Manifesto for Cyborgs", där cyborgens används som metafor för att fokusera gränserna mellan manligt och kvinnligt. Här bör även den litteratur som behandlar maskulinitet och kropp nämnas. Ett tidigt verk inom denna tradition är Klaus Theweleits *Mansfantasier* (1977/1995).

Av de böcker som nämns ovan kan nästan samtliga också inordnas under beteckningen postmodern teori. Denna inriktnings kritik av det centrerade subjektet och bejakande av ett upplösande av olika gränser har haft ett stort inflytande på diskussionen om kroppen. En bok som på ett bra sätt sammanfattar denna diskussion är Mike Featherstones *Consumer Culture & Postmodernism* (1991), där man kan ta del av en kritisk sociologisk diskussion om teorier om kropp och konsumtion. Denna kultursociologiska ansats har varit stilbildande för en stor del av den anglo-saxiska teoribildningen kring kropp och samhälle.

Inom Cultural studies-traditionen har man ägnat sig åt att utforska relationen mellan å ena sidan reklam, estetik, ungdom, musik, å andra sidan kropp. Inom brittiska *Cultural studies* har man redan tidigt intresserat sig för dessa frågor. Diskussionerna inom den s.k. Birminghamskolan om ungdom, stil och smak tangerar t.ex. i stor utsträckning den diskussion som i dag förs om kroppen. Ett bra exempel på detta är Dick Hebdiges bok om punkare, *Subculture: The Meaning of Style* (1979), som handlar om ungdomars ständiga skapande av nya stilmässiga och kroppsliga uttrycksmedel. Några böcker som på ett bra sätt tar upp den mer generella kultursociologiska diskussionen är Pasi Falks *The Consuming Body* (1994) och Cris Shillings *The Body and Social Theory* (1993). Hos dessa författare finner vi en mer grundläggande diskussion om relationen mellan kropp och samhälle.

I den följande texten skall jag diskutera några olika intressområden inom ovan berörda vetenskapliga fält. Den klassiska frågan om aktör respektive struktur finns ständigt närvarande i teoretiserandet kring kroppen. Man visar antingen på tendenser till hur människor på olika sätt underordnas och hur det samhälleliga förtrycket och disciplineringen ristas in i kroppen, eller utvecklar teorier om hur begär och kroppslighet sammanlänkas med konsumtion och reklam. I litteraturen finns det helt klart en tendens att överbetona de strukturella aspekterna och bortse från aktören.

Jag kommer att fokusera den samhällsvetenskapliga diskussionen om kroppens betydelse i den samhälleliga struktureringsprocessen och utgångspunkten är bl.a. Anthony Giddens teori om strukturens dualitet. Avslutningsvis återkommer jag till en diskussion om kroppens vara eller icke-vara inom samhällsvetenskap.

Kropp, disciplin och motstånd

Inom sociologin finns det sedan gammalt ett intresse för studier av hur samhälleligt förtryck och maktförhållanden så att säga ristas in i människans kroppsliga lekamen. Genom att studera synen på kroppen och disciplineringen av den menar man sig alltså kunna utläsa något om mer generella samhälleliga maktförhållanden.

De tidiga samhällsvetenskapliga diskussionerna om kropp och samhälle fördes framför allt i gränslandet mellan antropologi och sociologi. Marcel Mauss text om kroppstekniker, "The Notion of Body Techniques" (1959/1979), är här central. I denna korta text visar Mauss på sambandet mellan kroppstekniker och samhällssystem. Han börjar denna essä med att diskutera sin egen simteknik och fortsätter sedan att visa hur olika samhällen premierar olika kroppstekniker. Han skriver bl.a:

In my day swimmers thought of themselves as a kind of steamboat. It was stupid, but in fact I still do this: I cannot get rid of my technique. Here then we have a specific technique of the body, a gymnastic art perfected in our own day (ibid: 99).

Även om denna essä är central för den fortsatta diskussionen om kroppstekniker, saknas i stor utsträckning en diskussion om aktör och kropp. Syftet med essän är framför allt att klassificera olika kroppstekniker.

I Mary Douglas klassiska verk *Purity and Danger* (1970) finner vi en diskussion om sambandet mellan kroppsliga och samhälleliga gränser. I korthet menar Douglas att det finns en korrespondens mellan å ena sidan upprättandet av kroppsliga gränser, vilket sker genom att individer uttrycker äckel, avsky, rädsla för smuts etc, å andra sidan en samhällelig ordning. Kampen mot smuts är även en kamp mot dem som vägrar att inordna sig i den samhälleliga ordningen, dvs. mot dem som hotar ordningen.

Ett annat viktigt arbete, som "återupptäcktes" i slutet av 1970-talet, är Norbert Elias inflytelserika teori om den s.k. civilisationsprocessen (Elias 1939/1978). Här finns starka beröringspunkter med Douglas teori. Elias beskriver en historisk utveckling som sträcker sig från antiken till det moderna samhället, där den mänskliga kroppen successivt disciplineras och där det kroppsliga tabubeläggs och underordnas en normativ reglering. Det ökade behovet av personlig integritet och avgränsning mot omgivningen hänger dels samman med en ökad individualisering, dels upprättandet av en ny samhällelig ordning som karakteriseras av bildandet av avgränsade nationaltater (för en kritik av Elias, se Duerr (1988/1994).

Den teoretiker som kanske har betytt mest för den samtida diskussionen om kropp och samhälle är den franske filosofen Michel Foucault. I sina böcker om bl.a. fängelset och den mänskliga sexualiteten, har Foucault visat hur samhälleliga maktrelationer tar sig konkreta materiella uttryck i form av kroppslig disciplinering (Foucault 1978, 1979, 1985, 1986). Samhällelig över- och underordning finns så att säga inristad i mänskliga kroppar. Liksom Elias diskuterar Foucault hur det traditionella samhällets yttre kontroll av människor successivt övergår till den för det moderna samhället karakteristiska internaliserade kontrollen.

Pierre Bourdieu är på många sätt en god representant för en sociologiskt orienterad diskussion om kropp och samhälle. I huvudverket *Distinction* (1984) utvecklar han en teori om sambandet mellan status, smak, stil och kropp. Han visar på ett övertygande sätt hur status- och maktrelationer uttrycks i form av såväl olika stilar och smaker som olika kroppar. I människors habitus finns redan tidigt de koder och kroppsuttryck inristade, som antingen underlättar eller försvårar för dem att uppnå en statusposition i samhället. På ett mycket detaljerat sätt visar Bourdieu hur sambandet mellan status, stil och kropp är ett uttryck för en övergripande samhällelig ordning.

De teoretiker som nämnts ovan har alla varit betydelsefulla för utvecklingen av en teoretisk diskurs om kroppen. Samtliga har varit sysselsatta med att försöka förstå sambandet mellan kropp och samhälle. Enligt Turner skiljer sig emellertid dessa teoretiker från övrig samhällsvetenskap, där det kroppsliga tenderar att lysa med sin frånvaro. Under 1980- och 90-talet har några sociologer därför försökt att ta ett samlat grepp på diskussionerna om kropp och samhälle. För att underlätta för läsaren och för att ge ett slags introduktion till denna omfattande diskussion skall därför i korthet redogöras för Bryan S. Turners och Arthur W. Franks respektive försök att utarbeta typologier för teorier om kropp och samhälle.

Turner (1984) utgår i sin diskussion om kropp och samhälle från Hobbes fråga: Hur är samhället möjligt? Han fokuserar alltså på hur det via en disciplinering av kroppen skapas en specifik samhällsordning. Som utgångspunkt för en sådan diskussion utvecklar han en typologi som ger fyra olika idealtyper: *Reproduktion, asketism, kontroll och representation*. Syftet med

Turners typologi är att bidra till en utveckling av Foucaults diskussion om sambandet mellan å ena sidan medborgares sjukdomar, å andra politiska och ideologiska diskurser (se figur 1).

En av de teoretiker som kanske framför andra har färgat den samhälleliga diskussionen kring befolkningstillväxt är *Thomas Malthus*. Enligt denna tänkare är det framför allt två drivkrafter som dominerar människors tillvaro: hunger och sexuell passion. Men då människors sexuella behov leder till en ökad befolkningstillväxt och detta i sin tur till svält och fattigdom, måste man genom att utöva en moralisk påverkan kontrollera massans begär. En lösning på problemet är att uppmana till celibat och uppskjuten driftstillfredsställelse. Man skall alltså vänta med sexuella utsvävningar tills man gifter sig och detta bör endast ske om det finns ekonomiska förutsättningar för ett sådant arrangemang. Den uppskjutna driftstillfredsställelsen utgör också ett starkt argument emot masturbation, som anses allt för lustbejakande, icke-produktiv och moraliskt förkastlig.

Max Webers tes om den protestantiska etiken och kapitalismens anda har färgat en stor del av diskussionen om den borgerliga personligheten. Den asketiska hållning som praktiserades inom den typ av protestantism som Weber analyserade bidrog till att skapa en social karaktär som präglades av självdisciplin och en strikt kontroll av sexualitet och begär. Detta blir kanske tydligast när man fokuserar på det utbredda förtrycket av kvinnans sexualitet och den hysteriska problematik, som bl.a. Freud ägnade sig åt att behandla.

Rousseaus tankar om urbanisering och det hot mot kulturen som denna utveckling utgjorde leder oss till den tredje idealtypen: kontroll. Här handlar det om behovet av att klassificera och kontrollera den växande populationen. Rousseau är framför allt bekymrad över det moraliska förfall och det hot mot individualiteten som han betraktar som en konsekvens av framväxten av storstäderna. Det offentliga rummet fylls med hot och faror. Enligt Turner drabbas kvinnorna hårdast av dessa hot, vilket bl.a. resulterar i fobiska reaktioner. Denna hotbild gör det möjligt för männen att kontrollera kvinnorna och att få dem att hålla sig i hemmet.

Slutligen har vi *Goffmans* analyser av det ökade trycket på människor att visa upp sina kroppar på den offentliga arenan. Denna utveckling beror bl.a. på avsaknaden av stabila statusmarkörer. Framgång blir allt mer avhängig individens förmåga att uppvisa en korrekt och vinnande presentationen av sig själv och sin kropp. För att vara framgångsrik måste man i dag även se framgångsrik ut, dvs. utveckla en distinkt smak- och stilmedvetenhet. Den unga, vackra och hårda kroppen har blivit ett tecken på lycka och status. Denna samhälleliga ordning leder till ett förakt mot fetma och till uppkomsten av sådana sjukdomar som t.ex. anorexia och bulimia.

Figur 1: Typologi för relationen mellan kropp, samhälle och sjukdom (efter Bryan S.Turner, 1984)

	Populationer	Kroppar	
Tid	Reproduktion Malthus Onani	Asketism Weber Hysteri	Intern
Rum	Kontroll Rousseau Fobi	Representation Goffman Anorexia	Extern

Turners typologi utgör ett försök att utveckla en teori om relationen mellan kropp, samhälle och sjukdom. Med hjälp av sina fyra olika idealtyper fångar han också en stor del av den diskussion som har förts om modernitet, kropp och samhälle. Även om det finns många fördelar med en sådan ansats, anser jag att man har anledning att vara kritisk till detta försök att utveckla en meta-diskurs om den samhällsvetenskapliga diskussionen om kropp och samhälle.

För det första ger typologin en förenklad bild av relationen mellan psykiska störningar och vetenskapliga diskurser. Skall hysteri och anorexia betraktas som motståndsstrategier? Turner antyder något sådant när han mot slutet av kapitlet talar om sjukdom som metafor och som ett uttryck för "disorder". Det är här oklart hur Turner ser på sambandet mellan vetenskapliga diskurser – Malthus, Weber, Rousseau och Goffman – och psykiska störningar. Man kan även ifrågasätta hans endimensionella aktörsbegrepp.

För det andra finns det i typologin en klar könsdimension, som aldrig problematiseras. Turner nämner i och för sig denna i förbifarten, men utvecklar inte närmare hur man skall se på sådana frågor som berör relationen mellan samhälle, kropp och kön. Att det saknas en problematisering av detta märks bl.a. i avsaknaden av en diskussion om manliga psykologiska symtom och störningar.

Slutligen kan man fråga sig om det verkligen är fruktbart att utveckla sådana här typologier. Visserligen kan man använda dem för att ordna tillvaron och utveckla olika kategorier, men risken är att man förenklar och missar sådan aspekter av det kroppsliga som helt enkelt faller utanför typologins världssyn.

I Arthur W. Franks artikel "An Analytic Review" kritiseras Turners försök att utveckla en typologi. Han är bl.a. kritisk till det funktionalistiska perspektiv som utgör själva utgångspunkten för Turners typologiserande. Istället vill Frank utgå från aktören och en typologi som bygger på ett

fenomenologiskt angreppssätt. Han följer här Giddens tankar om en struktureringsprocess där aktör och struktur utgör två sidor av samma sak: den ständigt pågående struktureringen av vardagsliv och samhälle.

Frank utgår från fyra olika problem som kroppen ställs inför: kontroll, begär, relation till den andre och relation till självet. Med utgångspunkt i dessa fyra problem konstruerar han en typologi och fyra olika "idealkropppar" (se figur 2): Den disciplinerade, den speglade, den dominanta och den kommunikativa kroppen.

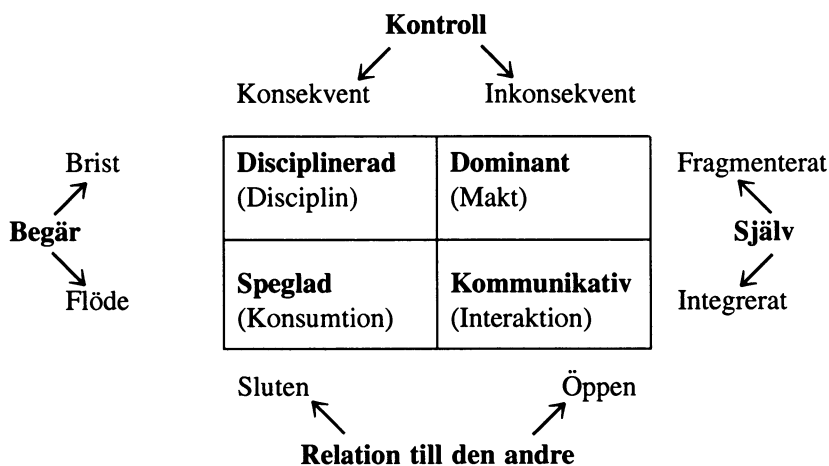
Den disciplinerade kroppen kännetecknas av en stark självkontroll, brist, själv tillräcklighet och ett fragmenterat själv. Foucault har i många av sina skrifter diskuterat den disciplinerade kroppen. Denna kropp får sina konturer genom samhällslig disciplinering, men också genom självdisciplin. Frank betonar människors aktiva delaktighet i disciplineringsprocessen. Även om syftet med självdisciplin ofta är att uppnå någon form av mål leder denna strategi paradoxalt nog ofta till underordning. Denna typ av motstånd leder med andra ord vanligtvis till ökad alienation och underordning.

Den speglade kroppen utgör en avspeglning av det som omger den, dvs konsumtionssamhället. Den är statisk och själv tillräcklig, då den enbart använder sig av omgivningen för att ytterligare stärka bilden av det egna självet. Denna kropp kännetecknas av att begäret tillåts flöda, men detta sker enbart för att undvika att vidröra den underliggande bristen. Detta är en estetisk och narcissistisk kropp som strävar efter att skapa en integrerad helhetsupplevelse: ett spegeljag. Jean Baudrillard är den som kanske bäst har beskrivit och analyserat denna kropp.

Den dominanta kroppen är företrädesvis en manlig kropp. Denna kropp har på ett mycket ingående sätt beskrivits i Klaus Theweleits *Mansfantasier* (1977/1995). Detta verk beskriver ingående konstruktionen av den nazistiske soldatens kropp och manlighet. Det fundamentala i denna process är avsaknaden av en basal personlighetsstruktur. Den dominanta kroppen är oförutsägbar. När som helst kan den kasta sig in i ett blodigt våldsutövande. Den är fragmenterad, men det finns en ständig strävan efter helhet. Genom att förtrycka andra och utöva våld skapas en falsk känsla av sammanhållning och identitet. Men denna identitet är som sagt väldigt bräcklig.

Den kommunikativa kroppen är svårare att lokalisera som empiriskt fenomen. Den karakteriseras av en öppenhet för olika uttrycksmedel och av en vilja att kommunicera. Begäret är inte exploaterande, utan relationistiskt och inställt på delad glädje och sensualitet. Frank vänder sig här till dansen och andra expressiva kroppsuttryck. Den kommunikativa kroppen är framför allt en kvinnlig kropp. Den skall inte betraktas som en idealtyp, utan har snarare en utopisk kvalitet. På så sätt skiljer den sig således från de andra kategorierna i Franks typologi; den är på sätt och vis en anomali.

Figur 2: Typologi för teorier om kropp och samhälle (efter Arthur W. Frank, 1991)

Även om Franks typologi kännetecknas av ett mer uttalat aktörsperspektiv och dessutom präglas av en större dynamik än Turners motsvarande typologi, finns det fortfarande anledning att vara kritisk mot detta försök att utforma en diskurs om kropp och samhälle. Franks typologi är på många sätt mindre deterministisk än Turners och den ger också uttryck för en strävan att utforma en utopi om kropp och samhälle. Trots detta vill jag anföra några kritiska punkter.

Även om Frank har som ambition att utgå från den mänskliga kroppen och den aktiva aktören menar jag att han ibland tenderar att hamna i samma problem som Turner, dvs i ett parsonianskt förtingligande av aktören och kroppen. Den speglade kroppen är bara en effekt av konsumtionssamhället och den dominerande kroppen är ett utslag av specifika uppfostringsstrategier och ett auktoritärt samhällssystem. När man kategoriserar och ordnar sin bild av verkligheten med hjälp av typer är det ofta svårt att inte hamna i en reduktionistisk modell av verkligheten. Även hos Frank saknas ett problematiserande av kön och kropp; den manliga kroppen är den dominerande, medan den kvinnliga får stå för de utopiska kvaliteterna.

Fördelen med typologier är att man utvecklar teoretiska kategorier som kan användas för att skapa en ordning i kaos. Nackdelen är att man tenderar att låsa fast olika kategorier och därför missa vissa aspekter i den verklighet man avser att studera. I den fortsatta framställningen skall jag med utgångspunkt i Franks kategorier diskutera olika kroppar. Syftet med denna diskussion är att ge en överblick över olika diskussioner där kroppen intar en central plats. Om man frigör Franks kategorier från deras typologiska fäng-

else och istället använder dem som utgångspunkt för en mer förutsättningslös diskussion om disciplinering, konsumtion och makt, kan de enligt min mening vara användbara.

Den disciplinerade kroppen

I början av *Övervakning och straff* (1979) beskriver Foucault mycket ingående hur Damiens, en stackars dödsdömd fånge, blir torterad och sliten itu av fyra hästar. Denna händelse utspelar sig i Paris den 2 mars 1757. Här börjar även Foucaults historia om hur den yttre disciplin som riktar sig mot människors kroppar successivt kommer att anta allt mer förfinade och subtila former. Det utvecklas nya och mer sofistikerade disciplineringsmetoder. Det grova yttre våldet mot den kollektiva kroppen ersätts av en individualiserad och detaljerad kontroll av varje enskild kroppsdel. Framväxten av ny vetenskaplig kunskap och nya sätt att utöva makt går här hand i hand. Foucault skriver:

The historical moment of the disciplines was the moment when an art of the human body was born, which was directed not only at the growth of its skills, nor at the intensification of its subjection, but at the formation of a relation that in the mechanism itself makes it more obedient as it becomes more useful, and conversely. What was then being formed was a policy of coercions that act upon the body, a calculated manipulation of its elements, its gestures, its behaviour. The human body was entering a machinery of power that explores it, breaks it down and rearrange it (ibid:138).

Med hjälp av ny kunskap och ny teknik blir det möjligt att utöva en minutiös kontroll av människors kroppar. Istället för att rikta kontrollen mot kollektivet börjar man utöva en detaljerad kontroll av den enskilda kroppen. Genom att bryta ned kroppen i dess enskilda delar kan man utveckla tekniker som leder till ett maximerat utnyttjande av hela kroppen. Foucault skriver: "The act is broken down into its elements; the position of the body, limbs, articulations is defined; to each movement is assigned a direction, an aptitude, a duration; their order of succession is prescribed" (Ibid:152).

Foucaults bok om övervakning och straff är en ovärderlig källa för de som är intresserade av hur bilden av människan-som-maskin på olika sätt har genomsyrat olika samhällsliga praktiker. Den grundläggande tanken att kunskap, makt och disciplin är intimt sammanvävda har lagt grunden till många undersökningar om könsförtryck, sjukvård, hälsovård etc. I Palmblads och Eriksons studie av hälsoupplýsning som samhällsspegel *Kropp och politik* (1995) kan man t.ex. läsa följande om de mallar som användes på 1930-talet för att bedöma barns hälsotillstånd:

Huden skall vara måttligt fuktig och ha en svagt rödaktig ton. Håret skall vara mjukt och glänsande, inte torrt och stripigt. Ansiktstrycket skall vara hurtigt och glatt, inte sorgset,

glåmigt, slött eller olustigt . . . En god hållning är ett av de bästa kännetecknen på en väl fungerande kropp . . . Barnet skall ha intressen, vara sällskapligt och visa god samarbetsförmåga. Förhållandet till barn av motsatta könet bör vara sunt. (ibid:81)

I de tre banden av *Sexualitetens historia* utvecklar Foucault sina tankar om den västerländska synen på människors sexualitet (Foucault 1978, 1985, 1986). Här fortsätter han sitt utforskande av sambandet mellan makt, vetande och kroppslig disciplinering. I och med att man under upplysningstiden i allt större utsträckning börjar premiära barnalstring och familjen, bedrivs även under vetenskaplig täckmantel ett krig mot all form av sexualitet och njutning som inte kan inordnas i denna modell. Det uppställs nya regler för spelet mellan makterna och njutningarna. Enligt Foucault är det ” . . . genom friläggning, intensifiering och konsolidering av de perifera sexualiteterna som maktens relationer till könet och njutningen förgrenar sig, mångfaldigas, styckar upp kroppen och tränger in i beteendena” (Foucault 1978:65). Han beskriver fyra olika mönster för makt och vetande när det gäller könet. Dessa mönster börjar utkristalliseras på 1700-talet.

För det första handlar det om hysteriseringen av kvinnokroppen. En process genom vilken kvinnokroppen blir bestulen sin sexualitet och inordnad i ett patriarkalt system av könsförtryck. För det andra pedagogiseras barnets kön och barnet definieras som en försexuell varelse. Denna process leder även till krig mot onanin, som betraktas som ett sjukdomstecken. För det tredje socialiseras avlandet och utsätts för en genomgripande kontrollprocess. Slutligen psykiatiseras alla former av ”perversa njutningar” och det utarbetas sinnrika metoder för att bota de människor som ägnar sig åt förbjudna former av sexuell njutning. Dessa sexualitetsmönster har till uppgift att förnya, annektera, uppfinna och penetrera kropparna in i minsta skrymsle och att skapa utvidgade möjligheter att kontrollera befolkningen.

Foucaults analys av den västerländska sexualiteten har haft ett stort inflytande på studier av kvinnokroppen och på upprättandet och bibehållandet av en patriarkal könsordning. En vanlig kritik som riktas mot Foucault är dock att han tenderar att i allt för lite utsträckning analysera motstånd och handling (Giddens 1984; Bartky 1990). Den diskursiva ordningen fokuseras på bekostnad av den aktiva och reflekterande aktören. Detta är visserligen en kritik som drabbar all form av strukturalistisk teori, men det finns ändå en poäng i att lyfta fram den och fråga sig vilka risker det finns med ett ensidigt fokus på sambandet mellan makt, vetande och kropp. Som en kontrast till Foucaults analys av disciplineringen av kroppen skall därför något kort sägas om Frigga Haugs ”Memory work”, som beskrivs i boken *Female Sexualization* (1992).

I denna bok försöker ett kollektiv av kvinnliga forskare att återkalla tidiga minnen av hur deras kroppar utsätts för disciplinering och könsförtryck. Genom detta minnesarbete, där minnen av den disciplin som olika kroppsdelar utsatts för lyfts fram, försöker kvinnorna återerövra sina kroppar.

Enligt det synsätt som förs fram i boken är inte kvinnor passiva offer, utan har även ett eget ansvar att frigöra sig från det förtryck som riktas mot deras sexualitet och kroppar. De kvinnor som istället aktivt medverkar i det förtryck som utövas mot kvinnor kallas *slavflickor*. Kvinnor har enligt författarna till sin förfogan en repertoar av olika kroppstekniker som används för att dölja brister och framhäva positiva delar av kroppen. Dessa tekniker är så att säga inristade i kvinnors kroppar, vilket gör det svårt att frigöra sig från de begränsningar som denna disciplinering av kroppen medför. Detta vetande som är intimt relaterat till självförtryck måste omvandlas till positiv kunskap som kan användas för att frigöra den kvinnliga kroppen från de begränsningar som sätts via den patriarkala ordningen. På detta sätt kan man även på ett tydligt sätt visa på sprickorna i denna ordning.

Enligt Haug m.fl. är det nödvändigt att utgå från ett aktivt subjekt som kan återerövra sina minnen och utarbeta strategier för att frigöra kroppen och sexualiteten från bindningar till en repressiv könsordning. Genom att studera struktureringen av vardagslivet och den mikromakt som dagligen riktas mot den kvinnliga kroppen kan man inse att det är möjligt att göra motstånd mot detta förtryck. Den kritik som Haug m.fl. riktar mot Foucault liknar den som tidigare har förts fram av bl.a. Anthony Giddens. Även om struktureringsprocessen inbegriper en nära relation mellan vetande, makt och sexualitet är det i alla fall möjligt att lyfta fram gamla minnen av hur kroppsmedvetandet har formats och att på så sätt frigöra sig från de begränsningar av ens kroppsliga uttryck som denna process har medfört.

The extent to which the violence we experience in the process of our development is done to us by ourselves can be shown more clearly by stories of the body than it would be by descriptions of our thoughts, feelings and sensations alone. It is, after all, our bodies that make us unremittingly visible. And it is for this reason that they can be perceived so readily as a reminder of the ever-present need to exert control over the process of our entry into society. (Haug m.fl. 1992:119)

Det är intressant att kontrastera Foucault mot Haug. Medan den förre enbart använder sig av diskursanalys, är det livsbiografien och den levande människan som fokuseras hos den senare. Haug har stor användning av Foucault i sitt sökande efter en analysmodell, men måste sedan utveckla egna tankar om vilka strategier som kan användas för att frigöra kroppen ur dess fångelse. Minnesarbetet består i en aktiv reflexiv process, där individen tillsammans med andra med liknande minnen kan utveckla nya förhållningssätt till kroppen. Den disciplinerade kroppen, som är en idealtyp och en diskursiv konstruktion, utgör här utgångspunkten för ett reflexivt arbete med kroppen.

Den narcissistiska kroppen

Den idealtyp Frank kallar "The Mirroring Body", eller den narcissistiska kroppen som jag föredrar att kalla den, beskrivs som statisk och självtillräcklig. Den grundläggande drivkraften består i en strävan att upprätta någon form av helhetsupplevelse – ett spegeljag. Här ansluter sig Frank till en omfattande diskussion om narcissism, och hamnar enligt min mening väldigt nära Christopher Laschs konservativa och förhållandevis endimensionella syn på detta fenomen. Den speglade eller narcissistiska kroppen betraktas som en produkt av ett masshälle där medierna har tagit över fostran av medborgarna och begäret har blivit ett självändamål.

Denna *kropp* är kanske den minst lyckade av Franks idealtyper. Diskussionen om narcissism är komplex och leder lätt in på irrvägar. I grunden handlar det om de grundläggande förutsättningarna för skapandet av en någorlunda integrerad känsla av ett själv (Johansson 1995). Heinz Kohut, självpsykologins fader, har haft ett stort inflytande på denna diskussion. Behovet av spegling från föräldrar och behovet att själv få spegla dessa viktiga personer är enligt Kohut fundamentalt för utvecklandet av ett själv. När denna utveckling av någon anledning störs, leder det till ett bristtillstånd. Bristen och den frustration den innebär leder till utvecklandet av en narcissistisk sårbarhet och i förlängningen även till det som brukar kallas narcissistisk personlighetsstörning.

När vi talar om narcissism avses därför en normal utvecklingsprocess. Alla människor har ett behov av att bli speglade och bekräftade. När det lilla barnet berövas grundläggande möjligheter att bygga upp en personlighet och en positiv känsla för sitt själv och sin kropp reagerar det ofta med aggression och med att skapa en inre fantasivärld som kompensation för den frånvarande yttre strukturen. I denna inre värld finner vi omnipotensfantasier, aggressiva och libidinösa driftsönskningar och förintelseångest. För att förstå den narcissistiska problematiken måste man fokusera relationen mellan dessa inre fantasier och de manifesta försöken att hålla samman identiteten.

Det moderna livet innebär på många sätt att människor utsätts för frustrationer och narcissistiska kränkningar. För att kunna leva i det moderna samhället måste man uppnå en balans mellan å ena sidan behovet av trygghet och spegling, å andra sidan strävan efter individualitet. Denna balans är alltid tillfällig och kan givetvis sättas ur funktion. När den reflexiva konstruktionen av självet hotas kan det leda till att individen upplever brist och en fragmentering av självet. Anledningen till att diskussionen om narcissism överhuvud taget är intressant i dag är att många människor har blivit varse identitetens tillfälliga och instabila karaktär. Den ökade tendensen till narcissistiska störningar i självbilden är inte enbart en produkt av eländiga uppväxtförhållanden, utan av ett samhälle och en kultur där människor i allt större utsträckning ifrågasätter sig själva och sina livsprojekt. Om

man skall förstå denna dynamik är det nödvändigt att man tar hänsyn till dess komplexitet och undersöker såväl positiva som negativa tendenser i det senmoderna identitetsskapandet.

Det är viktigt att man varken hamnar i en moraliserande och negativ tolkning av narcissism eller ett upphöjande och hyllande av densamma. Enligt mitt synsätt är det fruktbart att undersöka vilka psykologiska, socialpsykologiska, kulturella och sociala faktorer som bidrar till att antingen underlätta eller försvåra den narcissistiska balansen (Johansson 1995). I den kulturteoretiska diskussionen om narcissism har det funnits en tendens till att antingen som t.ex. Lasch eller för den delen Frank rikta en onyanserad kritik mot mass- eller konsumtionssamhället och att plädера för en ökad moralisk integration i samhället, eller att som Herbert Marcuse och Thomas Ziehe visa på de positiva och radikala tendenserna i den ökade narcissistiska känslighet som karakteriserar den moderna människan. Båda dessa tolkningsstrategier är lika endimensionella (Johansson & Miegel 1996; Johansson 1996).

På samma sätt som Freud en gång studerade vardagslivets psykopatologi genom felsägningar och felhandlingar och på så sätt visade att den neurotiska problematiken finns hos alla människor, är det i dag möjligt att visa att diskussionen om narcissism berör själva grunden i det vardagliga konstruerandet av identitet. Det som kallas sjukdom eller personlighetsstörning är endast en extrem variant av ett "normaltillstånd". Den narcissistiska kroppen är inte enbart en speglad kropp, det är även en kropp som aktivt strävar efter att uppnå en balans mellan integration och fragmentering. Populärkulturella bilder och det som Frank kallar konsumtionssamhället utgör inte heller enbart en källa till spegling och passiv konsumtion, utan bilderna kan även användas för att skapa en nyanserad och reflexiv bild av självet (Fiske 1989). Populärkultur kan medverka till utvecklandet av imaginära identiteter som präglas av omnipotens och osårbarhet, men de kan även bidra till att motverka en fragmentering av identiteten. En nyanserad diskussion av narcissismbegreppet leder därför även till en mer fruktbar analys av populärkulturens inverkan på den samtida kulturen.

Den dominanta kroppen

I Klaus Theweleits monumentala verk *Mansfantasier* kan man bl.a. läsa följande rader: "Jag älskar obrutna människor, män. Sådana som inte vet av några problem. Sådana som står slutna i sig själva, fulla av kraft, lugna" (s.70). Dessa ord kommer från Ernst von Salomon, en av de många fascister som Theweleit låter komma till tals. Till skillnad från många andra författare som har sysselsatt sig med att försöka förstå och förklara nazismen och de män som förkroppsligade denna fascistiska ideologi och praxis ägnar sig inte

Theweleit åt ekonomiska, sociologiska eller ideologiska förklaringsmodeller, utan koncentrerar sig istället på hur en viss typ av manlighet konstrueras – soldat-mannen. Theweleit, som ju skrev sina böcker 1977 och 1978, föregriper på så sätt både den diskussion om kroppen och den om maskulinitet som förs av samhällsvetare och humanister i dag.

En stor del av detta omfattande arbete ägnas åt att analysera hur soldat-mannen desperat försöker avgränsa sin kropp mot omvärlden. Via äckel, förakt och våld strävar dessa män efter att hålla samman sin kropp och sin identitet. Soldat-mannens muskelfysik och kroppspansar utgör den sammanhållande faktor som ständigt måste försvaras mot hot från omvärlden. Theweleit skriver: "Muskelfysiken är identiskt med allt som är 'jag' hos honom: alla kontrollfunktioner, driftsförsvarsfunktioner, allt som bestämmer soldat-mannens medvetna tänkande, det han säger, det han skriver, hans syn på sig själv som 'man', hans outröttliga arbete för 'det helas' väl – allt detta tycks mig vara funktioner av kroppsjaget, hans i smärta härdade muskulatur, som värjer sig mot fragmenteringen" (s.662). Den järnhårda kroppspansar som är soldat-mannens kännetecken fungerar alltså som ett skydd mot en underliggande brist och tomhet.

Det största hotet mot ovan beskrivna kroppspansar kommer från kvinnorna. I det första bandet av *Mansfantasier* analyserar Theweleit ingående männens fantasier om kvinnokroppen. Soldat-mannen nöjer sig inte med att klyva representationen av kvinnan i två delar: en god del som förknippas med mannens mor och syster, och en ond del som projiceras på proletära kvinnor och "horor", utan tömmer den goda kvinnan på liv och förintar via våld den onda kvinnan. Soldat-mannen är enligt Theweleit inte i första hand rädd för att bli kastrerad i sin manlighet, det handlar om en mycket mer djupgående rädsla för upplevelser av sexualitet och lust överhuvudtaget. I ett avsnitt i band I som handlar om flöden visar Theweleit hur soldat-mannens föreställningar om den hotande röda massan och den lösaktiga proletärkvinnan hänger samman med en mer omfattande rädsla för vad han kallar flöden. Den oceaniska känsla och den upplevelse av icke brist i lustens strömmande över hela kroppen som många författare, bl.a. Reich och Rolland beskriver som något önskvärt, upplevs av soldat-mannen som ett hot mot hela hans existens. Dessa flöden måste till varje pris stoppas upp: "inte en droppe får sippra genom kroppshöljet" (s.269).

Hur skall man då förstå detta? Theweleit avvisar förklaringsmodeller som lägger skulden på ekonomiska faktorer eller generella resonemang om irrationalitet. Han menar istället att det handlar om en specifik typ av primär- och sekundärsocialisation. Soldat-männens kroppsflöden hindrades tidigt genom att "stränga hårda händer grep tag i dem och drev ut lustförmimmelserna ur huden, genom smärtsamma kroppsstraff men möjligtvis också genom en tillfällig eller varaktig 'uppslukande' emotionalitet från moderns sida . . ." (s.652). Denna uppfostran slutfördes sedan genom den

militära disciplineringsprocessen. Utifrån sin läsning av olika soldat-mäns berättelser och sina egna studier av psykoanalytisk utvecklingsteori gör Theweleit följande slutsats: ”Jag förmodar att endast mycket få människor i det vilhelminska Tyskland (och inte särdeles många fler i det övriga Europa) hade lyckan att bli någorlunda slut-födda. Detta torde förklara varför soldat-männens beteende visat upp så många förbindelser med den ’normale’ mannens. Med andra ord: en till sin grundstruktur snarast ’psykotisk’ typ torde ha varit det tyska normalfallet . . .” (s.653).

Den grundläggande upplevelse som präglar soldat-mannens psyke är den centrala olustsituationen där han är utan gränser, odifferentierad och fången i en uppslukande symbios med modern. Då han aldrig får hjälp att ta sig ur den symbiotiska relation, utan istället pryglas till lydnad, kommer han kraftfullt och med alla medel att försvara sig mot de känslor som är förknippade med den grundläggande bristen. Den vita terrorn, dvs det våld som dessa män utövar för att kunna hålla ihop sina kroppar, bottnar enligt Theweleit inte i ett lustfyllt bejakande av drifterna. Terrorn uppstår ur dessa mäns försök att bli jag. ”De vill *undkomma* drifterna, inte ge dem fritt utlopp” (s.794). Här handlar det inte om irrationella omedvetna faktorer, utan om medvetet handlande med syfte att sammanfoga det fragmenterade jaget. Det handlar alltså inte om den klassiske neurotikern, utan om den gränslösa och fragmenterade psykotikern.

Theweleits studie är på många sätt imponerande. Han pekar på könsdimensionens centrala roll i diskussionen om makt, nazism och våld. Studien bidrar även till att skapa en förståelse för de mekanismer som ligger bakom många av de hemskheter som begås av soldat-männen. Trots detta finns det anledning att vara kritisk till Theweleits arbete. Även om han i band I av *Mansfantasier* tar avstånd från ett ensidigt psykologiserande av det fenomen han studerar, är det trots allt där han i slutändan hamnar. Det finns t.ex. starka beröringspunkter med Alice Millers studier av Hitler och nazismen. Mot den klassiska freudianska psykoanalysen ställer Theweleit sådana analytiker som t.ex. Mahler, Balint och Klein. Det han söker efter är själva grunden till den kroppsuppfattning och till den konstruktion av manlighet som kännetecknar soldat-männen. Det finns dock en fara med sådana breda generaliseringar och psykologiseringar som Theweleit använder sig av, där soldatkroppen blir synonym med nästintill all manlighet. Den dominanta manliga kroppen får stå som symbol för ett samhälle och ett uppfostringssystem som misslyckats. Den sortens män som är föremål för själva undersökningen bör enligt Theweleit inte betraktas isolerat från övriga män. De utgör endast toppen på patriarkatets isberg. Här finns inga alternativa manliga identiteter eller kroppar. Den samhälleliga disciplineringsprocessen har lett till en närmast total underordning.

Så länge Theweleit avgränsar sin studie till frikåreerna och till de män som skulle utgöra kärntrupperna i nazismen känns den relevant. Denna typ av

angreppssätt omöjliggör dock utforskandet av alternativa manliga kroppar och identiteter. Theweleit ansluter sig i sin studie till 1970-talets feministiska kritik av all typ av maskulinitet. I dag har man både inom feminismen och inom den framväxande mansforskningen tagit fasta på den komplexitet som kännetecknar konstruktionen av kön. R.W. Connell försöker i sin bok *Masculinities* (1995) pekar på relationen mellan olika typer av maskulinitet. Han skiljer mellan *hegemonisk, delaktig, underordnad och marginaliserad* maskulinitet. Den hegemoniska maskuliniteten – där den starke, ensamme och hårde mannen är central – står för försvaret av en patriarkal ordning där män är överordnade och kvinnor underordnade. Denna typ av manlighet förkroppsligas i form av militärer, politiker och andra maktmän. Men enligt Connell svara de flesta män inte upp till denna maskulinitet. Däremot finns det en stor massa av män som på olika sätt är delaktiga i bevarandet av könsordningen, men här rör det sig ändå om en mer kommunikativ och demokratisk man; en man som inte slår sin kvinna och som försöker nå ett jämställt förhållande till sina partners. Ännu mer komplext blir detta mönster då man börjar diskutera relationen mellan hegemonisk, delaktig, underordnad och marginaliserad maskulinitet. Om man vill förstå konstruktionen av samtida könsidentiteter, måste man därför studera relationen mellan olika typer av manligheter och olika typer av kvinnligheter. Theweleits studie av soldat-mannen bör alltså betraktas som en studie av framväxten av en specifik manlighet och kropp. Det återstår därför att utforska relationen mellan å ena sidan soldat-mannens kropp och maskulina identitet, å andra sidan andra typer av manliga identiteter.

Den kommunikativa kroppen

När Frank talar om den kommunikativa kroppen, lämnar vi idealtypernas värld och tar steget in i utopiernas rike. Denna kropp kännetecknas framför allt av att det är en aktivt handlande, kreativ och kommunicerande kropp. Frank skriver bl.a:

The body continues to be formed among institutions and discourses, but these are now media for its expression. For the communicative body institutions and discourses now enable more than they constrain, while in the other body styles the opposite balance prevailed. (Frank 1991: 80)

Den kommunikativa kroppen är den goda kroppen. Enligt Frank handlar det förträdesvis om en kvinnlig kropp. Han exemplifierar sina resonemang med en diskussion om dans, där han menar att det ibland finns en potential till frigörelse och kreativitet. Den expressiva och kommunikativa kroppen är en möjlighet, men dess uttryck hotas ofta av den samhälleliga disciplineringen av kroppar. Genom att beskriva den kommunikativa kroppen som en utopisk

strävan förlägger Frank all typ av handling, reflexivitet och förändring till en restkategori i sin typologi över kropp och samhälle. Det som inte passar in i de stabila kategorier som Frank bildar utgör således ett slags anomali.

När man studerar Turners och Franks typologier blir man medveten om de begränsningar som är en konsekvens av detta arbetssätt. Så snart det är aktuellt att diskutera aktörer och förändringsprocesser hamnar man obönhörligen utanför typologierna. Den struktureringsprocess som Giddens beskriver i bl.a. *The Constitution of Society* (1984) innefattar alltid en relation mellan makt och motmakt. Struktureringen av identitet och kropp är en ständigt pågående process; strukturer är aldrig enbart begränsande, utan även möjliggörande. Aktören har alltid ett val, även om detta val givetvis är mer eller mindre begränsat.

I denna exposé över några olika teorier om kropp och samhälle har jag försökt visa hur det är möjligt att studera relationen mellan hegemoni och olika former av motstånd. Ingen av de kroppar som Turner och Frank diskuterar är entydigt disciplinerade, dominanta eller narcissistiska. Dessa idealtyper kan möjligtvis användas för att tydliggöra vissa mekanismer och diskursiva strategier, men det är alltid nödvändigt att föra diskussionen vidare och i detalj studera den konkreta struktureringsprocess som försiggår i vardagslivet. Om man bryter loss de olika "kropparna" från Turners och Franks typologier och istället använder typifieringarna som en utgångspunkt för att diskutera effekterna av den samhällseliga disciplineringsprocessen kan man utveckla en mer nyanserad analys av relationen mellan kropp och kultur. I mina skissartade försök till en sådan utveckling har jag försökt visa på några framkomliga vägar. En dylik teoretisk utveckling är i stort behov av en teori om det subjektiva och om den inre psykologiska världen. Sådana författare som Marcuse, Ziehe och Theweleit har också visat på det fruktbara i att kombinera sociologi och psykoanalys. Innan jag sätter punkt för denna framställning tänker jag därför diskutera hur analyser av samhällselig disciplinering kan hämta material från Freuds psykoanalys.

Exkurs: Fallet Schreber – psykoanalys och kroppslig disciplin

Daniel Paul Schreber (1842–1911) har odödliggjorts genom Freuds fallstudie.¹ För den som är intresserad av detta fall finns det en rik litteratur att studera. Daniel Schreber skrev en självbiografi 1861 – *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken Memoirs* – som i själva verket ligger till grund för Freuds analys av hans psykologiska tillstånd. Freud studerade med stort intresse detta manus och tolkade sedan Schrebbers paranoida och psykotiska fantasier utifrån den psykoanalytiska driftsteorin. Han menar bl.a. att Schre-

ber uppvisar en stark tendens till narcissistisk fixering, latent homosexualitet och en oförmåga att utveckla en oidipal personlighet. Som belägg för detta anför Freud bl.a. Schrebers föreställningar om sig själv i kvinnlig gestalt och hans paranoidea fantasier om förföljande objekt. Freud koncentrerar sig i sin diskussion av fallet Schreber till en analys av infantil sexualitet, paranoidea fantasier och könsidentifikation.

För att få en bredare förståelse av fallet Schreber bör man även läsa faderns skrifter. Daniel Paul Schrebers fader – Dr. Daniel Gottlieb Moritz Schreber – blev mycket känd för sina barnuppfostringsmetoder. I *Förföljelse i familjen: Fallet Schreber* (1975) diskuterar Morton Schatzman sambandet mellan sonens sjukdom och faderns uppfostringsmetoder. Resultatet av denna jämförelse visar sig mycket fruktbar. Dr. Schreber utvecklade en mycket speciell metod för barnuppfostran. En undertitel till en av hans mest kända böcker lyder: *Fostran till skönhet genom naturenligt och balanserat främjande av normal kroppstillväxt, av livsuppehållande hälsa och andlig förädling, särskilt genom bruk, om möjligt, av särskilda uppfostringsmedel: för föräldrar, uppfostrare och lärare*. I Schrebers skrifter kan man bl.a. läsa följande råd till föräldrar och fostrare:

Undertryck allting hos barnet, håll det borta från allting som det inte bör göra till sitt eget, och vägled det ståndaktigt till allting det bör vänja sig vid. För att inge ett barn självbestämelse måste föräldrarna först underkva barnets "egen vilja". (Schatzman 1975)

I Tyskland bildades det Schreberföreningar. 1958 hade dessa föreningar ca 2 miljoner medlemmar. Förutom att komma med råd till föräldrar utvecklade Dr. Schreber även metoder för att skapa en mer disciplinerad och godartad kroppshållning. Med hjälp av axelband, bälten och andra hjälpmedel skulle den unga kroppen disciplineras. Dr Schreber uppfann bl.a. en anordning som kallades *Schrebersche Geradhalter*, som användes för att tvinga barnet att sitta rakt. Denna anordning utgjordes av en tvärstång som sattes fast i bordet vid vilket barnet satt och läste eller skrev. Stången placerades så att den tryckte mot nyckelbenet och mot axlarnas framsida och på så sätt hindrade rörelser framåt.

En stor del av sonen Schrebers psykotiska upplevelsevärld utgörs av kroppsliga förmimmelser av saker som trycker mot kroppen och som hotar att pressa sönder hans huvud. När man studerar dessa psykotiska upplevelser kan man med lätthet se ett samband med faderns stränga uppfostringsmetoder. Man får här tänka sig att fadern lät sin son genomgå en noggrann disciplinering för att på så sätt skapa det perfekta barnet. Detta barn kastades emellertid in i en psykotisk och paranoid föreställningsvärld, som kom att omöjliggöra ett vanligt liv. Daniel Paul Schreber tillbringade en stor del av sitt liv på mentalsjukhus. Under de perioder han var någorlunda återställd intog han sin samhälliga maktposition som "senatspresident".

Freuds fallstudier kan läsas på olika sätt. Om man tillämpar den sociologiska blicken på dessa fall framträder inte bara enskilda personer och tragiska individuella levnadsöden, utan i lika stor utsträckning sociala och kulturella samband och processer. Här kan man t.ex. knyta an till Thewelets diskussion om soldat-mannen.

Själva poängen med att knyta an till den diskussion som förs kring Freuds psykoanalytiska fallstudier är att det finns en möjlighet att fokusera såväl de psykologiska som sociologiska effekterna av en viss typ av fostran. På så sätt behöver man inte nöja sig med att konstatera att en viss typ av fostran leder till själslig nöd, utan man kan även i detalj studera hur den sexuella och kroppsliga utvecklingen hämmas av denna typ av fostran.

Kroppens sociologi?

Syftet med denna framställning har varit att diskutera det fruktbara i den diskurs om kropp och kultur som successivt vuxit fram i bl.a. Storbritannien. Genom att utgå från några välkända typologier har jag velat visa på svagheterna i de teorier om kroppen som enbart fokuserar själva disciplineringsprocessen. Om man istället utgår från Giddens tanke på att agent, struktur och system utgör en helhet som utvecklas i relation till varandra, undviker man deterministiska analyser av kropp och kultur. Även om den samhälliga disciplineringen griper in i vardagslivet och formar människor, finns det alltid några frihetsgrader där individen kan agera och forma sin kropp.

Poängen med att föra in kroppen i den sociologiska analysen är att man på så sätt riktar sökarmen på levande människor och deras upplevelser av samtiden. Den endimensionella människan finns endast i våra analyser av samhället och individen; i verkligheten är det mer komplext. Människors kroppsliga upplevelser utgör en viktig aspekt av struktureringen av vardagslivet. Vi upplever saker via våra kroppar, ord och meningar utgör försök att fånga dessa upplevelser. Även om vi inte lyckas med detta, är det ändå denna strävan som tar sig uttryck i våra språkspel och i de diskurser som sedan sociologer sitter och analyserar. Jag förordar egentligen inte en kroppens sociologi, men däremot måste vi öppna vår sociologiska fantasi för sådana aspekter av verkligheten som upplevs och struktureras via kroppsliga förmåelser.

NOTER

- ¹ Denna studie har blivit kommenterad i en rad olika sammanhang. Jag utgår från Morton Schatzmans kända studie av fallet Schreber (Schatzman 1975).

LITTERATUR

- Bartky, S-L (1990) *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Oppression*. London: Routledge.
- Bordo, S (1990) "Reading the Slender Body". I Jacobus, M m fl (Red.) *Body/Politics. Women and the Discourse of Science*. New York: Routledge.
- Bourdieu, P (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Butler, J (1990) *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Connell, R.W (1995) *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Douglas, M (1970) *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Duerr, H.P (1988/1994) *Nakenhet och skam: Myten om civilisationsprocessen*. Stockholm/ Stehag: Symposion.
- Elias, N (1939/1978) *The Civilizing Process*. New York: Urizen.
- Falk, P (1994) *The Consuming Body*. London: Sage.
- Featherstone, M, Hepworth, M och Turner, B.S (1991) *The Body: Social process and Cultural Theory*. London: SAGE.
- Featherstone, M (1991) *Consumer Culture & Postmodernism*. London: SAGE.
- Featherstone, M (1994) *Kropp, kultur, konsumtion*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Fiske, J (1989) *Understanding Popular Culture*. London: Routledge.
- Foucault, M (1978) *The History of Sexuality, Volume 1*. New York: Pantheon.
- Foucault, M (1979) *Discipline and Punish*. New York: Vintage.
- Foucault, M (1985) *The Use of Pleasure*. New York: Vintage.
- Foucault, M (1986) *The Care of Self*. New York: Pantheon.
- Frank, A (1991) "An Analytic Review". I Featherstone, M m fl (red.) *The Body: Social Process and Cultural Theory*. London: SAGE.
- Giddens, A (1991) *Modernity & Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Haraway, D (1990) "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Socialist Feminism in the 1980s". I Nicholson, L.J. (red.) *Feminism/Postmodernism*. New York: Routledge.
- Haug, F (Red.) (1992) *Female Sexualization*. London: Verso.
- Hebdige, D (1979) *Subculture: The Meaning of Style*. New York: Methuen.
- Johansson, T (1995) "Narcissism, kropp och modernitet", *Sociologisk Forskning*, nr 1: 3–23.
- Johansson, T och Miegel, F (1996) *Kultursociologi*. Lund; Studentlitteratur.
- Johansson, T (1996) *Socialpsykologi och modernitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Kristeva, J (1982) *Powers of Horror. An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.
- Mauss, M (1959/1979) *Sociology and Psychology: Essays*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Palmblad, E och Eriksson, B-E (1995) *Kropp och politik. Hälsoupplysning som samhälls- spegel*. Stockholm: Carlssons.
- Schatzman, M (1975) *Förföljelse i familjen: Fallet Schreber*. Stockholm: Raben & Sjögren.
- Shilling, C (1993) *The Body and Social Theory*. London: Routledge.
- Theweleit, K (1977/1995) *Mansfantasier*, del I och II. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Turner, B.S (1984) *The Body & Society. Explorations in Social Theory*. London: Blackwell.
- Turner, B.S (1987) *Medical Power and Social Knowledge*. London: SAGE.
- Turner, B.S (1992) *Regulating Bodies. Essays in Medical Sociology*. London: Routledge.

Kroppen, viljan & skräcken för att falla: ur den manliga självbehärskningens historia

CLAES EKENSTAM

Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Göteborgs Universitet

För det finns inget enkelt i vårt förhållande till vår egen kropp, platsen för en smärtsam klyvning, hemvisten för en grundläggande motsättning. Den är å ena sidan existensens grund och källa, samtidigt som den, p. g. a. realiteten hos det begär som aldrig upphör att ryta i den, å andra sidan motsäger och chockerar och ifrågasätter den konstruerade medvetenhet vi har om oss själva. Denne plågoande / . . / är "den Andre" som dväls in oss och som splittrar oss. Som sådan är den vår närmaste motståndare, som hotar och förnekar oss. Och vi vänder dess argument mot den själv och förnekar den.

Jaques Revel och Jean-Pierre Peter¹

Kroppens splittring

De två franska mentalitetshistoriker som är upphovsmän till ovanstående citat antyder en splittring i människan. Kroppen sägs vara existensens ursprung och grundval, samtidigt som den befinner sig i ett motsatsförhållande till medvetandet på grund av det främmande begäret, "vår närmaste motståndare". Vi kan anta att denna konfliktfyllda situation färgar av sig på attityden till hela kroppen, eftersom det är i det fysiska varats djup som begäret alstras. Kroppen och begäret blir därmed ett, medan medvetandet är något annat, något ideellt och icke-fysiskt, om än ofta dunkelt associerat med hjärnans grå cellmassa. "Vi" skulle därmed inte vara våra kroppar, utan identitetens hemvist förläggs till medvetandet och dess föreställningar.

Motsättningen mellan människan som fysisk och mental varelse, är ett genomgående tema även hos psykoterapeuten Alexander Lowen. Sedan femtioalet har den nu åttiofemåriga Lowen i en rad böcker diskuterat den moderna människans problematiska förhållande till sin kropp. Han är lärjunge till psykoanalytikern Wilhelm Reich och har utvecklat en egen form av kroppsinriktad psykoterapi som han kallar bioenergetisk analys.

Inte olikt de franska historikerna härleder Lowen konflikten främst till en antagonism mellan, å ena sidan individens medvetande och viljefunktion, å den andra hans fysiska behov, känslor och sexuella begär. Men klyvningen löper också i och genom själva kroppen, splittrar den, avskiljer fysiska funktioner från varandra, omkanaliserar, blockerar eller dämpar energiströmmar, emotioner och sinnliga förmimmelser. I motsats till mentalitetshistorikerna, som kan uppfattas förespegla att dylika konflikter är konstitutiva för människan, menar Lowen att de främst beror på vissa särdrag i den västerländska kulturen.² I ett av hans tidigare arbeten, *Förräderiet mot*

kroppen (sv. övers., 1977; orig. 1967), finns en fallbeskrivning som på ett intressant sätt illustrerar och konkretiserar hur konflikten mellan människans medvetande och fysiska jag kan gestalta sig.³

Ett inledande fall

Lowen berättar om en patient kallad Bill, vilken sökt hjälp på grund av långvarig depression och arbetsförmåga. Bill var matematiker och beskrivs som en ung man ”med ett kyligt, skarpt intellekt som klart kunde analysera ett problem, utom då han själv var inblandad.”⁴ Den förhärskande känslan i Bills liv var att ”ingenting hände” och den låg bakom hans problem.⁵ Känslan av stagnation och händelselöshet fick Bill att fantisera om att röra vid högsämningsledningarna och att hoppa ut framför fortkörande bilar.

Fysiskt beskriver Lowen sin patients kropp som tunn och spänd. Även om armarna och benen var starka var de inte integrerade med resten av kroppen. Det fanns en splittring där liksom i Bills hela personlighet. Denna klyvningen tog sig bland annat uttryck i en pendling mellan optimism och nedstämdhet som ledde honom in på farliga aktiviteter.

Bill var bergbestigare och stolt över att höra till de bästa i sitt slag. Svindel eller höjdskräck sade han sig aldrig ha känt av, trots flera allvarliga incidenter vid bestigandet av branta berg. En gång hade han exempelvis förlorat fotfästet när han klättrade ensam. En stund hade han varit hängande utan minsta stöd för fötterna, medan han höll sig kvar vid en smal klipphylla med bara en hand.

Lowen karakteriserar sin patient som en desperat person, som utsatte sig för onödigt fara bara för att bevisa att han kunde överleva. Bill längtade efter den spänning och upphetsning som faran ingav, men var samtidigt rädd för att resultatet skulle bli katastrofalt om han tappade kontrollen över situationen. Han var fångad i en psykisk konflikt som han inte kunde ta sig ur. Bildligt talat förblev han hängande över stupet. Han kunde varken kravla sig upp eller släppa taget.

Bill var en oerhört viljestark person, men om han skulle komma ur sin depression måste han enligt Lowen lära sig att ge efter. Viljan måste lätta på greppet om kroppen. Lowen, som i sin terapi även arbetar på en fysisk nivå för att frigöra patienternas emotionella blockeringar, lät Bill inta en position som idrottsmän brukar använda för att stärka benmuskulaturen. En sådan kroppsövning konkretiserar de emotionella attityderna och gör patienten medveten om sin fysiska rigiditet. Lowen hävdar att det oftast finns en direkt relation mellan en persons psykiska svårigheter och kroniska muskelspänningar i kroppen.

Bill ombads ställa sig på kanten av schäslongen, böja knäna och luta sig framåt med hela kroppstygden vilande mot stortåns bas. En idrottsman

brukar normalt kunna hålla denna ansträngande position högst någon minut. Bill försäkrade emellertid att han skulle kunna stå kvar hur länge som helst. I mer än fem minuter stod han i denna ställning, under allt större plågor och med skälvande ben, innan han tvingades att ge upp. Han kastade sig då ner på knäna, trots att meningen var att han skulle låta sig falla ner på den mjuka madrassen. Övningen upprepades tills Bill förstod att han var livrädd för att känslan för att falla skulle utvecklas.

Lowen tolkar Bills attityd så att han omedvetet bestämt sig för att till varje pris hålla sig på fötter. Den psykologiska attityden av att vilja stå på egna ben hade sin fysiska förankring i ett par ben, som var så spända att de knappt gick att böja. Psykologiskt undvek Bill allt beroende av andra och förnekade sitt behov av närhet och kontakt. Det fanns ett samband mellan denna brist på meningsfulla sociala relationer och hans inre avstängdhet. Bills medvetande hade avskilts från allt som hade med kroppens spontana funktioner att göra, inte minst känslorna.

Man kan enligt Lowen analytiskt visa att människor som i likhet med Bill är rädda för att falla från höga höjder också är rädda för att falla i sömn eller falla för en annan person, det vill säga att bli kära (jfr engelskans "falling asleep", "falling in love").⁶ På svenska talar vi om att "falla till föga" och "falla i gråt". Fallet symboliserar motsatsen till behärskning. Att falla innebär att man släpper taget och låter spontana känslor överflygla viljan, vare sig det handlar om förälskelse, sorg eller vrede. Att falla i sömn har en liknande innebörd, därför att insomnandet innebär att man ger upp den medvetna kontrollen och överlämnar sig till det omedvetna och dess drömmar. Att falla likställs dessutom ofta med att misslyckas, något som uppfattas som skrämmande av många i vår prestationsinriktade kultur.⁷

Lowen menar således att den som är rädd för att falla i fysisk bemärkelse även är rädd för att tappa kontrollen över sina känslor. Denna rädsla är inte alltid medveten, men brukar komma upp till ytan under den psykoterapeutiska processens gång. I Bills fall var dylika samband tydliga. Omedvetet hade han varit lika rädd för att ramla som att släppa fram sina känslor. Han hade exempelvis aldrig varit kär på allvar. Sömnlöshet var ett återkommande problem. Detta framkom efter den beskrivna fallövningen. Denna resulterade nämligen i att Bill följande natt drömde en mardröm, som i sin tur öppnade vägen för tidigare bortträngda barndomsminnen och känslor.

Manlig självbehärskning

Denna fallbeskrivning illustrerar de allvarliga konsekvenser splittringen mellan kropp och psyke kan få hos en enskild person. Anledningen till att jag tar upp fallet i detta sammanhang är inte att Bill skulle vara representativ för alla individer i vår kultur. I accentuerad form illustreras dock här några

mer allmänt förekommande karaktärsdrag. Även om fenomenet inte är könsspecifikt, är ett av mina antaganden att klyftan mellan medvetande och kropp vanligtvis är mer uttalad hos män än hos kvinnor.⁸ Fallet Bill kan därför tjäna som utgångspunkt för en vidare diskussion om mannens förhållande till kroppen och känslolivet.

Bill beskrevs som en man med kyligt, skarpt förnuft. Hans förmåga att analysera problem var det inte något fel på. Däremot förstod han inte sig själv. Intima personliga relationer undvek han nogsam. Känslorna var så hårt undertryckta att han knappt kände någonting alls. Kroppen var spänd, rigid men lydde viljemässigt medvetandets kommandon likt en maskin. För att överhuvud taget uppleva att något hände måste Bill utsätta sig för fysisk fara. Hans personlighet rymde uppenbarligen en stor destruktiv potential.

Det var först sedan Bill släppt taget, sedan han "fallit" i den symboliska bemärkelse som Lowen lägger i begreppet, som han kunde komma ur sin depression. Enligt Lowen är det således nödvändigt för en person i en dylik belägenhet att ge upp viljans grepp om kroppen och släppa fram de bortträngda känslorna. Först därigenom öppnas vägen ur depressionen, till mer meningsfulla relationer och ett innehållsrikare liv. Patientens rigida självbehärskning har i ett sådant fall utvecklats till ett allvarligt problem som bara kan lösas genom att kroppens spontanitet ges större spelrum. Det faktum att Bill uteslutande "levde i huvudet" och hade avskurit sig från en mer levande kontakt med kroppen konstituerade hans grundläggande dilemma.

Är det inte just sådana personlighetsdrag som de Bill uppvisar, som man under de senaste två decenniernas offentliga diskussion uppmärksammat som problematiska sidor hos mannen? Hur många gånger har vi inte läst om unga män som utsätter sig för dödsfara genom livsfarliga aktiviteter? Är det inte rigida attityder likt Bills viljemässiga okuvlighet vi ständigt ser omkring oss i samhället, vanligtvis förkroppsligade av män i ledande ställning? Det har talats en hel del om män som likt Bill har dålig kontakt med sina känslor och har svårigheter med nära relationer. Man har också spekulerat i orsakerna till våld, drogmissbruk, sexuella övergrepp och andra former av destruktivt beteende, som vanligen utövas av män.

Att Bill genom sin ensidiga identifikation med medvetandet och viljan nästan helt "levde i sitt huvud", menar jag vara ett karakteristiskt drag för många människor och framför allt män i vår samtida västerländska kultur. Denna tendens varierar sedan naturligtvis i styrka hos olika individer. I likhet med Lowen tror jag att detta förhållande bidrar till många personliga och sociala problem. Detta innebär inte en nedvärdering av intellektuellt arbete, utan utgör en kritik av den dominerande rationalitetsformens dissociering från kroppen och känslolivet, dess svårigheter att ta människors inre världar på allvar.⁹ Jag vill hävda att denna tendens finns som en viktig bakgrundsfaktor för vidmakthållandet av rigida manliga maktstrukturer och bidrar till draget av opersonlighet i det moderna samhällets sociala relatio-

ner. Denna tendens kan trots en spridd uppfattning om motsatsen, även underblåsa destruktivt beteende. Det är inte primärt bristande kontroll av medfödda drifter som utgör den bakomliggande orsaken till destruktiva handlingar, utan problemets upphov bör snarare sökas i bristande integrering mellan medvetande och kropp, ett fenomen som kan antas vara betingat av den historiska utvecklingen.

En ensidig identifiering med en från kroppen frikopplad rationalitet, vidmakthåller den i inledningscitaten beskrivna personlighetssplittringen. Kroppen förnekas. Detta är något som i vår kultur är vanligt förekommande såväl i vetenskapliga diskurser som i mer vardagliga sammanhang. Till och med påtagligt fysiska företeelser som sexuella begär och samlag, beskrivs exempelvis ofta i tidningarnas rådgivningsspalter som huvudsakligen mentala fenomen. Den amerikanska sexologen Ruth Westheimer, mer känd som Dr Ruth, är ett bra exempel på detta synsätt, när hon skriver att "[o]rgasmen sitter i huvudet."¹⁰ Enligt detta idealistiska synsätt skulle *föreställningar* om sexualiteten vara mer centrala för våra sexuella handlingar och upplevelser än de *kroppsliga* begärens och förmimmelserna.

I en uppsats antyder Michel Foucault och Richard Sennet att idén att sexualiteten skulle vara en mental företeelse just är resultatet av en historisk process i Västerlandet. Hos den medeltida kyrkofadern Augustinus, och andra tidiga teologiska och medicinska författare, avhandlas sexualiteten som ett utpräglat somatiskt fenomen. Den sexuella akten beskrivs av Augustinus som ett slags krampanfall, där hela kroppen skakas av intensiva spasmer och kontrollen går förlorad. Han menar att

"[d]enna sexuella akt får ett fullständigt och passionerat övertag över hela människan, såväl fysiologisk som emotionellt; det resulterar i den mest genomgripande njutning på känslornas nivå, och vid denna höjdpunkt sätts den viljemässiga tanken ur spel."¹¹

Senare i historien har emellertid sexualiteten börjat beskrivas på ett annat sätt. Den påtagliga kroppslighet som kännetecknar citatets beskrivning ersätts av en mer mental könslighet. Det är möjligt, skriver Foucault, "att vi efter Augustinus erfar vår sexualitet i huvudet".¹²

Denna hypotes om en förskjutning från kroppen till medvetandet i uppfattningen av sexualitetens natur är intressant. Man kan bara spekulera i om denna idéhistoriska omvandling motsvaras av en reell förändring i människans förhållande till kroppen. Utifrån Lowens perspektiv skulle en sådan socialpsykologisk förskjutning teoretiskt vara möjlig. Indirekt bekräftar han nämligen Foucaults och Sennets tes. Lowen menar att nutidens sexualsyn utgår från mentala föreställningar med inriktning på teknik och prestationer, vilket får som resultat "sex i huvudet". Samlaget tenderar då snarare att bli ett försvar mot känslor än ett uttryck för dem. Den bakomliggande orsaken till detta förhållande ser han i den specifika reglering av sexualiteten som präglar Västerlandet. En mer kroppsligt grundad sexualitet påstås samtidigt

vara möjlig, särskilt under andra samhällsbetingelser än de som råder i vår kultur.¹³

En fördröjd introduktion: mannens idéhistoria

Utan att förneka möjligheten av att själva den mänskliga existensen i sig kan konstituera en splittring i personligheten, antas denna här huvudsakligen ha sin bakgrund i de mentalitetsmässiga förändringar som har skett i vår kultur. Forskare som Norbert Elias och Michel Foucault har övertygande visat att människans förhållande till kroppen och drifterna genomgått stora förändringar från förindustriell till modern tid.¹⁴ Detta har inneburit att relationen mellan människans medvetande och kropp har förskjutits.

Syftet här är givetvis inte att försöka behandla denna förvandlingsprocess från en tänkbar begynnelse i historien. Som Elias påpekat finns det ingen nollpunkt i den mänskliga utvecklingens historicitet, lika lite som det finns någon nollpunkt för människors sociala gemenskap. Såväl bland s. k. primitiva som "civiliserade" folk finns socialt formade förbud och restriktioner med specifika effekter på det individuella psyket.¹⁵ Däremot kan sådana förbud och föreskrifter avsevärt skilja sig åt mellan olika kulturer och epoker. De kan historiskt förstärkas, försvagas och förskjutas. I konsekvens med detta torde splittringar i den mänskliga existensen ta sig skiftande uttryck och vara i olika grad accentuerade.

Som länge påpekats inom kvinnoforskningen tolkas det biologiska könet alltid genom ett kulturellt raster. Den nya internationella mansforskningen frambringar allt mer kunskap som bekräftar denna tes genom att visa på manlighetens skiftande uttrycksformer i olika sociala miljöer.¹⁶ Utifrån ett synsätt där psyket som hos Lowen betraktas som somatiskt förankrat och intimt relaterat till känslolivet, kan olika maskulinitetsformer också antas sammanhånga med skilda attityder till kroppen och dess begär.

I likhet med Elias och Foucault vill jag betona vikten av att ta hänsyn till de långsiktiga historiska processerna för att förstå det moderna subjektets framväxt. Man kan samtidigt kritisera dessa två forskare för att de inte har uppmärksammat att de civiliserings- respektive disciplineringsprocesser, som de påstår ha frambragt det moderna jaget, är relaterat till genus. Den individ som Elias menar ha börjat planera och beräkna de fördelar han kunnat uppnå genom att ålägga sig självkontroll, var manlig. Det disciplinerade jag, som kunde nå strategiska fördelar genom att underkasta känslor instrumentella mål, var maskulint i den mening att kvinnligheten antogs härbärgera känslomässighet och kroppslighet, var dess ultimata uttryck snarare än produkten av emotionell behärskning.¹⁷

Den amerikanske socialhistorikern Peter N. Stearns har diskuterat den moderna manlighetens framväxt i ett sådant långsiktigt perspektiv, om än

inte relaterat till Elias eller Foucault. Enligt Stearns har de maskulina idealen genom tiderna formats av de materiella och sociala omständigheter under vilka män har levt, men de har också utvecklats på grundval av seglivade traditioner från passerade epoker. Även moderna mansideologier har rottrådar som sträcker sig djupt ner i den mänskliga historiens avlagringar.

Stearns ser industrialismen som en viktig vattendelare i mannens historia. Han menar att den kris som präglar samtidens manlighet till stor del är resultatet av de mentalitetsförändringar som industrisamhället frambringade. Dessförinnan fanns en betydligt mer självklar och accepterad föreställning om vad det innebar att vara man. Detta betyder inte att dåtidens mansbild var helt homogen eller utan inre motsättningar. Snarare än ett maskulint ideal bör man dessutom räkna med flera sådana, knutna till olika sociala klasser. Skilda mansideal kunde både komplettera och motsäga varandra.¹⁸

Det är en dylik förindustriell mansbild som nedan skall behandlas. Exemplet är hämtat från decennierna kring sekelskiftet 1700. Det utgör dels en tydlig kontrast till vår egen tids manlighet och är därför intressant i sig som exempel på maskulinitetens föränderlighet. Dels kan man utifrån Stearns resonemang även anta att denna manbild har haft betydelse för den historiska framväxten av senare tiders manlighet. Framställningen kommer att fokuseras på attityden till den manliga kroppen och känslolivets. Den kritiska utforskningen av mannen i historien är ännu i sin linda, särskilt beträffande äldre epoker, vilket gör att kunskapen på området ännu är högst ofullständig. Ett enda exempel kan inte heller på ett tillfredsställande sätt representera ett mansideal och än mindre en hel epoks syn på saken. I stället för att försöka definiera de universella dragen i en viss mansbild vill jag presentera en fallstudie ur den manliga idéhistorien, vilket bör vidareutvecklas och jämföras med liknande undersökningar.¹⁹ Förhoppningsvis säger den ändå något väsentligt om dåtidens föreställning om mannen och äger, trots sin begränsning, någon grad av allmängiltighet.

I den fortsatta framställning kommer jag att använda den distinktion mellan känslomässiga ideal och reella känslor, som forskarparet Peter N. och Carol Z. Stearns har utvecklat.²⁰ Stearns påpekar att man måste skilja på den standard genom vilka man i ett samhälle eller i en grupp värderar och försöker reglera känslor och människors verkliga emotionella erfarenheter. Inom forskningen har man ofta blandat samman dessa två nivåer, vilket skapat förvirring. Inte sällan råder det spänningar och skillnader mellan de ideal som hyllas och människor konkreta erfarenheter. Ofta har förhastade slutsatser dragits om närvaron eller frånvaron av bestämda känslor vid en viss tid enbart utifrån normativa utsagor från perioden.

Den föreskrivande nivån, ”känsloreglerna”, benämner Stearns ”emotionology”, vilket här försvenskats till ”emotionologi”. Denna nivå är således inte identisk med människors reella upplevelser och känslouttryck, även om olika samband mellan emotionologi och emotioner kan antas existera. Ex-

empelvis kan införda restriktioner gentemot specifika känslouttryck tänkas påverka det faktiska känslolivet, men med en tidsmässig fördröjning och inte nödvändigtvis helt i överensstämmelse med de ursprungliga intentionerna.

Präst, syndare och bråkstake

Från 1770 och några år framåt publicerades i Stockholm flera band av en skrift med titeln *Anecdoter Om Namnkunniga Och Märkwärdiga Swenska Män* (fortsättningsvis *Swenska Män*). Det omfångsrika arbetet innehåller en besynnerlig blandning av uppslagskunskap, släkttavlor, dagböcker och levnadsbeskrivningar av svenska män. Mer känslösamma, personligt hållna framställningar blandas med skvaller och avmätta, officiösa porträtt. Utan någon klar genomgående tendens i de olikartade framställningarnas budskap, presenteras ett antal kända män ur den svenska historien, varav de flesta är aristokrater.

I förordet sägs minnen av berömda män alltid ha ansetts värdigt att överlämna till de efterkommande "såsom upmuntran til dygd eller warning för fel och swagheter."²¹ En av de gestalter som kan misstänkas vara porträtterad i *Swenska Män* som varnande exempel mer än som dygdeideal är den frimodige Mora-prästen Jacob Boëthius (1647–1718). Enligt presentationen där kan Boëthius gudfruktighet eller välvilja för fosterlandet inte betvivlas. Ändå möter man hos honom "den skadeliga Enthousiasmen" som "röjer en öfwerdrifwen nit och hetta."²² Genom sina häftiga attacker på det dåtida karolinska enväldet blev Boëthius kallad upprovsstiftare och smädare, och dömdes som sådan till döden 1697. Han benådades från dödsstraffet men fick tillbringa de närmaste tretton åren bakom lås och bom.²³

Även om man lätt hittar motsvarigheter till Boëthius eldfångda temperament bland svenska män under stormaktstiden, gick han längre än de flesta. Som påpekats av Carl Gustaf Boëthius, en sentida släkting till Moraposten, häpnade och förskräcktes samtiden över Jacobs stränghet och radikala brytning med alla världsliga bedömningsgrunder.²⁴ Jacob Boëthius var en troende lutheran som tog sin religion på största allvar. Som sådan är han inte unik i sin art, men han var det genom sin konsekvens.

I det extrema synliggörs ibland även allmänna strukturer. Jacob Boëthius tänkande kan därför sägas illustrera hur en lutheransk präst vid stormaktstidens utgång kunde se på relationen mellan själ och kropp, om än i accentuerad form. Genom att flera unika dokument som skrivits av Boëthius finns bevarade, finns här möjligheten att belysa relationen mellan ideal och verklighet, mellan emotionologi och reella känslor.

”Kroppen är Djurom, swin och Fää”

I ett drygt tio sidor långt brev till sin son Simon skisserar Jacob Boëthius en intressant bild av människan som själslig och kroppslig varelse. Att framställningen är författad av en far till sin son gör texten extra intressant i sammanhanget, eftersom man därför knappast behöver tvivla på att det är ett manligt kroppsideal som framträder i texten.²⁵ Boëthius förklarar i brevet för sonen att själen är liktydig med det som kallas människan, men inte med kroppen. Själen är ”Guddomlig ande, ett lifaktigt, härligt, oåtskilligt och odödeligt wäsende”, medan ”kroppen är Djurom, Swin och Fää”.²⁶ Redan här görs således en åtskillnad mellan de positiva egenskaper som förknippas med själen och den förkastliga animalitet som karakteriserar kroppen.

Boëthius menar visserligen att kroppen är Guds underbara skapelse gjord av jord och stoft, men ”skall för synden skull åter till en stygg och stinkande Jord bliwfa”.²⁷ Själen däremot kommer att evigt fortleva, i fröjd och ära eller i ”blygd, nesa och qwal”, allt beroende på individens jordiska handlingar. Det gäller därför för den unge Simon att rena sin själ med ”dageliga bättringstårar”.²⁸ Genom att förädla själen kan han undgå helvetets eviga pina.

Nu kan enligt Boëthius inte själen vara helt befriad från synden och dess smitta, så länge hon bor i den egna orena kroppen. Synden har sin förnämsta boning just i kroppen och dess lemmar. Efter detta konstaterande följer en veritabel anatomisk katalog över syndernas fysiska lokalisering hos människan. I huvudet sitter dårskap, ovett och oförstånd, inte minst i form av underlåtenhet mot Gud och förakt för hans ord. Till huvudet förläggs även högfärd, vidskepelse, raseri och ”stålte ögon”.²⁹ I munnen och på tungan återfinns missbruket av Guds namn och människors förtal.

I takt med att Boëthius beskrivning fortskrider ner genom kroppen ökar hans upphetsning och motvilja.

I Brösten sitter egen kärlek och andras hat, afund, illwilja, wrede, bitterhet, mord och olydna. Uti Magen och Buken, en warg och swinaktig glupenhet, frosseri, föhl och dryckenskap, ond begärelse, stöld som sig genom händer och fötter utbreder; Länger neder och wid Länderna bor en wederstygkelig kättja, och mera än hundaktig skörhet, hordoms och boferis lusta. Alla sådana grufweliga synder, bo uti kroppen eller köttet och de kötsliga Lemmarna, och äro människans argaste Fiender.³⁰

Som framgår spar inte Boëthius på krutet i sina attacker på människans köttsliga svagheter. Han associerar olika synder med konkreta delar av människokroppen. De handlingar och känslor som kan förknippas med sympati och antipati i relation till andra individer (eller den egna personen) har sin hemvist i bröstet, underförstått nära hjärtat. Med magen förknippas allt som sammanhänger med glupskhet, vare sig det gäller födoämnen eller andras ägodelar. I enlighet med samma logik lokaliseras det sexuella begäret till genitalorganen och deras grannskap. Eftersom ”wederstygkelig kättja”

och lust till boleri finns ”neder och wid Länderna”, kan man inte tala om att Boëthius uppfattar sex som något som försiggår i huvudet. Impulsen till köttlig synd finns ju först och främst i själva kroppen, inte i medvetandet.

Man bör inte se Boëthius utläggning som etableringen av ett enkelt motsatsförhållande mellan kropp och själ, där den rena själens herravälde över lekamen säkras genom att anden avskiljer sig från allt fysiskt. Det hela är mera sammansatt än så. Själens skall mobiliseras och använda sig av de egenskaper och fientliga krafter som hotar den kristnes renhet mot sig själva. Den som är benägen till vrede, stort mod och hämnd, skall bevisa just sitt mod, vrede och tapperhet genom att undertrycka samma egenskaper. (Man får lätt associationen att mannen bör slå knut på sig själv för att kunna frigöra sin själ från köttets syndfullhet.) Med bön och åkallan, med bistånd av sann gudsfruktan, kristlig kärlek och personlig försakelse samt andlig nåd, skall kampen om kroppen föras till fördel för själens renhet.

Den förbannade franska högfärden

Boëthius föreskrifter till sonen för ett sant kristet leverne har i sin genre många motsvarigheter på 1600- och 1700-talen, men framstår i sin asketism som synnerligen stränga. Det är inte blott ”kötsens vållust” den unge Simon måste sky. Även ”kosteliga kläder” och ”kräselig mat” skall undvikas.³¹ Fadern förbjuder även sonen att bära peruk. Förutom dessa råd uppmanas Simon att rykta sitt hår och hålla sig ren och snygg. Naturligtvis understryks betydelsen av gängse allmänna dygder, som att vara ärlig, ödmjuk och lydig.

Samma kroppsliga asketism som Jacob Boëthius förmedlar till sonen går för övrigt igen i förhållandet till hustrun Helena. I ett brev till henne ondgör han sig över hennes fåfänga. Helena har inte velat lyda sin make genom att med en lämplig huva skyla hals och ansikte. Hustrun borde, som ett tecken på ödmjukhet och lydnad, uppträda ”i höflig klädebonad med blygaktighet och kyskhet, icke med flätadt hår, eller Guld och Pärlor, eller kostbar klädnad/ . . /.”³²

Trots hans förmaningar har hon emellertid visat motvilja mot att lägga bort ”alt Fransyskt krus / . . /Fontanger/ . . / Bands eller Kläders uppsättning, eller annan fåfäng och främmande prydnig”.³³ Att klä sig så är att visa högfärd och anpassa sig till världens stygga, stolta seder, något som är särskilt förkastligt för medlemmar av det andliga ståndet. Då ett kungligt påbud dessutom utfärdats om bötesföreläggande mot dem som brukar fontanger, dvs. konstgjorda pannlockar, vädjar Jacob Boëthius till hustrun att lägga bort ”allt detta förargeliga”. Skulle familjen drabbas av böter, vore det ”en diefwulsk skam”, eftersom husfadern offentligt propagerat mot ”denna förbannade högfärds drägten”.³⁴

Under 1600-talet hade Sveriges förvandling till europeisk stormakt inneburit stigande välstånd för framför allt högadeln. Lyxkonsumtion och ett alltmera yppigt levnadssätt utvecklades från 1630-talet och framåt i de adliga kretsarna, men även i andra grupper. Ståten och praktiken i form av påkostade fester, byggnationer och kläder översteg i många fall de verkliga resurserna, vilket kunde leda till svår skuldsättning. Den svenska aristokratin gjorde emellertid allt för att efterlikna sina franskadliga förebilder i livsstil och klädedräkt, även när resurserna tröt. Det kräsliga levernet och lyxkonsumtionen fick under stormaktstiden en sådan spridning och tog sig sådana vidlyftiga proportioner att kungamakten såg sig föranledd att införa restriktioner. Särskilt mot seklets slut tilltog kritiken mot aristokratin extravaganta seder.

Prästerskapet vände sig inte sällan mot tidens fåfänga, som kontrasterade mot deras asketiska livsideal. Samtidigt var många av yrkeskårens egna medlemmar långt ifrån immuna mot lockelserna från det franska galanteriet.³⁵ Det är den konflikten som skymtar fram i Jacob Boëthius nitiska omsorg om familjemedlemmarnas klädvanor. Som vi snart skall se var han dock inte själv undantagen från denna konflikt mellan askes och njutningslystnad.

Män, präster och skägg

Jacob Boëthius framstår i ovanstående utläggningar som en nästan parodiskt strikt representant för det karolinska prästerskapet. Genom ärkebiskop Angermanus härjningar i slutet av 1500-talet, och andra prästers och biskopars sedliga nit därefter, vet vi att Boëthius inte var unik i sitt slag.³⁶ Det måste dock påpekas att en dylik attityd förmodligen aldrig var helt allena rådande bland svenska präster, inte ens under den gammaltestamentliga ortodoxins höjdpunkt. För Boëthius tycks hur som helst allt som var förbundet med kroppslig lust eller fåfänga vara vedervärdigt och syndigt, åtminstone av de citerade texterna att döma. Men detta är nu inte riktigt den enda bild av kroppen som han ger.

För det första kan man notera att när Boëthius fördömer kättjan och passioner som hat och vrede, innebär detta inte att han tar avstånd från samtliga mänskliga känslouttryck. Gråten, åtminstone den syndiges ångerfulla tårar och klagan, värderas exempelvis som något positivt.³⁷ Det är inte heller alltid principiellt fel att hata om objektet mot vilket denna känsla riktas, exempelvis de egna synderna, kan anses rättfärdiga en sådan reaktion.³⁸ Inte ens lustkänslan behöver vara förkastlig, om det rör sig om en från erotiska begär befriad förmimelse, en vad Boëthius kallar "himmelsk lust".³⁹

För det andra framträder i andra texter av Boëthius en mindre negativ bild av det lekamliga än i brevet till sonen Simon. I ett par opublicerade manuskript behandlar han frågan om skäggets vara eller inte. Detta var en omdiskuterad fråga i Boëthius samtid. Enligt Magnus von Platen upprättar Moraprästen i denna diskussion samtidigt en hel korrespondanslära mellan mannens ansiktsdelar och Guds egenskaper. Boëthius menar att öronen betecknar Guds mildhet och munnen hans ord.⁴⁰ Skägget ”betyder ordens frukt och heliga egenskaper samt dess tjänare och tjänst”, vilket är liktydigt med prästerskap och prästämbete.⁴¹ Förutsättningen för denna mer positiva bild av den manliga kroppen är dess här antagna likhet med Gudsgestalten och därmed avsaknad av synd.

Att Boëthius fäste ett sådant avseende vid bruket av skägg kan tyckas kuriöst, men detta var en symbolisk fråga av stor betydelse i dåtidens könspolitik. Med reformationen skedde en förskjutning av genusrelationerna i den kristna ideologin. Trots den i grunden patriarkala struktur som präglade den katolska kyrkan och tron, hade den inom sina ramar hårbärgerat en tidvis ambivalent och långt ifrån entydigt negativ attityd till det kvinnliga könet. Kvinnliga helgon tillbads under perioder lika intensivt som Herren Gud och den manlige Messias. Ärevördiga gamla kyrkofäder kunde i positiva ordalag beskrivas i termer som traditionellt annars förknippats med kvinnliga egenskaper.⁴²

Den tidiga protestantismen rensade emellertid ut en stor del av de feminina elementen ur tron och skärpte kyrkans maskulina framtoning. Det är i detta sammanhang som skägget blir betydelsefullt. Från 1500-talet och två hundra år framåt blev, enligt von Platen, ”det yviga helskägget nära nog en del av den klerikala ämbetsdräkten.”⁴³ Helskägget har ju ofta uppfattats som ett arketypiskt emblem för hög ålder, höghet, vishet och personlig styrka. Associationer till kraft och tapperhet finns också. Av naturliga skäl förknippas därmed samma egenskaper med maskulinitet, eftersom helskägget är ett exklusivt manligt attribut.⁴⁴ Det var uppenbarligen en sådan mansbild dåtidens prästerskap ville förbinda sig med.

En vanlig tanke vid 1700-talets början var att Gud gett skägget som ett privilegium åt mannen i allmänhet, men åt prästen i synnerhet. Samtidigt hade en del präster börjat följa tidens mode och raka av sig skäggen, något som väckte oro bland mer traditionella kolleger. Biskop Jesper Swedberg i Skara varnade i en cirkulärskrivelse 1704 prästerskapet från att följa de nya trenderna och på så sätt avvika från ”präste-allvarsamheten”.⁴⁵ I en skrivelse från ett prästmöte sex år senare varnas det för peruker och påbjuds att präster inte skall raka sig, eftersom de då ”synas följa ungdoms lusta ostadighet”.⁴⁶

Märkligt nog förknippas således *inte* helskägget med sexuella begär eller potens i denna prästerliga mansbild från tidigt 1700-tal. Annars är det ju snarare gängse att associera riklig hårväxt, både på huvudet och i ansiktet,

med sexuell lust och förmåga. Skägget börjar ju växa på den unge pojken i samband med puberteten. Den spirande skäggväxten har därför traditionellt ofta setts som ett bevis på manbarhet.⁴⁷ Men så ser inte dåtidens präster på saken, allra minst Jacob Boëthius. Ansiktets hårväxt bör fritt lämnas att växa, eftersom den nya seden att raka sig är "ett andeligt horeri".⁴⁸ Som tidens hetaste förespråkare för prästskägg framhöll Boëthius att ansiktsbåringen var Guds hedersgåva till den vuxne mannen, något som inte givits vare sig kvinnan eller ynglingen. Att raka sig var att förneka sin manlighet, något som inte anstod en präst.

Inför Gud bekänner jag, arme syndare

Med tanke på den ihärdighet med vilken Jacob Boëthius höll efter andras renlevnad, kunde man kanske förvänta sig att han själv skulle leva i harmoni med sina ideal. Så var dock uppenbarligen inte fallet. Det var snarare så att frenesin i Moraprostens angrepp på köttets frestelser och den världsliga fåfångans laster var proportionerlig med den kraft, som han tvingades mobilisera för att kämpa för sin själs renhet. I den syndabekännelse Boëthius författade i slutet av sitt liv och skickade till prästerskapet i Stockholm avslöjar han med en nästan chockerande öppenhet sin egen brottning med synden. Han bekänner att hans synder är så oräkneligt många, att de är fler än håren på hans huvud.⁴⁹

Boëthius berättar hur han redan som tioårig pojke inledde sin karriär som köttslig syndare, sedan några vanartiga gossar vilselett honom att börja onanera:

Denna högeligen avskyvärda och onaturliga synd har jag sedan utövat som vuxen i löndom, Gud bättre, ja även ibland i sadeln då jag färdats ensam på vägarna, och annars esomoftast.⁵⁰

Inte ens sedan Boëthius gift sig har han kunnat låta bli att masturbera, bekänner han ångerfullt. Trots upprepade föresatser om bättring har han "genom djävulens eggelse och köttets retelse" gång på gång fallit för frestelsen.⁵¹ Först när Boëthius närmar sig femtioårsstreck, skall han tack vare Guds ord, bön och läkemedel (oklart av vilket slag) ha fått bukt med onanin. Kättjans onda väsen har dock, som han skriver, också på många andra sätt härskat i hans kropp.

När han om nätterna legat i samma bädd som unga gossar har det hänt att han "hanterat" deras hemliga lemmar, dock "i stillhet och utan någon annan missgärning".⁵² En gång har han också på grund av olämplig nyfikenhet och kättja satt sin hand omkring en gästs lem. Samma erotiska nyfikenhet har förlett Boëthius till att titta "på små flickors hemliga rum".⁵³ Hundars och andra kreaturs parningar har han gärna beskådat.

Inte heller tillsammans med hustrun Helena säger sig Jacob ha kunnat iakttä den kristliga ärbarehetens gränser. Har hustrun varit kysk, dygdig och

rättrådig, har han själv varit okysk och dygdlös. Emellanåt skall han ha förmått hustrun till samlag mot hennes vilja, bland annat när hon haft menstruation, vilket han betecknar som en förskräcklig synd. Ibland har de haft samlag på de heliga söndagsmorgnarna, innan gudstjänsten. Allra mest skäms han över att en gång ha fortsatt ett påbörjat samlag, trots

”/. . /att någon var på väg mot dörren. Därför drog hon sig undan och ville stiga upp ur sängen, men jag höll henne kvar ovanpå mig och fullbordade otuktens verk under henne på ett sådant sätt att säden föll tillbaka och orenade min kropp och sängen vi låg i. Vål ångrade vi oss båda genast och bad Gud om förlåtelse för vår synd.⁵⁴

Boëthius påstår sig dock ha varit trogen hustrun, trots att ”den förbannade otuktskättjan har varit så stark/. . /jämte hemlig kärlek till kvinnor”.⁵⁵ Likväl tycks de pockande begären emellanåt ha svämmat över brädden, utan att han varit särskilt nogräknad vid valet av de objekt mot vilka han riktat sin sexualitet. Fingrandet på gossar och det voyeristiska beskådandet av små flickor skulle idag förmodligen renderat honom beteckningen pedofil. Av syndabekännelsen att döma var Jacob Boëthius besatt av sina erotiska begär.

Nu är det förvisso inte ovanligt i den kristna bekännelsegenren att man framställer sig själv som en svår syndare, i vilken en hård kamp mellan Gud och djävul oförtrutet rasar. Vi kan inte med säkerhet avgöra om Boëthius var helt sanningsenlig eller om han fabulerade. Det enda vi kan förhålla oss till är de ord han efterlämnat. Intressant därvidlag är då den våldsamma konflikt som Boëthius olika bilder av kroppen frammanar. All den kättja som han i så barska ordalag fördömer tycks med oemotståndlig kraft ansätta honom själv. Trots ständiga löften om bättring och försök att kontrollera sina lustar, *faller* han ständigt för frestelsen. Boëthius kan bokstavligen talat inte hålla fingrarna i styr eller behärska sitt begär. Gång på gång besegras hans vilja av könsdriften, trots föresatsen att döda köttet, försaka världen och sig själv.⁵⁶

Det är nu inte bara minnet av sina sexuella synder som Jacob Boëthius plågas av. Även om han inte säger sig älska fylleri och dryckenskap har han ändå förorenat kroppen med överflöd i mat och dryck, särskilt under sina akademiska år. Ett heligt avgivet löfte om att inte berusa sig har han flera gånger brutit, till och med i samband med en begravning då han uppträtt onykter. Listan på synder inbegriper även kortspel om pengar och öl, samt fysiska handgripligheter som att ha dragit en kombattant i håret.⁵⁷

Boëthius ångrar och beklagar sin lättantändliga vrede, sin allmänna impulsivitet och uppblåsthet. Han säger sig ha betungat sina lärjungar med hårda ord och öknamn, som åsna, snedpanna, lathund och svinpäl. Högfärden har drivit honom till att eftersträva jordiska utmärkelser. Alltför gärna skall han ha inrättat sig efter det världsliga manéret i stället för att efterlikna Kristi fattigdom och enkelhet. Det var nämligen inte bara hustrun som syndat genom otillbörlig klädsel, utan även husfadern Jacob har gärna klätt sig exklusivt och brukat smäckra käppar med silverkryckor. Vidare har han

klippt och avrakat sidoskäggen och burit peruk, även om en förmildrande omständighet för det sistnämnda var att han gjorde det av hälsoskäl.⁵⁸

Emotionologin, känslorna och den kristna mansbilden

Den negativa överensstämelsen mellan de förmaningar Jacob Boëthius riktar till sonen (och andra) och faderns egna handlingar är häpnadsväckande. Sonen förbjuds att göra precis det fadern själv gjort. På känslolivets område finns en tydlig diskrepans mellan önskvärda ideal, dvs. emotionologi, och verkliga känslor. I motsats till matematikern och bergsklättraren Bill, vars historia inledde denna uppsats, synes Jacob Boëthius ha varit en person med dåligt utvecklad impuls kontroll. Det eftersträvansvärda kyskhetsidealet spräcks gång på gång av köttets framvällande lusta. Förbudet att uttrycka dödssynden vrede verkar inte nämnvärt ha hindrat ilskan att ta Boëthius i besittning. Alla goda föresatser om behärskning tycks i realiteten ha ointetgjorts lika snabbt som de emotionella impulserna agerades ut. Moraprossten hade uppenbara svårigheter med att leva upp till sina höga ideal. Skall man därför döma ut dåtidens kyrkliga emotionologi som en verklighetsfrånvänd ideologi utan reell betydelse, likt ett till intet förpliktande högtidstal?

Även om Boëthius ständigt misslyckades med den eftersträvade renlevnaden finns det ingen anledning att misstänka att han inte trodde på sina ideal. Syndabekännelsen visar att det verkligen pågick en konstant kamp i honom mellan hans förnuft och de kroppsliga impulser, som tenderade att ointetgöra alla goda föresatser. Strävan fanns hela tiden hos Boëthius att höja sig över sig själv, att rikta sig uppåt, mot det rena och andliga, till Gud. Denna rörelse uppåt innebar samtidigt i hans föreställningsvärld en distansering från djävulen, en strävan bort från det smutsiga och lekamliga.

Trots ständiga tillkortakommanden i försöken att efterleva idealen färgades således hans känsloliv och handlingar av denna strävan att höja sig över kroppen och de fysiska begären. Omedelbart efter att han slutfört ett samlag med hustrun, under former som enligt hans egen ideologi är oacceptabla, överfalls han av ånger och måste be Gud om förlåtelse. Begäret är visserligen starkare än den självpåtagna inskränkningen av sexuallivet (han kan ju inte låta bli eller sluta i tid), men samtidigt ointetgörs en fullödig njutning av den snabbt inträngande skuldkänslan. Fallet från änglarna, ned i lustan och synden gör honom förtvivlad. I stället för att vara en källa till glädje och lust blir kroppen för Boëthius ett gissel.

Konflikten mellan kropp och medvetande präglade Boëthius liv både på ett personligt plan och i relation till andra. Skuldkänslorna ledde till självplågeri samt ett moraliskt mästrande av omgivningen.⁵⁹ Hela hans livsträvan synes till stor del ha varit inriktad på att kontrollera de köttsliga begären. Den i syndabekännelsen omtalade krisperioden vid 1690-talets mitt antyder

att Boëthius kamp inte var fruktlös. Efter den vändpunkt som krisen innebar säger han sig ha fått "en fullkomligare håg, kraft och stadighet att stå djävulen och köttets orena väsende emot."⁶⁰

Det som skapade den beskrivna konflikten mellan vilja och drift var ingenting annat än Boëthius egna föreställningar om köttets syndfullhet, vilka givetvis inte bara var hans privata tankar utan en del av dåtidens kyrkliga ideologi och emotionologi. Liksom hela sin samtid omfattade Boëthius en biblisk bokstavstro.⁶¹ Också dåtidens kyrkliga tänkande präglades av samma splittring mellan det andliga och det lekamliga, som tog sig så extrema uttryck hos Boëthius. Människan skulle höja sig över sina köttliga lustar. Att misslyckas i denna strävan var liktydigt med att falla.

Om än givetvis ingen homogen eller statisk företeelse kan den kristkyrkliga traditionens betydelse för den västerländska mentalitetens utveckling i ett långsiktigt historiskt perspektiv knappast överskattas. När Michel Foucault undersöker de moderna disciplinerings teknikernas framväxt hänvisar han till deras ursprung i medeltidens och renässansens kyrkliga miljöer och kloster.⁶² Peter Stearns understryker den kristkyrkliga traditionens centrala betydelse för västerländska mansideal. Betonningen av självkontroll, asketism, bön och kontemplation är företeelser med rötter i den judisk-kristna kulturen, vilka haft stor betydelse för den västerländske mannen. För att nå frälsning måste mannen bekämpa sitt animala jag, dvs. behärskningen av den egna sexualiteten snarare än dess tillfredsställande uttrycker sann manlighet.

Det kanske mest karakteristiska draget i den västerländska mannens historia stammande ur samma tradition, är förhållandet av patriarkalismen. Det var kristendomen som tog den omnipotente fadern till Europa, han som var högsta auktoritet, allvetande, sträng och orubblig i sin bedömning. Stearns menar att patriarkalismen framstod som meningsfull i ett socio-ekonomiskt system som det västerländska, vilket traditionellt baserats på kontroll av ståndsrättigheter och egendomar för överklassen, eller mindre jordlotter för bondemajoriteten.

När systemet väl var etablerat reproducerade det sig självt. Sönerna disciplinerades och hindrades från att göra uppror, men skulle, och kunde, lockas att själva bli fäder. Gamla testamentets vredgade Gud rättfärdigade och inspirerade inte sällan fäder till att upprätthålla sin auktoritet genom hot och fysisk bestraffning.⁶³ Inte minst under den svenska stormaktstid då Boëthius verkar är denna kristkyrkliga bild av den auktoritära fadern en levande realitet. I brevet till Simon dominerar just en sådan sträng, förmanande fadersfigur. Bönen, asketismen och självkontrollen är där genomgående teman, liksom lydnaden under fadern.⁶⁴

Nu var dock detta inte de enda facetterna i kristkyrkans mansbild. Stearns framhåller att kristendomen också lyfte fram möjligheten av en mjuk och vänlig man: han som älskade och ville bli älskad, som var medlidsam med

de svaga och rörande. Här hyllades män som hade många av de dygder som vanligtvis tillskrivits kvinnor, vilket komplicerade definitionen av båda könen. Det är framför allt kristusbilden som fått representera detta mansideal. Detta innebar inte att kristenheten någonsin makulerade bilden av den patriarkala mannen. Särskilt efter reformationen underströks denna senare sida i mansbilden. Ett spänningsförhållande skapades emellertid i den kristna mansbilden som varken kunde undvikas eller upplösas. Kristendomen var en religion både för den arga, kraftfulla mannen och för dem, män och kvinnor, som fruktade densamme. Här fanns en dualistisk bild av hur män kunde antas vara: stränga, förlåtande; tuffa, milda; auktoritära, sårbara, ja sammanställningen av motsatser kan göras lång.⁶⁵

Manligheter, självkontroll och historisk förändring

Trots att redan den kristna traditionen erbjuder en spännings- och mot-sägelsefull uppfattning av vad som konstituerar manlighet i det förindustriella samhället, kompliceras saken ytterligare om vi vidgar perspektivet till att innesluta andra grupper av dåtidens män. Stearns menar att det under tidig medeltid i Västerlandet skedde en sammansmältning av olika kulturella influenser, som kom att skapa en komplexitet i vår kulturs mansbild som saknar motstycke. Förutom den kristna traditionens bidrag fanns här arvet från den klassiska antika kulturen och från de germanska stammar som besegrade Romariket.

Den germanska kulturen förkroppsligade genom sina hövdingar en aggressiv maskulin roll som befann sig långt från kristendomens ideal och även skilde sig från medelhavets antika högkulturer. Den medeltida kultur som byggdes på ruinerna av Romarikets politiska och ekonomiska system, inneslöt dessa råbarkade krigare-jägare som ny adel. Betoningen av lustfylld potens, jakt och militär tapperhet, som stammade från dessa män, kom sedan att fortleva i den europeiska adeln många sekler framöver, även efter det att man där utvecklat en hög grad av förfining och sofistikerad.⁶⁶

Den bild av manlighet som aristokratin omfattade framträder med önskvärd tydlighet i *Skickelige och Förnämde Personers samt Unga Ädlingars Lycka*, en bok publicerad på svenska 1699, dvs. under samma period som Boëthius skrev de texter som ovan granskats. Texten är författad av fransmannen Jacques de Callières och riktar sig till unga ädlingar som vill göra karriär vid hovet eller inom armén. Utan tillstymmelse till skamkänslor hävdar Callières att adelsmannen strävar efter ära, rikedom och nöje.⁶⁷ I motsats till Boëthius bejakar således Callières världsliga ting och detsamma gäller sexualiteten. Älskogen antyds vara "sielfwa naturens siäl, det bårgerlige lefwernets sammanband och al förnöilighets och rolighets fader."⁶⁸ Attityden till ilska är mer tillåtande i den adliga emotionologin än hos

Boëthius, även om också den blåblodige mannen antas kunna behärska sig när så krävs.⁶⁹

I uttalad polemik mot kyrkan erkänner Callières att de delvis hänsynslösa råd han ger för hur man skall hantera rivaler i kampen om furstens gunst inte är särskilt kristliga. Men gudstjänstens lära överensstämmer nu inte alltid med villkoren vid hovet. Förlitar vi oss bara på livet efter detta, kan vi enligt Callières inte uträtta stora ting i denna värld. Trots allt står vi oss själva närmast.⁷⁰

Lika lite som kristenhetens man är någon genom tid och rum enhetlig figur är adelsmannen det. Callières polemiserar exempelvis mot de stoiska idealen, som annars var populära inom dåtidens adel, inte minst i stormakts-tidens Sverige. Enligt stoicismen, en filosofi med rötter i antikens Grekland och i Romarrikets överklass, skulle man befria sig från sinnestrorelser och eftersträva fullständig kontroll för att uppnå visdom och inre lugn. Callières menar att detta dygdeideal är orealistiskt och osympatiskt. I bättre överensstämmelse med själens och kroppens natur menar han epikuréernas framhävande av vållusten vara, den är det högsta goda för människan.⁷¹

Utrymmet tillåter här inte någon ingående behandling av aristokratins mansbild. Exempelen har ändå förhoppningsvis antytt något om de skillnader som denna man uppvisar i relation till den kristkyrkliga maskuliniteten. Dessa två olikartade manligheter visar därmed hur vanskligt det är att tala om en enhetlig eller stabil mansbild ens i det förindustriella samhället. Än mer komplicerad skulle saken bli om vi dessutom tog upp den stora majoritet av män som hittills inte ens nämnts, nämligen bönderna. Den svenska allmogens syn på vad som utmärker en man har förmodligen inte mycket gemensamt med adelns uppfattning och överensstämmer troligen bara delvis med den lutherska ortodoxins man. I så gott som samtliga etikettsböcker som vänder sig till en adlig läsekrets kontrasteras den riktige (adels-) mannen mot den man som är av lägre klass. Callières skriver att en "Adelsmans villkor komma intet öfwer ens med den gemena siälens rörelse, som finnes hos drängar."⁷² I greve Chesterfields instruktion i belevat uppträdande för ynglingar, publicerad ungefär ett sekel senare, ställs genomgående de belevade karlarnas manér, mot det bondaktiga, mot folkets oborstade seder.⁷³

Om vi emellertid bortser från dylika komplikationer för att i stället koncentrera oss på likheterna mellan de mansbilder som framträder genom Boëthius och Callières texter, går det att även finna sådana. Det kanske mest intressanta med deras bilder av mannen är hans passionerade natur. Om målsättningarna skiljer sig åt har Moraprästens energiska strid mot världslig fåfänga och köttslig lust likväl påtagliga likheter med hovaristokratens hämningslösa kamp för att uppnå personliga fördelar. Vreden skall enligt dem båda visserligen behärskas, men Boëthius tycks bara alltför lätt ilska till, idealet till trots, medan Callières uttryckligen rekommenderar att man skall nyttja sin aggressivitet på lämpligt sätt i vissa situationer (på slagfältet

eller för att eliminera rivaler vid hovet).⁷⁴ Boëthius bejakar gråten; Callières skriver att det är svårt att avhålla sig från tårar när någon annan gråter. Denna mer känsliga sida tycks på intet sätt eliminera det utpräglat maskulina drag, som annars karakteriserar båda dessa manligheter.

Trots att såväl Boëthius som Callières principiellt förespråkar manlig självbehärskning, framstår likväl män som mycket känslösa varelser i deras framställningar. Den emotionologi som präglar Boëthius mansbild förbjuder honom visserligen att uttrycka vrede och sexuell lust i en rad situationer. Likväl är affekternas makt att styra hans handlingar många gånger starkare än idealen. Den emotionologi som Callières omfattar är inte fullt lika sträng, eftersom sinnesrörelserna där i högre grad bejakas. Samtidigt poängteras gång på gång betydelsen av att behärska sig för att kunna uppnå sina mål. Men känslorna är aldrig långt borta för Callières hovaristokrat.

Om man skall sammanfatta den attityd till känslolivet som dessa två mansbilder frammanar är det en djupgående ambivalens, om än av lite olika slag. Hos Boëthius pågår en häftig kamp mellan de köttliga begärens och medvetandets strävan att viljemässigt undertrycka desamma. Det mansideal som Callières framställer är inte fullt lika konfliktfyllt (men kan givetvis ha varit det i verkligheten). Även där tycks det dock försiggå en strid mellan framvällande affekter och medvetandets överväganden om dessa skall hållas tillbaka eller uttryckas. En sådan stark känslomässig ambivalens, som pendlar mellan antingen total utlevelse eller fullständig behärskning, tycks över huvud taget ha varit vanligt förekommande under perioden.⁷⁵

Vad som måste understrykas är att affekternas makt erkänns, oavsett vilken inställning man sedan har till enskilda känslouttryck. Man tycks utan större svårigheter kunna identifiera vad det är man känner. Män kan förnimma och uttrycka sinnesrörelser som ilska, hat, lust, kärlek, avund, svartsjuka och sorg, även om det inte alltid är önskvärt. I detta avseende framstår både stormaktstidens präst och Callières hovaristokrat i tydlig kontrast till Lowens patient Bill. Dennes känslor var så undertryckta att han inte ens var medveten om att de existerade i honom. Fallet Bill beskriver således en slags man vars förhållande till känslolivet avsevärt skiljer från de två andra mansbilder som här framställts.

Fanns, kan man fråga sig, Bills likar redan under stormaktstiden? Och går det att hitta karaktärsmissiga motsvarigheter till den hetlevrade Boëthius eller den behärskat passionerade hovaristokraten bland dagens män? På den senare frågan kan man säkerligen svara ja, även om de troligen inte är vanliga. I texter om förindustriell tid finner man dem ofta. På den första frågan är jag mindre säker på om svaret skall vara jakande, även om det givetvis inte är omöjligt att det fanns individer av Bills slag redan då. Det finns emellertid åtskilligt som talar för att den speciella personlighetsprofil som Bill uppvisar, med sin extremt utvecklade självkontroll, sitt starka

undertryckande av de flesta sinnesrörelser och ett maskinliknande funktions-sätt, beskriver en slags man som framför allt tillhör det postindustriella samhället. Det är en manlighet som ofta förekommer i efterkrigstidens filmer, romaner och psykologiska litteratur, men sällan dessförinnan. Den känslomässiga stumheten, eller vad som metaforiskt benämnts autismen, har tilltagit i skönlitteraturens och filmkonstens persongallerier, ju närmare vi kommer vår egen tid.

Skulle de exempel på skilda förhållningssätt till kroppen och känslolivet som givits i denna uppsats således visa på en historisk förändring i den maskulina mentaliteten i det västerländska samhället från förindustriell tid till idag?

Med några lösryckta exempel bevisar man givetvis ingenting beträffande historiska processers påverkan på det manliga psyket. Därtill skulle självklart krävas en långt mer omfattande studie än denna uppsats. De givna exemplen kan emellertid illustrera ett möjligt sätt att närma sig frågan om hur mannens attityd till sin kropp och sitt känsloliv gestaltat sig i olika epoker. Den manliga karaktären är uppenbarligen aldrig någon helt enhetlig eller beständig skapelse, ens under en viss period. Därtill är de klassmässiga och individuella variationerna alltför stora. Samtidigt kan man troligen finna vissa återkommande strukturella drag i en viss tids uppfattning om vad som konstituerar manlighet. Dessa skulle sedan kunna jämföras med andra tiders föreställningar om mannen.

Två nytukomna studier skulle emellertid kunna tas som indikationer på att min insinuation kan vara riktig, dvs. att den moderne västerländske mannen skulle ha utvecklat en starkare och mer sammansatt form av självkontroll än tidigare i historien. Trots att den ena studien gjorts av en socialhistoriker och den andra av en praktiserande psykoterapeut uttrycker de en intressant och oroväckande samstämmighet. Peter Stearns sammanfattar sina mångåriga studier av känslolivets historia i Västerlandet. I motsats till den allmänna självbilden hävdar Stearns där, att med undantag för sexualsynen har attityden till känslolivet hos moderna amerikaner snarare blivit mer avvisande och kontrollerande än fallet var under den viktorianska eran.⁷⁶ Alexander Lowen påstår i sin senaste bok, att de patienter som söker hans hjälp idag i allmänhet har ett mer komplicerat förhållande till sina kroppar än dem han arbetade med som nybliven psykoterapeut för femtio år sedan. Enligt Lowen är dagens individ ofta mer dissocierad i förhållande till sitt fysiska jag, har starkare spänningar i kroppen, är mer livlös och har sämre kontakt med sina känslor. Folk lever mer i sina huvuden, vilket innebär att splittringen mellan medvetande och kropp har fördjupats. Dessa tendenser är emellertid inte begränsade till patienter som går i psykoterapi, enligt Lowen, utan är allmänna företeelser i vår kultur.⁷⁷

Även om invändningen kan resas att såväl Stearns som Lowen diskuterar utvecklingen i USA, antyder båda att utvecklingen i hela Västvärlden har

stora gemensamma drag, trots nationella olikheter. Därmed kan splittringen mellan medvetande och kropp antas vara större hos nutidens individ än någonsin tidigare. I takt med att självbehärskningen accentuerats och trängt djupare in i kroppen, torde också skräcken för att falla ha tilltagit. Om min tes är riktig skulle detta inte minst gälla den moderna mannen. Men kanske detta är en alldeles för dyster bild av dagens situation. Trots allt finns det en växande skara män som har börjat ifrågasätta de roller som samhället hänvisat dem till, för att i stället mer förutsättningslöst finna ut vad det innebär att vara man, make och far.

Ett vackert exempel på sökandet efter en ny slags manlig sensibilitet i vår tid utgör Wim Wenders film "Himmel över Berlin" eller "Wings of Desire", som den mer slående engelska titeln lyder. Ängeln Daniel, mästertligt spelad av Bruno Gantz, är odödlig och osårbar så länge han lever kvar i änglarnas osynliga värld. Det är en på många sätt trygg, men samtidigt färglös tillvaro, som lämnar änglarna oförmögna att ingripa i människornas verkligheten. De kan se och höra allt som sker i denna värld, men de har ingen möjlighet att påverka skeendet på jorden.

Daniel blir emellertid djupt förälskad i en kvinnlig trapetskonstnär. Enda sättet för honom att kunna förenas med henne är att bli synlig och fysiskt verklig, dvs. att lämna änglarnas himmel och stiga ner till människornas värld. Detta innebär samtidigt att Daniel måste erkänna sin sårbarhet och bli dödlig. Ängeln tvekar inför valet, men lockelsen att möta kvinnan han älskar övervinner till slut alla hinder. Daniel faller, bildligt och bokstavigt, i filmen gestaltat som ett fall från en helikopter till marken, vilket sker intill den då ännu intakta Berlinmuren. Med ett riddarharnesk under armen, symbolen för det känslolopansar som ramlat av honom genom fallet, vandrar Daniel in mot stadens centrum. Inte längre skyddad av sin brynja, men inte heller instängd bakom det, befinner sig den fallna ängeln i en värld som äger färg och smak. Som Wenders beskriver saken är det den enda värld där verklig kärlek är möjlig. För att kunna beröra måste man själv äga förmågan att låta sig beröras.

Denna uppsats har tillkommit inom ramen för mitt pågående forskningsprojekt, "Mannens idéhistoria: Mansideal i Sverige 1750–1850", finansierat av Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet.

NOTER

¹ J. Revel & J.-P. Peter, "Kroppen: Den sjuka människan och hennes historia", J. Le Goff & P. Nora (eds.), *Att skriva historia: Nya infallsvinklar och objekt* (Stockholm, 1978), 278.

² Revel & Peter talar motsägelsefullt om "att undertryckandet av drifterna är en universell psykisk process/.../lika ursprunglig som det undermedvetna", samtidigt som de påstår att denna "rigiditet inför kroppen, den dövhet med vars hjälp man avlägsnar eller neutraliserar den, är resultatet av en hel kultur, vår egen, och det ända sedan Empedokles." (ibid., 276f.)

- ³ Lowen, *Förräderiet mot kroppen*, orig. *The Betrayal of the Body*, 1967 (Stockholm, 1977). Här används den svenska utgåvan när inte annat anges. Lowen diskuterar fallet Bill på sid. 101ff, 109ff i sv. utg. (95ff, 104ff i eng. orig., 2:a uppl, 1969).
- ⁴ *Ibid.*, 101.
- ⁵ *Ibid.*
- ⁶ Se Lowen, *Betrayal of the Body*, 2: uppl. (New York, 1969), 97.
- ⁷ Se Lowen, *Fear of Life*, 2:a uppl. (New York, 1981), 271f.
- ⁸ Lowen har muntligt bekräftat att detta också är hans bestämda åsikt, vilken är grundad på långvarig erfarenhet av psykoanalytiskt arbete med både kvinnor och män. (Lowen, muntligt framförande vid konferensen, "The passion for Life, III", arrang. av The International Institute for Bioenergetic Analysis, Pawling, State of New York, april 9, 1995.) Se även den engelske psykoanalytikern Roger Horrocks nyanserade och intressanta diskussion om detta i *Masculinity in Crisis: Myths, Fantasies and Realities* (London, 1994), särsk. kap. 7, "Male Autism", 107–124.
- ⁹ Jfr Victor Seidlers intressanta diskussion om detta i *Recreating sexual politics: Men, feminism and politics* (London, 1991).
- ¹⁰ Jfr Dr Ruth Westheimer, "Så får du henne att tända", *Expressen*, 14 febr. (1988).
- ¹¹ Augustinus, citerad i Foucault & Sennet, "Sexualitet och avskildhet", *Res Publica*, nr 3 (1985), 40. Se även Augustinus (Saint Augustine), "The City of God Against the Pagans", vol. IV, bk XIV, chapt. XVI, orig. *De civitate Dei Contra Paganos*, c:a 420 (The Loeb Classical Library, London, 1966), 353.
- ¹² Foucault, *ibid.*, 42.
- ¹³ Jfr Lowen, *Love and Orgasm*, 2:a uppl. (New York, 1975).
- ¹⁴ Se främst Elias, *Sedernas historia: Del 1 av Norbert Elias civilisationsteori* (Stockholm, 1989); Foucault, *Sexualitetens historia: 1. Viljan att veta* (Stockholm, 1980); dens., *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* (Lund, 1987).
- ¹⁵ Elias, *Sedernas historia* (1989), 261.
- ¹⁶ Hela detta område är under kraftig expansion. Några läsvärda pionjärstudier där manlighetens historia och idéhistoria diskuteras utgör Peter N. Stearns, *Be a Man!: Males in modern society*, 2:a rev. uppl. (New York, 1990); James A. Rotundo, *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era* (New York, 1990); J. M. Mangan & R. J. Walvin, *Manliness and Morality: Middle-class Masculinity in Britain and America 1800–1940* (Manchester, 1987); Hans Bonde, *Mandighed og Sport* (Odense, 1991); Stefen Kiselberg, *To og et halvt kapitel om maendenes historie* (Köpenhamn, 1979); Ronny Amjörnsen, *Mansmyter: Liten guide till manlighetens paradoxer* (Stockholm, 1990). Litteraturvetaren Klaus Theweleit associationsrika analys av nazismens mansbild måste också nämnas, *Mansbilder*, orig. *Männerphantasien*, 1977 (Stockholm/Stehag, 1995), liksom antropologen David D. Gilmores intressanta *Manhood in the Making: Cultural Concepts of Masculinity* (New Haven, 1990). Victor Seidlers (se not 9) och R. W. Collins *Masculinities* (Cambridge, 1995), är några av många sociologiska framställningar av modern manlighet, men tar även upp historiska aspekter.
- ¹⁷ Jfr Robert van Krieken, "The organisation of the soul: Elias and Foucault on discipline and the self", *Archives Européennes de Sociologie*, 31 (2), 1990, 364f; se även Louis McNay, *Foucault and Feminism* (1992), 11–47.
- ¹⁸ Stearns, *Be a Man!* (1990), 8ff, 17f. En liknande utveckling, om än inte lika starkt betonad, beskriver Rotundo i *American Manhood*, passim. Även i flera av de debattböcker som diskuterar den moderna mannens dilemma, antas industrisamhället ha haft ett avgörande och delvis negativt inflytande för männen, inte minst för relationen far-son. Se Richard Rohr, *Vildmannen: Om sökandet efter genuin manlighet* (Alingsås, 1991), 28; Sam Keen, *Fire in the Belly: Om Being a Man*, 2:a uppl. (New York, 1990), 20f.; Robert Bly, *Iron John: A Book About Men* (New York, 1990), 19ff.

- ¹⁹ Jfr Stephen Menells diskussion om "idealtyper" kontra "realtyper" i dens., *Norbert Elias: An Introduction*, 2:a uppl. (Oxford, 1992), 88, 257.
- ²⁰ Carol Z. & Peter N. Stearns, "Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards", *The American Historical Review*, vol. 90, nr 4, oct. (1985), 813–836; des., *Anger: The Struggle for Emotional Control in America's History* (Chicago, 1986), 12ff.
- ²¹ Sam Loenbom, "Företal", *Swenska Män*, bd 1, Första stycket (Stockholm, 1770).
- ²² Ibid., "Om Jacob Boëthius", bd 1, Fjerde stycket (1770), 3.
- ²³ Förutom de biografiska uppgifter om Boëthius som återfinns i *Swenska Män* bygger min framställning på Sven Arvid Boëthius "En kort levernebeskrivning" och Carl Gustaf Boëthius, "Mäster Jacobs Syndabekännelse", båda i *Mora-Prosten Mäster Jacob Boëthius' Syndabekännelse" av år 1707*, utg. av Hjalmar Sundén (Stockholm, 1977), 7–17, resp. 23–34.
- ²⁴ C. G. Boëthius, "Mäster Jacobs Syndabekännelse" (1977), 23.
- ²⁵ Enligt Thomas Laqueur borde man i och för sig inte förvänta sig något annat än en beskrivning av den manliga kroppen, eftersom även kvinnans kropp vid denna tid definierades som en manlig sådan, om än mindre fullkomlig och av inverterat slag [dens., *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, Massachusetts, 1990)].
- ²⁶ Jacob Boëthius, "Prosten Boëthii Bref till sin Son Simon Boëthius", *Swenska Män*, bd 1, Fjerde stycket (1770), 55.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Ibid, 56.
- ²⁹ Ibid, 57.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Ibid., 52.
- ³² Jacob Boëthius, "Utdrag af Prosten Boëthii Bref till sin fru Helena Löfgren, dat. Stockholm den 7 Julii 1710", *Swenska Män*, bd 1, Fjerde stycket (Stockholm, 1770), 43.
- ³³ Ibid, 43f.
- ³⁴ Ibid, 44.
- ³⁵ Jfr Peter Englund, *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället* (Stockholm, 1989), 70–89, 205–220; Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel: En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, bd 1 (Stockholm, 1995), 163f, 218–225.
- ³⁶ Se Hilding Pleijel, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm, 1970), 20ff, 66–83; David Gaunt, *Familjeliv i nordén* (Stockholm, 1983), 70ff; Ödman, *Kontrasternas spel* (1995) 118–129, 162–171.
- ³⁷ Jfr Jacob Boëthius, "Syndabekännelse", *Mora-Prosten Mäster Jacob Boëthius' Syndabekännelse" av år 1700* (1977), 39, 123ff, 143ff; dens., "Prosten Boëthii Bref till sin Son Simon Boëthius" (1770), 56.
- ³⁸ Jacob Boëthius, "Syndabekännelse" (1977), 165.
- ³⁹ Jfr ibid., 127
- ⁴⁰ Magnus von Platen, *Svenska skägg: Våra manshakar genom tiderna* (Stockholm, 1995), 57ff.
- ⁴¹ Jacob Boëthius, citerad i ibid., 60.
- ⁴² Stearns, *Be a Man!* (1990), 33; Lyndal Roper, "Was there a crisis in gender relations in sixteenth-century Germany", dens., *Oidipus & the Devil: Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe* (London, 1994), 37–52; Merry Wiesner, "Luther and women: The death of two Marys", *Disciplines of Faith: Studies in religion, Politics and Patriarchy*, J. Obelkevich, L. Roper & R. Samuel (eds.) (London, 1987), 295–308; Caroline W. Bynum, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender, and the Human Body in Medieval Religion* (New York, 1991), passim.
- ⁴³ Platen, *Svenska skägg* (1995), 57.

- ⁴⁴ Ibid., 8f.
- ⁴⁵ Swedberg, citerad i ibid., 59.
- ⁴⁶ Citerat i ibid., 59.
- ⁴⁷ Ibid., 9. Jfr även Carl-Herman Tillhagen, *Vår kropp i folktron* (Stockholm, 1989), 102–137.
- ⁴⁸ Jacob Boëthius, citerad i Platen, *Svenska skägg* (1995), 60, se även, 59.
- ⁴⁹ Jacob Boëthius, ”Syndabekännelse” (1977), 37.
- ⁵⁰ Ibid., 41.
- ⁵¹ Ibid., 43.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid., 45f.
- ⁵⁵ Ibid., 125.
- ⁵⁶ Jfr ibid., 61.
- ⁵⁷ Ibid., 49, 53ff, 103ff.
- ⁵⁸ Se ibid, 73ff, 103, 141.
- ⁵⁹ Jfr C. G. Boëthius, ”Mäster Jacobs syndabekännelse” (1977), 23.
- ⁶⁰ Jacob Boëthius, ”Syndabekännelse” (1977), 147.
- ⁶¹ Jfr C. G. Boëthius, ”Mäster Jacobs syndabekännelse” (1977), 23.
- ⁶² Se särskilt Foucault, *Sexualitetens historia. 1: Viljan att veta* (1980).
- ⁶³ Stearns, *Be a Man!* (1990), 30ff.
- ⁶⁴ En av de saker Jacob Boëthius beklagar sig över i sin syndabekännelse är att han inte tillräckligt lyssnat på och lytt sin egen faders förmaningar. (jfr ”Syndabekännelse” (1977), 95ff.)
- ⁶⁵ Stearns, *Be a Man!* (1990), 30ff; se även 38ff.
- ⁶⁶ Ibid., 30f.
- ⁶⁷ Jacques de Callières, *Skickelige och Förnämde Personers samt Unga Ädlingars Lycka* (Stockholm, 1699), 12f.
- ⁶⁸ Ibid., 313.
- ⁶⁹ Jfr ibid., 57f, 99ff.
- ⁷⁰ Ibid., 78–85. (sid. 78 är felaktigt paginerad 87 i GUB's ex.)
- ⁷¹ Ibid., 14f.
- ⁷² Ibid., 237.
- ⁷³ Greve Chesterfield, *Första Grunder til et belevvadt uppförande i sällskap och allmänna lefvernet för ynglingar / . . .* (Lund, 1795), passim.
- ⁷⁴ Callières, *Skickelige och Förnämde Personers / . . .* (1699), 73ff, 100.
- ⁷⁵ Se Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria: Disciplinering och karaktärsdaning 1700–1950* (Hedemora, 1993), 40ff, 181ff.
- ⁷⁶ Stearns, *American Cool: Constructing a Twentieth-Century Emotional Style* (New York, 1995), passim.
- ⁷⁷ Lowen, *Joy: The Surrender to the Body and to Life* (New York, 1995), 290f; se även dens., ”Healing the split in the modern personality”, excerpt from a talk given at the Conference *The Evolution of Psychotherapy, Newsletter*, vol. 16, nr 1, Winter, The International Institute for Bioenergetic Analysis (New York, 1996).

REFERENSER

- Amjörnsson, R., *Mansmyter: Liten guide till manlighetens paradoxer* (Stockholm, 1990).
- Anonym, ”Om Jacob Boëthius”, *Swenska Män*, bd 1, Fjerde stycket (1770).
- Augustinus, *The City of God Against the Pagans*, vol. IV, orig. De civitate dei contra paganos, c:a 420 (London, 1966).
- Bly, R., *Iron John: A Book About Men* (New York, 1990).

- Boëthius, C. G., "Mäster Jacobs Syndabekännelse", *Mora-Prosten Mäster Jacob Boëthius' Syndabekännelse* av år 1707 (Stockholm, 1977).
- Boëthius, J., "Prosten Boëthii Bref till sin Son Simon Boëthius", *Swenska Män*, bd 1 (1770).
- Boëthius, J., "Syndabekännelse", *Mora-Prosten Mäster Jacob Boëthius' Syndabekännelse* av år 1707, utg. av Hjalmar Sundén (Stockholm, 1977).
- Boëthius, J., "Utdrag af Prosten Boëthii Bref till sin fru Helena Löfgren, dat. Stockholm den 7 Julii 1710", *Swenska Män*, bd 1, Fjerde stycket (Stockholm, 1770).
- Boëthius, S. A., "En kort levernebeskrivning", *Mora-Prosten Mäster Jacob Boëthius' Syndabekännelse* av år 1707 (Stockholm, 1977).
- Bonde, H., *Mandighed og Sport* (Odense, 1991).
- Bynum, C. W., *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender, and the Human Body in Medieval Religion* (New York, 1991).
- Callières, J. de, *Skickelige och Förnämde Personers samt Unga Ädlingars Lycka*, orig. La Fortune des gens de qualité, 1661 (Stockholm, 1699).
- Chesterfield, greve av (P. D. Stanhope), *Första Grunder til et belevadt oppförande i sällskap och allmänna lefvernet för ynglingar / . . .*, övers. fr. engelska (Lund, 1795).
- Collins, R. W., *Masculinities* (Cambridge, 1995).
- Ekenstam, C., *Kroppens idéhistoria: Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950* (Hedemora, 1993).
- Elias, N., *Sedernas historia: Del 1 av Norbert Elias civilisationsteori*, orig. Über den Prozess der Zivilisation, vol. 1, 1939 (Stockholm, 1989).
- Englund, P., *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället* (Stockholm, 1989).
- Foucault, M. & Sennet, R., "Sexualitet och avskildhet", *Res Publica*, nr 3 (1985).
- Foucault, M., *Sexualitetens historia: 1. Viljan att veta*, orig. Histoire de la sexualité: La volonté de savoir, 1976 (Stockholm, 1980).
- Foucault, M., *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*, orig. Surveiller et punir, 1974 (Lund, 1987).
- Gaunt, D., *Familjeliv i Norden* (Stockholm, 1983).
- Gilmores, D., *Manhood in the Making: Cultural Concepts of Masculinity* (New Haven, 1990).
- Horrocks, R., *Masculinity in Crisis: Myths, Fantasies and Realities* (London, 1994).
- Keen, S., *Fire in the Belly: Om Being a Man*, 2:a uppl. (New York, 1990).
- Kiselberg, S., *To og et halvt kapitel om maendenes historie* (Köpenhamn, 1979).
- Krieken, R. van, "The organisation of the soul: Elias and Foucault on discipline and the self", *Archives Européennes de Sociologie*, 31 (2), 1990.
- Laqueur, T., *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, Massachusetts, 1990).
- Loenbom, S., "Företal", *Swenska Män*, bd 1 (Stockholm, 1770).
- Lowen, A., *The Betrayal of the Body*, orig. 1967, 2:a uppl. (New York, 1969).
- Lowen, A., *Fear of Life*, 2:a uppl. (New York, 1981).
- Lowen, A., *Förräderiet mot kroppen*, orig., se Lowen 1969 (Stockholm, 1977).
- Lowen, A., "Healing the split in the modern personality", excerpt from a talk given at the Conference *The Evolution of Psychotherapy*, *Newsletter*, vol. 16, nr 1, Winter, The International Institute for Bioenergetic Analysis (New York, 1996).
- Lowen, A., *Joy: The Surrender to the Body and to Life* (New York, 1995).
- Lowen, A., *Love and Orgasm*, 2:a uppl. (New York, 1975).
- Mangan, J. M. & R. J. Walvin, *Manliness and Morality: Middle-class Masculinity in Britain and America 1800–1940* (Manchester, 1987).
- McNay, L., *Foucault and Feminism* (1992).
- Menell, S., *Norbert Elias: An Introduction*, 2:a uppl. (Oxford, 1992).
- Platen, M. von, *Svenska skägg: Våra manshakar genom tiderna* (Stockholm, 1995).
- Pleijel, H., *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm, 1970).

- Revel, J & J.-P. Peter, "Kroppen: Den sjuka människan och hennes historia", J. Le Goff & P. Nora (eds.), *Att skriva historia: Nya infallsvinklar och objekt*, orig., Faire de l'histoire 1–III, 1974, sv. utg. i urval & inl. av B. Odén, (Stockholm, 1978).
- Rohr, R., *Vildmannen: Om sökandet efter genuin manlighet*, orig. A Man's Approach to God, 1990, sv. utg. efter revid. tyska utg. Der Wilde Mann: Geistliche Rede zur Männerbefreiung (Alingsås, 1991).
- Roper, L., *Oidipus & and the Devil: Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe* (London, 1994).
- Rotundo, J. A., *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era* (New York, 1990).
- Seidler, V., *Recreating sexual politics: Men, feminism and politics* (London, 1991).
- Stearns, C. Z. & P. N., "Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards", *The American Historical Review*, vol. 90, nr 4, oct. (1985).
- Stearns, C. Z. & P. N., *Anger: The Struggle for Emotional Control in America's History* (Chicago, 1986).
- Stearns, P. N., *Be a Man! Males in modern society*, 2:a rev. uppl. (New York, 1990).
- Stearns, P. N., *American Cool: Constructing a modern emotionally style* (New York, 1995)
- Swenska Män, = Anedoter Om Namnkunniga Och Märkvärdiga Swenska Män*, utg. S. Loenbom (Stockholm, 1770–71).
- Theweleit, K., *Mansbilder*, orig. Männerphantasien, 1977 (Stockholm/Stehag, 1995).
- Tillhagen, C.-H., *Vår kropp i folktron* (Stockholm, 1989).
- Wiesner, M., "Luther and women: The death of two Marys", *Disciplines of Faith: Studies in Religion, Politics and Patriarchy*, J. Obelkevich, L. Roper & R. Samuel (eds.) (London, 1987).
- Westheimer, R., "Så får du henne att tända", *Expressen*, 14 febr. (1988).
- Ödman, P.-J., *Kontrasternas spel: En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, bd 1 (Stockholm, 1995).

ABSTRACT

The Body, the Will and Falling-anxiety: From the History of Male Self-control.

This article discusses the historical origin of some problematic traits of character in modern man, such as emotional numbness and incapability of intimate relations. In contemporary public debate these traits of character have often been attributed to the modern male in particular. In the long-term perspective of western disciplination and civilisation (M. Foucault, N. Elias), and also considering the changes of attitudes toward masculinity (P. N. Stearns) the issue is discussed with the help of two case-studies. One of the cases concerns a schizoid patient treated by the psychotherapist A. Lowen and the other deals with the Swedish seventeenth-century priest Jacob Boëthius. Furthermore aristocratic ideal of manliness is briefly discussed.

Tjock och vacker

– kvinnlighet och kroppsstorlek bland nicaraguanska kvinnor

ANNA JOHANSSON

Sociologiska Institutionen, Göteborgs Universitet

Det är lördag och jag skall gå på kurs. Jag skall lära mig att vakta min vikt.

Vi är säkert närmare femtio tjocka, feta, runda, mulliga, överviktiga kvinnor – med för mycket vikt, över föreskriven norm. Femtio kvinnor som måste lära oss att sluta Slarva, sluta Synda. Som måste lära oss att ta Ansvar för våra kroppar och börja det stora Viktminskningsarbetet.

När jag kommer fram till disken får jag en massa små häften med listor, rutor och siffror och medlemsbok där man fyller i viktresultat. En våg i plast som väger maten i gram behöver jag också. Det kostar mycket pengar, men det är det värt säger vi i kön till varandra och nickar beskäftigt. Det är ju ändå en Vetenskapligt utarbetat metod.

Vi får en egen Konsulent. Hon har dräkt och permanentat hår. Stilig. Det var hon inte förr berättar hon. Då var hon tjock. Konsulenten pratar och skrattar hela tiden och är vad man kallar käck.

På dagens lektion får vi lära oss hur vi skall handla på rätt sätt för att inte "falla för frestelser".

Vi får också lära oss att göra sås av torrmjök.

Det är mycket att lära.

Sen frågar konsulenten vilka av dagens nykomlingar som varit med i Viktväktarna förut. Vi är flera som räcker upp handen. "Många återfallsförbrytare idag" skrockar konsulenten. Men det kommer säkert att gå bra denna gången säger hon trosvisst.

Jag känner mig mycket skamsen och ångerfull. Jag är en återfallsförbrytare.

Nu måste jag sona mina brott, lova bot och bättring.

Med tunga men beslutsamma steg går jag mot vågen.

För att en kvinnas kropp skall bli socialt definierad och upplevd just som *kvinnlig* måste den bli disciplinerad och presenterad som sådan.¹ *Kroppsstorlek*; att vara tjock respektive smal, har inte bara blivit ett alltmer centralt element vid konstruktionen av kvinnlighet i modern västerländsk kultur, utan det är också den smala kvinnokroppens dominans över den tjocka, den fettfria kroppens dominans över den feta. Det råder vad man kan kalla "the tyranny of slenderness".²

I en amerikansk undersökning tillfrågades ett antal kvinnor vad de var mest rädda för. 38% av dessa kvinnor svarade att det de var mest rädda för var att bli tjocka. Denna studie, i likhet med många andra, visar att det bland kvinnor i västvärlden finns en utbredd oro och ett missnöje över sina kroppar. Det som främst av allt tycks stå i fokus för dessa upplevelser är just rädslan för och kampen mot *fetma*. Drygt tre av fyra amerikanskor anser att de är för feta, trots att bara en fjärdedel är det enligt vikttabellerna. Under vilken given dag som helst håller en stor del av den kvinnliga befolkningen i U.S.A på att banta – nära hälften av alla tio åriga flickor, två tredjedelar av

high school tjejer och en tredje del av alla vuxna kvinnor. Ätstörningar, anorexi och bulemi har blivit en utbredd problematik främst bland unga kvinnor.³ Själv har jag som svensk kvinna i trettioårsåldern allt sedan tidig tonår disciplinerat min kropp genom olika bantningsmetoder och har bantat oavsett om jag haft någon övervikt alls, vägt 2 kg eller 20 kg för mycket. För mig som så många andra kvinnor är kriget mot fettet och fetman ett ständigt problem och disciplineringen av ätandet en självklar del av vardagen.

"First, the fat is bad paradigm is a socially constructed reality. Second, fat is more of a problem for women in contemporary culture. (. . .)"⁴

Detta säger Cheri K Erdman som argumenterar för vikten av att utmana denna "fat is bad" diskurs sanningsanspråk och motverka skuldbeläggandet och patologiseringen av feta kvinnor. Istället för att ta "fat is bad" som sanning bör man hävda att "fetma är acceptabelt" och "fetma är en del av en naturlig variation av mänskliga kroppars storlek". Själv definierar hon sig som en tjock, icke-bantande kvinna och gör en studie av feta kvinnor som accepterat sin kroppsstorlek och slutat banta. Vad som är problematiskt med fetma är den *sociala definitionen* av denna kroppsstorlek säger Erdman och inte fetman i sig.⁵

Jag är i denna artikel främst intresserad av att undersöka sociala definitioner runt kvinnors kroppsstorlek, men också av kvinnors egna erfarenheter av sin kropp som tjock respektive smal. När jag reflekterar över dessa teman talar jag utifrån en specifik position; som feministisk sociolog, som kvinna, som vit – och vad som i det här sammanhanget är väsentligt, som överviktig. Min utgångspunkt att konstruktionen av den kvinnliga kroppen – som diskursiv kategori såväl som erfarenhet – varierar mellan olika sociala grupper såväl som historiskt och kulturellt. Diskursen om fetma som defekt, fult, äckligt, farligt och slankhet som normalt, vackert, hälsosamt har etablerats under 1900 talet i framför allt U.S.A och Europa. Idag dominerar den synen på, utformandet och upplevelsen av kvinnokroppen i västerländsk kultur. Samtidigt förmedlas dessa kroppsliga ideal och praktiker genom globala kulturella flöden som omfattar även den s.k. tredje världen. Miss World kan numera komma både från Latinamerika och Asien, hon kan vara både brunögd och mörkhyad, men hon är alltid, utan undantag, smal.

Under de senaste åren har jag utfört etnografiska studier av kvinnlighet och identitetsskapande bland mestizo kvinnor i staden León, Nicaragua.⁶ Och jag kommer här att undersöka föreställningar runt kroppsstorlek bland kvinnorna i San Ramón, det *barrio popular*, låginkomst kvarter där jag arbetade och levde. Jag vill, genom att relatera till det nicaraguanska kontextet, lyfta fram *skillnader* vad gäller konstruktionen av kvinnlighet genom kroppsstorlek, samt i viss mån också *konflikter* mellan olika diskurser, ideal och praktiker. Utifrån en önskan att *problematisera "fat is bad" diskursen*, blir det fruktbart att lyfta fram andra möjliga sociala definitioner och er-

farenheter av kroppsstorlek, av fetma och slankhet som kanske är omöjliga att ens tänka sig i en kultur som vår, som så starkt domineras av den fettfria, slanka kvinnokroppen.⁷ Jag har sett det som både viktigt och fruktbart för mig att undersöka *mitt eget förhållande* till min kropp och kvinnlighet i relation till de Andra, eftersom jag i mötet med de nicaraguanska kvinnor kom att erfara hur en del av de skillnader som finns mellan mig och dem var *förkroppsligade*.⁸

Innan jag flyttar fokus till dessa möten och konfrontationer vill jag dock göra en kort genomgång av den historiska disciplineringsprocess av kvinnokroppen som skett i västerländsk kultur – en disciplinering som jag själv är formad av och i relation till kvinnorna i San Ramón, är bärare av.

Disciplineringen av kvinnokroppen

Fulast av allt fult i vårt utseendefixerade samhälle anses det (...) att vara tjock. (...) ⁹

To contemporary eyes, the women considered models of beauty in the days of Rubens, Titian and Boucher are more likely to appear as candidates for crash diet plans; recommended for psychiatric treatment, targetted as buyers of laxatives, appetite suppressants and so on. Fair enough, in a sense; after all, the notion that standards of 'beauty' and 'grace' are never transhistorical, or eternally valid, is by no means new to us. Yet even our awareness of the possibility of such changes gives us no insight into the ways in which we internalize the standards that do apply today, the way in which we live both with and within them.¹⁰

Det västerländska samhället som ett överflöds och konsumtionssamhälle, är också ett samhälle som är besatt med att disciplinera kroppen genom olika metoder för att undvika fetma. Enligt Susan Bordo kan det intensiva ägnandet åt kampen mot fettet, åt bantning och att uppnå slankheten som ideal, mycket väl sägas fungera som en av de mest dominerande "normaliseringsstrategierna" under vårt århundrade. Genom otaliga praktiker försäkras produktionen av självdisciplinerade och självkontrollerande lydiga kroppar, känsliga för varje avvikelse från normen och ständigt upptagna med hårt arbete för att förbättra sig själv i enlighet med dessa normer. Som Bordo påpekar är kvinnor i högre grad än män underställda denna typ av "normaliserings" strategier, denna "tyranny of slenderness".¹¹

I ett samhälle med manlig dominans är den kvinnliga kroppen ständigt underkastad och bedömd av den kontrollerande och normaliserande manliga blicken utifrån olika idealbilder.¹² Historiskt har idealbilderna varierat, och föreställningar om den kvinnliga kroppen i västerländskt tänkande kan sägas vara komplext, ofta ambivalent och motsägelsefullt. Ben Lowe menar att det trots allt finns vissa underliggande grundläggande antaganden som har varit relativt konstanta över tid; det är alltid något bristfälligt och defekt över den kvinnliga kroppen, något som måste åtgärdas och korrigeras. Detta springer i hög grad enligt Lowe ur den bibliska representationen av den första kvinnan,

Eva som lockande fresterska som leder män in i köttslig synd.¹³ Den kvinnliga naturen/sexualiteten måste ställas under manlig dominans. Tidiga kristna tänkare föreskriver hur kvinnokroppen på olika sätt måste tuktas och disciplineras för att förhindra att den väcker sexuellt begär hos män. Jerome uppmanade t.ex kvinnor att inte äta kött, då kött sågs som oren föda, kopplad till sexualitet, samt att inte ligga i mjuka sängar.¹⁴ Som ett yttersta uttryck för denna disciplinering av den kvinnliga kroppen kan man se under medeltiden då den asketiska livshållning som nunnor inom katolska kyrkan underordnade sig inte bara omfattade celibat och fattigdom, utan långa fasteperioder och fysiska straff, i enlighet med tanketraditionen att kvinnlig andlighet sågs som starkt kopplat till fysiskt lidande.¹⁵

Den religiösa asketismen är en form av kroppens disciplinering där kroppen är i själens tjänst och målet är att undertrycka köttets lustar. I den moderna kulturen är kroppen dock inte underställd ett andligt projekt utan ett vetenskapligt, där dess gester, rörelser och beteende disciplineras och formas genom olika vetenskapligt grundade disciplinära praktiker.¹⁶ Dessa praktiker är könsbestämda och producerar enligt Bartky kvinnliga kroppar 1) av en specifik storlek och utformning, 2) med en specifik uppsättning gester, rörelser och poser, och slutligen 3) som en dekorerad yta.¹⁷

Det har dock skett förändringar från tidig modernitet till det vi idag kan kalla post- eller senmodernitet. Som Bordo så elegant analyserar och formulerar denna förändring:

”Gradually and surely, a technology that was first aimed at the replacement of malfunctioning parts has generated an industry and ideology fueled by fantasies of rearranging, transforming, and correcting, an ideology of limitless improvement and change, defying the historicity, the mortality, and indeed the very materiality of the body. In place of that materiality, we now have what I will call cultural plastic”. In place of God the watch-maker, we now have ourselves, the master sculptors of that plastic.”¹⁸

Du väljer din kropp, du har ansvar för den, du formar den som du själv vill ha den.¹⁹

Det dominerande kroppsidealet är idag en fettfri, vältränad och smidig kropp. I detta ideal uttrycks paradoxen mellan å ena sidan ohämmad konsumtion och å andra sidan sträng arbetsdisciplin och självkontroll; att mitt i allt överflöd kunna visa upp en vältränad, fettfri och sund kropp.²⁰ Självkontrollen och underhållet av kroppen ses också som en förutsättning för att kunna njuta av sin kropps expressiva möjligheter. Genom kontroll uppnås frihet.²¹

I denna kultur blir fetma ett symboliskt uttryck för att man inte tar ansvar och bryr sig om sin kropp, ett uttryck för förfall och ohälsa. Fetma är inte bara ansett som fult utan signalerar också misslyckande. För om kroppen antas berätta om det inre psykologiska tillståndet blir fetma ett yttre tecken på en inre moralisk defekt, en karaktärbrist, en psykisk oförmåga. Det blir ett tecken på bristande kontroll – över sitt ätande, sin kropp och därmed sig

själv och sitt liv – man har inte den kontroll som är förutsättningen för att lyckas och vara lycklig. Kopplingen mellan sexualitet och bristande självbehärskning och kontroll är också tydlig; okontrollerad hunger, glupskheter och omätthet är kulturella metaforer för kvinnlig sexualitet. Mot kvinnokroppen som åtråvärd i sin slankhet, som uppfyller normen för anpassad kvinnlighet står fetma som det hotande, farliga och defekt kvinnliga.²²

Kvinnor i vår kultur lever ständigt med alla dessa föreställningar och fantasier, krav och normer, och lever, upplever, erfar och förmimmer sina kroppar genom dem.²³ Jag gör det, vilket jag också i allra högsta grad blev medveten om när jag mötte en kultur som den nicaraguanska där den smala kvinnokroppen inte ännu erövrat den tjocka – där en kvinna aldrig hörs avböja ett mål mat med orden: ”nej, tack, jag bantar”, där fetma inte är något att skämmas över. Om de nicaraguanska kvinnornas föreställningar runt kroppen från början inte varit något jag tänkt på så mycket, kom de frågor och konflikter runt kvinnlighet och kropp som uppstod mellan mig och kvinnorna att oundvikligen leda till reflektioner runt dessa teman, och runt kroppstorlek, ätande, fetma och slankhet.

Kvinnliga kroppar i möte, kvinnliga kroppar i konflikt

Jag är tillbaka i staden León, i Nicaragua igen – hos Esperanza och hennes familj i kvarteret San Ramón. Hon kommer utspringande ur huset och utropar förtjust medan hon kramar om mig: – *Ay, Anita, tan gorda y blanca está – Åh, Anita, så tjock och vit du är!* Detta är ett spontant rop av glädje över att se mig igen, och tillfredsställelse över mitt blomstrande utseende. Jag vet det, men ändå tänker jag omedelbart bekymrat ”har jag verkligen gått upp så mycket i vikt?” och ”är jag verkligen så blek, jag gick ju till solarie innan jag åkte”?

Esperanza är en mestizokvinna i sextioårs åldern, mor, farmor, farmorsmor, gatuförsäljerska, katolik, analfabet från Nicaragua, Centralamerika och jag, vit kvinna i trettio års åldern utan barn, icke-troende protestant och akademiker från Sverige, Europa. Här i mötet mellan oss konfronteras omedelbart olika föreställningar om den kvinnliga kroppen. Jag vill se fältarbetet som en process, en pågående dialog och interaktion mellan mig och Esperanza samt de andra kvinnorna, vilken innefattar förståelse och samarbete, men också makt och konflikter. I fokus för denna dialog och interaktion står ofta ideal och praktiker som inte bara handlar om kroppen men också är förkroppsligade. Inom den etnografiska situationen sker en konstruktion av mening där alla parter är aktiva om än med olika positioner av kunskap och makt.

Som Carol Warren har kommenterat finns det en mängd litteratur om informanternas kroppar som de Andra, men inte om etnografernas egna krop-

par och dessas betydelse för kunskapsprocessen. Och ändå, när jag anländer presenterar jag mig själv som en kvinnlig, svensk sociolog genom min kropp; min kroppsstorlek, min hudfärg och ögon färg, mina rörelser, kläder, hygien och hälsa.²⁴ När denna presentation av mig själv blivit konfliktfylld, för mig/för dem har det blivit nödvändigt för mig att reflektera över, försöka förstå och hantera detta.

Esperanza utropar förtjust att jag är så *blanca*, vit. Det absolut viktigaste av mina kroppsliga attribut och tecken är också min hud, hår och ögonfärg. Jag är en chela, ljushyad, blond, blåögd från den Andra världen. *Cheles* refererar framför allt till nordamerikaner, men är relaterad till den hierarkiska ordning av ras som befästes av kolonialmakten med spanjorer överst och indianer och svarta underst; och däremellan kreoler och mestizer. Trots att jag som kvinna är underordnad, ger min ljusa hy och blå ögon mig en överordnad maktposition. I Nicaragua är ljus hy så gott som liktydigt med att vara *guapalguapo*; snygg, sexig, attraktiv. Detta måste förstås i relation till det mönster av vad Lancaster kallar "colourism" som strukturerar den nicaraguanska mestizo kulturen där vitt förknippas med renhet och skönhet, och svart med det onda och smutsiga.²⁵

Om min hudfärg och ögonfärg var det som gav mig en mer given position av överordning var många andra av mina kroppsliga attribut förhandlingsbara och mer instabila. Det mesta som rörde min kropp; dess storlek, utseende, kläder, mitt ätande, min hälsa var här föremål för öppen granskning och bedömning på ett sätt som jag var ovan vid. Mina föreställningar om och behov av personlig integritet och gränser utmanades gång på gång. Om de manliga blickarna på min kropp och risken för sexuella närmanden och övergrepp utgjorde ett konstant hot, främst ute på gatan, *la calle*, utgjorde de kvinnliga blickar som betraktade mig i hussfären, *la casa*, och de kvinnliga händer som ombesörjde min kropp, inget hot men dock ett problem. Det senare var dessutom något jag var oförberedd på. Framförallt de äldre kvinnorna, mormödrarna och farmödrarna, *las abuelas*, såg sig själva ha en självklar rätt till och ett ansvar över min kropp vilket yttrade sig i att de kunde klämma och ta på mig, uppmana mig att duscha, ge mig färdiga portioner mat, tvätta mina trosor, stryka mina klänningar. Detta ingår både som en praktik av modrande och en praktik av tjänande, vilket jag av olika skäl upplevde som svårt att hantera.

Man kan säga att min kropp ibland blev ett slagfält för kampen mellan olika värderingar, normer, positioner – kvinnornas och mina. Denna kamp försiggick inom husets sfär, *la casa*. Att anpassa mig till vissa normer var lätt, som att börja stryka alla mina kläder för att presentera mig på ett godtagbart sätt utanför huset. Däremot, när jag svettig och varm kom in från solen ute på gatan, var det nödvändigt för mig att ta en dusch trots att man enligt folkmedicinsk tro (som praktiseras och förs vidare av främst kvinnor) antar att solen orsakar en ohälsosam upphettning av kroppen och då inte får

komma i kontakt med vatten som alltid räknas som ”kallt” oavsett temperatur.

Denna kamp om min kropp gjorde mig mycket medveten om hur vägen till att uppträda och se ut som en speciell sorts kvinna kan vara en konfliktfylld förhandlingsprocess. Jag blev också medveten om hur denna process inkluderar förändring av inte bara definitioner och beteenden men också kroppsliga förmimmelser. I slutet av min vistelse kunde jag inte förmå mig gå ut ur huset i ett ostruket klädesplagg eftersom jag då kände mig illa till mods över min ”slafsighet”. Och då jag tagit en nattlig dusch efter en dans, upplevde jag trots den heta klubbiga nattluften att jag hade gjort något i allra högsta grad ohälsosamt och riskfyllt. Påverkad som jag var av alla förmaningar, dystra förutsägelser och huvudskakningar kände jag oroligt efter; var jag ändå inte lite frusen och ”nedkyld”? Konstruktionen av kvinnlighet, deras och min har en mycket konkret kroppslig dimension, och så har konflikten mellan dessa olika kvinnligheterna och sätten att skapa dem.

Det mest konfliktfyllda kom i vår interaktion att vara det som rörde mat, ätande och kroppstorlek. För mig, en kvinna som kommer från en kultur där man är besatt av kroppstorlek och som kämpat mot övervikt sedan tonåren var det en utmaning att befinna mig i den nicaraguanska kulturen, en utmaning av ”fat is bad” diskursen som den skrivits in i min kropp och identitet. Den förändring som krävs för att frigöra sig från denna diskurs definitioner och praktiker inrymdes givetvis inte inom den etnografiska situationen. En ostruken klänning är en sak, en tjock kropp en helt annan.

Det är i hög grad ur djupt personliga konflikter och de omedelbara och mycket personliga reaktionerna som de sociologiska frågorna formulerats; Vilken betydelse har mat, och finns det någon kontroll av aptit och ätande i den nicaraguanska kulturen och bland kvinnorna? Vilken är deras syn på fetma respektive slankhet? Varför är det så viktigt för dem att definiera mig som *gorda* – tjock? Vad är det för föreställningar jag förkroppsligar?

Aptit, ätande och kropp – brist och överflöd i nicaraguansk kultur

– Coma, coma, Anita, åt, åt. Ät idag för imorgon kanske det inte finns någon mat.

Så säger Esperanza när hon serverar mig gigantiska portioner av mat; ris, grönsaker, ägg och tortilla, indränkta i och drypande av majsolja. Det är rejäl bukfylla för kroppsarbetare. Som ansvarig för hushållet serverar Esperanza färdiga portioner åt alla och eftersom jag är gäst med hög status får jag en extra stor portion, som männen. Jag är djupt tacksam över all generositet och omsorg, samtidigt som det är nästan fysiskt omöjligt för mig att äta all mat och jag önskar att jag fick kontrollera mitt ätande själv. Om jag lämnar mat blir Esperanza sårad och klagar högljutt inför andra familjemedlemmar och grannar att jag inte tycker om hennes mat. Hon bevakar också noga att jag inte blir smalare ”för vad skulle din mamma säga om du kom hem alldeles mager. Hon skulle tro vi inte ger dig någon mat här”. Själv skulle jag helst vilja avstå nästan helt från mat i den starka hettan och bara leva på frukt och dryck. Detta är vad jag är van

att göra under andra utlandsresor, vilket alltid resulterar i en stor viktninskning – utan att jag ens behövt anstränga mig. Nu blir jag istället tvingad att äta mer än jag gör hemma.

Som resande, som etnograf är jag inställd på att i största möjliga mån anpassa mig till förväntningarna och normerna i den kultur jag är gäst i. Samtidigt, som ständigt bantande kvinna, som söker uppnå kontroll över mitt ätande, som har internaliserat "the tyranny of slenderness", väcker dessa förväntningar och normer frustration inom mig. Det uppstår också upprepade missförstånd och diskussioner mellan mig och de nicaraguanska kvinnorna.

I den nicaraguanska kontexten har mat, aptit och ätande sin speciella kulturella och psykologiska betydelse. Som jag tidigare konstaterat präglas den västerländska kulturen av den motsägelsefulla relationen mellan *hedonism*; ohämmad konsumtion och omedelbar njutning och *asketism*; kontroll, disciplin och självbehärskning. Förutsättningen för de utbredda praktiker som är inriktade på att avstå från att äta, att kontrollera aptiten, är kanske just den obegränsade tillgång till mat och konsumtionsvaror som finns.

I Nicaragua, ett land geopolitiskt placerat i syd i motsats till nord, i den tredje världen i motsats till den första världen, i preferens i motsats till centrum, är vardagen för majoriteten av befolkningen präglad av kampen för fysisk överlevnad, inte bara vad gäller daglig försörjning, tillgång till husrum och dricksvatten, men också vad gäller sjukdom, krig och naturkatastrofer. Samtidigt är den nicaraguanska kulturen inlemmad i en process av global modernitet, av ekonomiska såväl som kulturella flöden, vilket bl a innebär att man översköljs av och får tillgång till en ström av konsumtionsvaror, av bilder och symboler, främst från U.S.A. Här representeras andra liv och världar, nya möjligheter uppstår till tematisering av sig själv, av kvinnligt/manligt osv. och nya horisonter av förväntningar och drömmar öppnas. Samtidigt blir det också en fråga om delvis nya maktformer samt ökad utsatthet, då varken de sociala eller materiella förutsättningarna finns för vanliga nicaraguaner att förverkliga de önskningar som väcks av det mediala bildflödet. I den mån man har tillgång till konsumtionsindustrins varor används de i högre grad till att markera och uppnå social status och prestige än till att experimentera med olika identiteter (även om det också existerar, framför allt inom huvudstaden Managuas ungdomskulturer och subkulturer).²⁶

Jag tycker mig ha kunnat urskilja en central kulturell tematik i Nicaragua runt *brist* och *yttre hot* representerad i talet om hungern, *el hambre*, fattigdomen *la pobreza*, kriget *la guerra* och jordbävningen *el terremoto* (eller som i León där man talar om vulkanutbrott). Som man säger "*la vida es dura*" – livet är hårt. Mot detta står något slags *överflöd* och *det goda livet* som kan sägas representeras i talet om jorden *la tierra*, festen, *la fiesta* och U.S.A, *Los Estados*. Då den nicaraguanska kulturen till många drag är en bondekultur representeras överflödet av jordens och naturens fruktbarhet, och de produkter som man antingen fått av släkt från landsbygden eller odlat/fött upp själv. Festen, *la fiesta*, är ofta kopplad till religiösa katolska

högtider, och är till sin karaktär ytterst sinnlig, med starka färger, guld, hög musik, mycket mat och dryck och i bästa fall dans. Slutligen, det materiella överflöd som representeras av livet *allá* – där borta i U.S.A; TV apparater, hus, bilar, stereo, kläder, hamburgare, coca cola – platsen där det finns ett överflöd av konsumtionsvaror. Och bilden av *los Estados* som "the land of plenty" skapas och återskapas ständigt i berättelserna av och om de hundratusentals nicaraguaner som emigrerat dit.

"Ät, ät idag, för imorgon kanske det inte finns någon mat". Esperanzas uttryck kan sägas sammanfatta den relation nicaraguanerna tycks ha till mat och ätande. För majoriteten av nicaraguanerna är vardagen genomsyrad av *brist*, av en begränsad tillgång på pengar till kläder, medicin, hyra, räkningar, och till mat. Det stora bekymret för nicaraguanska kvinnor är att säkra den dagliga tillgången på mat främst till sina barn, och även om man sällan går helt utan mat och ingen svälter är *oron* för hungern – *el hambre* mycket stor. Närhelst det är möjligt bryter man av denna vardag av brist med en *fiesta*, där maten är det mest centrala elementet. Man äter då så mycket man kan utan hämningar, och tar med sig mat hem till dem som inte kan vara med. Barn, tonåringar, men även vuxna (män) ibland nästan slåss för att få del av mat och godsaker. Man äter fort och koncentrerat.²⁷ Njutningen kan här sägas vara relaterad till vardagens brist snarare än till självkontroll och disciplin.

När det inte finns tillräckligt med mat förväntas kvinnor stå tillbaka med sin aptit; barnens behov går först men även männens. Kvinnorna ger de största portionerna, finaste bitarna kött till männen, och de får också mat först. Det handlar om självupppoffring, en vilja att ge god service och omsorg som utmärker en "riktig" kvinna. I den mån det finns disciplinära praktiker som kontrollerar kvinnors aptit och ätande är de grundade i religiösa/folkmedicinska tabun och inte i vetenskapliga diskurser om diet och bantning. Man praktiserar i Nicaragua generellt ingen regelbunden religiös fasta, däremot avstår i enlighet med den traditionella folktron många kvinnor från att äta vissa födoämnen som kött och mjölkprodukter under menstruation, graviditet och efter förlossning (40 dagar). Denna praktik har som jag tolkar det, en koppling till kristna föreställningar om den kvinnliga kroppens orenhet och kvinnlig sexualitet samt till praktiken av religiös fasta.²⁸

Att vara tjock – gorda

I varje hus jag kommer till för att hälsa på kommenteras och diskuteras min kroppsstorlek med stort engagemang. – Hon är tjockare än sist! – Nej, hon är smalare. – Nej, jag tycker hon är helt klart tjockare! Vid något tillfälle tittar en av de unga kvinnorna på mina ben och klämmer förtjust mitt lår; "sådana tjocka ben"! Och "Hur har du blivit så tjock" frågar någon? Ibland har jag kunnat skratta gott och svara villigt på frågorna, men det har också funnits omedelbara

reaktioner av en mer eller mindre stark känsla av kränkning och skam inför denna offentliga granskning av min kropp, en irritation och ett obehag. Jag undrar över deras fascination över att diskutera min kroppstorlek? Är de inte medvetna om att deras kommentarer och frågor kan verka kränkande och förolämpande för en överviktig kvinna?

Att vara *gorda*, tjock är i Nicaragua inget ovanligt. Många kvinnor, speciellt de medelålders är enligt våra mått, överviktiga. Att vara fyllig, mullig, kraftig anses på många sätt attraktivt. Stora, utputande kvinnostjärntar har stark sexuell laddning i Nicaragua, såväl som i resten av Latinamerika, och kvinnorna svänger gärna på sina breda höfter och stora stjärntar då de går gatan fram eller på dansgolvet. I latinamerikanska såpopoperor – *telenovelas* är visserligen hjältinnorna alltid slanka, men det finns ofta någon kvinnlig rollfigur som är rund om kinderna och ganska rejält kurvig. Den ”tjocka flickan” i en av de *novelas* som riktar sig till främst unga kvinnor är definitivt ansedd som oattraktiv och lite löjlig, men hon tycks aldrig reflektera över eventuell bantning.

Samtidigt representeras idealet om den slanka (ljushyade/vita) kvinnokroppen även här i tv program, i reklam och tidningar, främst från U.S.A. I de få snabbköp – *super mercados* – som finns i städerna är hyllorna fyllda av amerikanska ”low fat produkter, och man kan finna gym i de större städerna. Detta påverkar dock inte vardagslivet för majoriteten av de nicaraguanska kvinnorna som varken läser damtidningar eller handlar i snabbköp. I den mån ”fat is bad” diskursen och ”the tyranny of slenderness” existerar är det begränsad till de fåtal som tillhör medel- och överklass.

Esperanza har sin åsikt klar: *Hurvida du är tjock eller smal beror på den kropp som Gud har gett dig. Det hör till naturen; vissa är tjocka, andra är smala. Så är det.*

Och en annan kvinna säger: *Om du är tjock från födseln kommer du alltid att vara tjock.*

Här uttrycks föreställningen att din kropp är naturgiven och ditt öde, inte något du kan välja eller är ansvarig för. Även om en enskild kvinna som är tjock kan antas äta för mycket och/eller vara *arragana*, lat, konstateras detta utan något underliggande antagande att hon med hjälp av kroppslig disciplin skulle kunna avhjälpa sitt beteende och åtgärda sin fetma. Hennes kropp ses inte som formbar.

Samtidigt är det inte oproblemiskt att vara tjock. Som Jasmina, en stor kvinna i femtiofem års åldern förklarar: *Kläderna passar inte om man är för tjock. Det är bättre att vara smal.* För Jasmina som har nio barn och flera barnbarn och inte längre anses ha en position som potentiellt sexuellt attraktiv är fetman en mer praktisk olägenhet. För Viki som är tjuugo år och har blivit allt tjockare de senaste åren är det annorlunda. Hon säger med ett litet skratt: *Killarna ropar inte älskling efter mig längre.* I nästa andetag säger hon dock: *Män vill ha något att hålla i.*

En dag när Viki står i köket argumenterar hon halvt på skämt, halvt på allvar, för att hon inte borde laga mat för då äter hon bara, och att hon skulle "skickas" till en plats där man inte behövde laga mat: *De säger till mig att jag är för tjock, sen säger de " varför äter du inte, tycker du inte om det, coma ät, coma ät. "De"* är framför allt hennes farmor Esperanza och de andra äldre kvinnorna. Och här tycks finnas en generationsskillnad där de yngre kvinnorna trots allt är medvetna om och till viss del påverkade av slankheten som skönhetsideal och av disciplinära praktikerna att undvika fetma. Viki har hört något om att för att gå ned i vikt skall man äta grapefrukt. Trots det äter hon inte grapefrukt eftersom de är för sura säger hon. Hon vet också att det finns s.k *centros de exercicio* – gyms i staden, men hon har inte råd att gå dit. Ibland talar hon istället om att börja jogga på morgonen, men hon har aldrig börjat. Vikis obenägenhet att banta och motionera skulle i ett annat kulturellt kontext tolkas som tecken på dålig karaktär, men faktum är att ingen kvinna, inte någon man heller för den delen, har någonsin setts jogga i kvarteret och ingen kvinna har heller setts praktisera någon diet för att gå ned i vikt. Vikis tal om bantning och motion är snarare undantag än regel och frågan är vad som skulle hända om hon satte sina planer i verket.

Kvinnorna i kvarteret är inte särskilt väl insatta i bantnings- och motions praktiker. De har alla någon aning om det, de har sett "något" på tv, "hört" om det, men hela den diskurs som syftar till att disciplinera kroppen, föreställningar om att förbättra och forma om kroppen, är något oerhört vagt och främmande. Esperanza förklarar att hon har hört om gymnastik och att många människor gör det. Själv äter hon inte på kvällen eftersom "de" säger att man blir tjock om man äter sent på kvällen. Att sluta äta med intentionen att bli smal är dock inte att tänka på. Det är fel hävdar hon. Då blir man sjuk.

Att kvinnorna inte känner till eller är dominerade av de disciplinära regler som konstituerar "the tyranny of slenderness", att de inte praktiserar bantning och motion, innebär inte att de inte ger kroppsstorlek betydelse. Faktum är att en persons kroppsstorlek är en mycket viktig referenspunkt vid klassifikation- och identifikation. Termerna *gordo/a* – tjock och *flaco/a* – smal är ständigt närvarande i vardagligt tal då man refererar till olika personer. Man refererar till personer som "den tjocka" eller "den smala" och barn och vuxna kallas *Gordo/Gorda* respektive *Flaco/Flaca*, i vissa fall är en person endast känd som *La Gorda*, utan att man någon gång nämner denna person vid namn. Vad som bestämmer om en person är tjock eller smal är inte kroppsvid, eftersom man inte väger sina kroppar och definitionerna "överviktig" eller "underviktig" inte existerar. Termerna *gorda/flaca* är som de används i vardagen, *relationella*. Vem som är tjock och vem som inte är det bestäms i hög grad utifrån talarens avsikt, de skiftande kontexterna, situationerna och jämförande bedömningar.

Termerna är i hög grad deskriptiva, och tycks ha mycket liten värderande karaktär. Man förväntas inte bli förolämpad av eller skämmas för att bli kallad ”*gorda*”. Snarare, i den mån kroppsstorlek är kopplad till skönhetsideal är *gorda* ofta synonymt med *hermosa*- vilket innebär vacker i betydelsen *praktig* och *fager* till skillnad från *bella* som är vacker i betydelsen *skön*. När man vill beskriva ett barn som är verkligt vackert, *hermoso/a* säger man ; han/hon var tjock och ljushyad/blond (*chela/e*). Fetma har av framför allt den äldre generationen en mycket positiv innebörd, kopplad till hälsa, lycka, skönhet, i motsats till magerhet som kopplad till sjukdom/lidande och det fula.

Att bli *flacita* – mager

Gloria som är vad man kan kalla en ”mullig” ung kvinna, är sedan hon kom tillbaka från en längre period av arbete i U.S.A, inbegripen i en konflikt med sin svärmor. De pengar som Gloria sparat ihop och fört hem i triumf har svärmodern lurat av henne och hon har till slut tvingats lämna huset där hennes man bor kvar. Gloria drar i byxlinningen för att visa hur löst hennes byxor sitter och kommenterar i sorgsen ton: – *Titta, jag är smal. Pga alla problem*. Enligt *la gente* – den allmänna meningen – passar det henne inte att vara ”smal”.

Här definieras en kvinna som förmodligen väger närmare sjuttiofem kilo som ”smal” och själv beklagar hon det. Huruvida hon verkligen har blivit smalare är inte ens speciellt viktigt. Kroppsstorleken, och den ev. faktiska avmagringen är inte det det gäller, utan att Gloria på ett övertygande sätt lyckas presentera sig själv som ett lidande offer och att hon blir uppfattad som sådant, i relation till svärmodern och makens familj. Att ha magrat ses bland kvinnor som ett symboliskt uttryck för *lidande*.

Lidandet är centralt för konstruktionen av kvinnlighet bland nicaraguanska kvinnor. Kvinnor är ämnade att lida och deras lidande har en närmast mystisk karaktär. Detta är kopplat till den kristna/katolska diskursen och den främsta symbolen för kvinnligt lidande är Jungfru Maria – *la Virgen*, den självupppoffrande, rena som gav upp sin enfödde son och såg honom dö på korset. ”*La Virgen* vet hur det är att lida” och ”hon lider som vi” som kvinnorna säger. Som jag tidigare nämnt finns det också inom katolicismen en föreställning om kvinnlig andlighet/själstyrka som kopplat till kroppsligt lidande.

Att presentera sig som *una mujer sufrida*, en lidande kvinna, ger en moralisk överordnad position framför allt i förhållande till männen, men också i förhållande till andra kvinnor. I kvinnornas berättelser om lidande inkluderas ofta elementet avmagring som en dramatiskt höjdpunkt i historien ”Förr var hon *gorda*” – tjock och titta på henne nu *flacita, flacita*, så mager,

så mager. Nu ser hon gammal och förstörd ut – *ruinada*. Man *drabbas* av avmagring som ett resultat av lidande, det är inte något man själv uppnår genom kontroll av sitt ätande eller olika kroppstekniker. Och oavsett om kvinnan var/är smal eller tjock skulle ingen komma på tanken att börja diskutera hur många kilo föremålet för uppmärksamheten kan tänkas ha förlorat. Det är lidandet som står i fokus.

En nicaraguansk kvinnas lidandehistoria är kopplat till relationen till män och moderskapet; att vara en god hustru och mor innebär att uppoffra sig – *sacrificarse* och hårda ut – *aguantar*. Som kvinna blir du *ruinada* – förstörd p g a din mans otrohet, hans ekonomiska oansvarighet och hans drickande och av att föda hans barn. ”Att få barn förstör kvinnors kroppar” är t.e.x något man ofta hör både från män och kvinnor.

En dag går jag längs gatan tillsammans med Aurora, en kvinna i fyrtio årsåldern, när en kvinna som står i en dörröppning hälsar henne med orden: *Ay, tan hermosa que está. Så vacker du är!*

Aurora förklarar att kvinnan senast hade sett henne då hon bodde i kvarteret med sin f.d man. *Jag var så smal, så smal, flaciita, flaciita, förstörd, jag såg ut som en viejita, en gammal kvinna.*

Hon berättar för mig om hur hon led; hur hon bröts ned fysiskt och psykiskt av hennes mans behandling av henne. Aurora tilläts inte att arbeta av maken, han var konstant otrogen och gav henne inga pengar eller stöd. Hon bodde hos svärmodern och hade bara två klänningar att byta med. *Jag hade ingenting*. Till slut skiljde hon sig. Och som slut på sin historia berättar Aurora hur hon en tid efter skilsmässan passerade den kvinna som varit älskarinna åt hennes f.d man – den andra kvinnan: *Nu var det hon som var nedbruten, ruinada, och jag hade blivit en annan. Hon var lika mager som jag varit innan, och hade nästan inga tänder.*

Aurora som har presenterat sig själv som ett offer för sin mans behandling, skapar här ett slut på historien i vilket hon som den goda lidande kvinnan nu när hon är fri från sin man får sin upprättelse, hon blir tjock och vacker. Detta i kontrast till att kvinnan som varit mannens andra kvinna och varit medskyldig till Auroras lidande nu har fått sitt straff och är mager och ful.

Xiomara är en ung kvinna, som har tre barn varav en baby som hon fortfarande ammar. Hon är bekymrad över sin kropp och frågar mig vid upprepade tillfällen om jag tycker att hon är för smal. Doktorn har sagt till henne att hon inte borde amma sin baby för hon blir för smal då. – *Åh, jag känner mig för smal. Egentligen är jag vacker – hermosa. Ja, jag är vacker. Mina vänner säger att min kropp är fin som den är, att den ser fin ut.*

I mina ögon förkroppsligar Xiomara idealet av den slanka kvinnokroppen, och jag har svårt att förstå hennes oro. Efter att vid ett flertal tillfällen ha kommit och hälsat på henne då hon ligger på bakgården i en hängmatta, och antingen sover eller vilar eftersom hon är sjuk och trött blir hennes oro över

sin kropp mer begriplig för mig. Det syns mig att hon förknippar barnafödandet med sjukdom och kroppsligt förfall – att bli *ruinada*, där avmagring här är ett viktigt element. Xiomara presenterar sig som en avmagrad, lidande kvinna i relation till moderskapet, samtidigt som hon betonar att hon ”egentligen” är vacker, enligt sina vänner – de kvinnliga vänner som hon går ut och dansar med, åker till huvudstaden och arbetar som gatuförsäljerska tillsammans med.

Har du sett hur jag gått ned i vikt de senaste dagarna? Jag är så smal att en vindpust kan blåsa bort mig. Hur blir jag tjock och vacker som du? Jag är så smal, så smal men skulle vilja bli tjock. Vad jag än äter så blir jag inte tjockare. Jag dricker mjölk, jag äter ris. . .

Så klagar Maria Felix, en annan kvinna i trettiårsåldern som har migrän och ofta är sjuk. Hon oroar sig över sin hälsa och talar ofta om sin sjukdom. När hon har huvudvärk tappar hon all kraft och måste gå och lägga sig. Hon kan då inte arbeta vid sin symaskin, och tjäna pengar för att försörja sina döttrar eller gå till marknaden och handla. Upplevelsen av att vara kraftlös och svag, oförmögen att utföra sin plikt som försörjerska får sitt symboliska uttryck i metaforen av en kropp som är så mager att den kan blåsa bort. När jag frågar: *Är det bättre att vara tjock än smal?* tycks Maria Felix nästan förvånad över frågan och svarar omedelbart: *Självklart.*

Vid min nästa vistelse i Nicaragua har Maria Felix huvudvärk nästan försvunnit, och då vi går på gatan på väg mot marknaden säger hon med huvudet högt hållet och med ett nöjt, nästan triumferande leende: *Se så tjock och vacker jag har blivit. Jag känner mig stark nu. Nu kan jag gå ut på stan.*

Att bli smal eller mager – *flacita* tycks av kvinnorna uppfattas som ett symboliskt uttryck för lidande, antingen som ett oskyldigt offer eller som straff. Detta lidande ger kvinnorna en visseligen en moraliskt överordnad position i relation till männen, och över andra kvinnor, men samtidigt förmedlas en upplevelse av underordning och kraftlöshet. Att bli *gorda* och *hermosa* är kopplat till en bättre tillvaro, ett liv av självständighet och styrka, och kan också ses som upprättelse efter eller belöning för tåligt utstått lidande. Det finns här en intressant och inte helt lättbegriplig relation mellan å ena sidan den katolska diskurs i vilken den avmagrade kvinnokroppen symboliserar ett kvinnoideal av *passivt lidande* och å andra sidan den nicaraguanska vardagskultur som domineras av brist och yttre hot där kvinnokroppen med hull tycks symbolisera ett kvinnlighet av *oberoende* och *styrka*. Om Jungfru Maria som blek, späd och bräcklig i sitt lidande symboliserar ett skönhetsideal av *belleza*; det sköna och rena, förkroppsligar den fylliga nicaraguanska kvinnan ett skönhetsideal av *hermosura*; fager, blomstrande och kraftfull.

Anita – så tjock du är; att representera den Andra kroppen

För Esperanza och hennes familj, och för de andra kvinnorna i San Ramón, representerar och förkroppsligar jag *the land of plenty*, det som ligger *allá* – over there; en värld av materiellt överflöd, rikedom, där människor är mätta, friska och vackra. Som Esperanza berättar om de tre systrarna som flyttat till U.S.A.; *De är tjocka, vackra och har tunga armband av guld*. Jag förkroppsligar bilden av ett annat liv och en annan värld och kanske är det så att de vill föreställa sig mig sittande på en stol hela dagen utan att arbeta, ätande stora och delikata måltider utan att behöva bekymra mig om att maten någonsin skall ta slut, tjock, välnärd. och blomstrande. Att definiera mig som *gorda*, även i förhållande till kvinnor som för allt vad jag kan se är lika tjocka eller tjockare, (detta gäller även min hudfärg) placerar mig i en privilegierad position, med högre social status. Själva betonar de ständigt sin fattigdom, *la pobreza*, sitt hårda arbetet, *el trabajo duro* och sin kamp mot hungern, *el hambre*. ”Se på mig, jag är *flacita*”.

Jag är en *chela*, och alltså lider jag inte som Kvinnor gör, nicaraguanska kvinnor. Som Viki frågade mig då vi tittade på en telenovela:

– Grät du när du och din pojkvän separerade?

– Ja visst gjorde jag det.

– Åh, jag trodde bara det var vi som grät.

”Vi”, är *las negras* – mörkhyade, *las pobres* – de fattiga kvinnorna som har män som är *bandidos* och flera barn innan de fyllt tjugo. Och Viki suckar:

– Du är lycklig du Anita, som inte har barn och kan resa vart du vill.

Jag representerar en annan kvinnlighet som förknippas med *allá*, där borta, med utbildning, yrke, oberoende, frihet, som för många av de yngre kvinnorna framstår som eftersträvansvärt, om än inte entydigt positivt. Min fetma konstrueras då som ett tecken på hälsa och styrka, på välmående och frånvaro av lidande. Det blir främst ett uttryck för det goda livet, där man lever *tranquila*, i lugn och ro, utan att behöva bekymra sig hur man skall klara morgondagen, ett liv av frihet. Inom den etnografiska situationen – det sociala fält av möte och interaktion mellan de nicaraguanska kvinnorna och mig – konstrueras de motsatta positionerna och identiteterna av dem som magra, fattiga, underordnade och lidande och mig som tjock, rik, fri och lycklig. En fråga som infinner sig är; hur hade jag uppfattats och definierats om jag varit mycket smal? Vilken sorts kvinnlighet hade jag då representerat?

De ideal och praktiker runt kroppsstorlek som råder i Nicaragua idag kommer troligen i framtiden i allt högre grad att konfronteras med den västerländska vetenskapliga diskurs där den smala kvinnokroppen är konstituerat som högsta ideal. Idealet förmedlas genom media och reklam, men

är ännu inte förankrat som disciplinär praktik i nicaraguanska kvinnors vardag. Är "the tyranny of slenderness" möjlig i en kultur där materiell brist, där hungern är en påtaglig verklighet och där det goda livet uttrycks i termer av att leva utan bekymmer, *tranquilo* och att ha det roligt, *alegre*? I en kultur där det högsta skönhetsidealet är att vara *hermosa*, inte *bella*? Kommer den avmagrade kvinnokroppen kunna förknippas med hälsa och skönhet? Kan den smala kvinnokroppen "erövra" den med hull?

En kroppens politik – skillnad, makt och motstånd

"Kvinnokroppen" är och har alltid varit ett centralt tema i feministiskt och tänkande och politik och kan t.o.m sägas vara grundat i kvinnors subjektiva upplevelser av sin kropp som ett objekt för manlig dominans, och kvinnors behov av och krav på rätten till sin egen kropp. Det har under de senaste åren dock blivit allt mer tydligt hur den kvinnokropp som konstituerats av och inom feminismen varit den vita, heterosexuella medelklass kvinnans. Women of colour; färgade kvinnor i framför allt U.S.A och kvinnor från den s.k tredje världen har i allt högre grad pekat på hur den västerländska feministiska diskursen osynliggjort skillnad och makt mellan kvinnor, och att det inte existerar en Kvinnokropp utan en mångfald av kvinnokroppar.

Utifrån ett nedslag i ett specifikt socialt och kulturellt kontext har jag försökt visa hur olika kvinnokroppar konstrueras i relation till varandra i processer av komplex och dynamisk karaktär. Det slag mellan olika diskurser av kvinnlighet som ständigt utkämpas på ett makropolitiskt plan kan också urskiljas i den etnografiska situationens mikropolitik. Jag har pekat på olika sociala definitioner och erfarenheter av kroppsstorlek; fetma som defekt, fult, äckligt och ohälsosamt, som ett tecken på brist på kontroll – i motsats till fetma som en "naturlig" och accepterad variation av kroppsstorlekar, som tecken på välmående, skönhet och god hälsa respektive den magra kvinnokroppen som det normala, vackra och hälsosamma i motsats till den magra kvinnokroppen som tecken på sjukdom, åldrande, lidande. Det som för mig som svensk kvinna är ett självklart ideal; att som tjock sträva efter att bli smal, att magra, eftersom det är en förutsättning för skönhet, frihet och lycka ses i Nicaragua snarare som ett tecken på förfall, på ofrihet och lidande. Att på detta sätt lyfta fram och reflektera över andra betydelser av kroppsstorlek än de etablerade, kanske betydelser som varit osynliggjorda och underordnade, kan fungera som ett sätt att utmana och göra motstånd mot de diskurser som dominerar kvinnors (och mäns) liv och vår syn på och upplevelser av egna och andras kroppar. Det kan öppna möjligheter till att skapa nya definitioner och omtolkningar av kroppar och dess storlek.

Och jag minns med stor ömhet och värme kvinnan på pensionatet i Managua som brukade servera mig fettdrypande äggröra och kärleksfullt kalla mig *La Gordita de Oro* – lilla tjockisen av guld. Kanske var det ett av de finaste smeknamn jag kunde få.

NOTER

- ¹ Som jag ser det innefattar den sociala konstruktionen av den kvinnliga kroppen *alla* kroppsliga aspekter; kroppsstorlek, storleken på olika kroppsdelar, rörelse scheman, gester och ansiktsuttryck, hud färg och hudens dekoration, såväl som s.k reproductiva funktioner och sexualitet. Det hävdas idag från flera håll bland feministiska forskare att man i den konstruktivistiska ivern att kapa alla band till essentialism och det biologiska könet, också kapat förankringen till en materiell/biologisk kvinnokropp som blivit osynliggjord och tabubelagd. I sin introduktion av antologin *Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices*, efterlyser de norska antropologerna Vigdis Broch-Due och Ingrid Rudie, feministisk teori där just könets konkreta *förkroppsligande* är utgångspunkten. Inspirerade av Irigaray diskuterar de hur termen "body morphology" kan överbrygga motsättningen mellan sex/nature och gender/culture. Här studerar man hur den biologiska kvinnokroppen, den anatomiska kroppen av kött och vätskor formads, kartlags, inskrivs i en diskurs till en kvinnlig /manlig/androgyn kropp. Henrietta Moore föreslår i samma antologi, "embodiment" som en överbryggande begrepp mellan biologi/kultur, s 279, i V. Broch Due, I Rudie, T. Bleie (red.) (Oxford/Providence 1993) Själv utgår jag ifrån att om än kroppen kan upplevas som ett prediskursivt fenomen kan den inte begripliggöras som ett sådant. Att förneka en essentiell/biologisk kvinnokropp som ontologiskt bas, behöver som jag ser det inte på något sätt stå i motsättning till att säga att kvinnlighet (eller manlighet, androgynitet. . .) alltid skapas genom en materiell kvinnokropp. Hur denna kvinnokroppens materialitet erfars och upplevs, kan dock aldrig förstås utanför de kulturella föreställningar och sociala praktiker som konstruerar den.
- ² Bordo använder detta begrepp som vad jag förstår myntades av Kim Chernin. Bordo, S: "Reading the Slender Body", i M: Jacobs, E. Fox Keller, S. Shuttleworth , *Body/Politics. Women and the discourses of science* (N.Y/London 1990) Som Mike Featherstone påpekar har detta ideal under andra hälften av 1900 talet också etablerats för män, med arbetarklass män som "the last bastions of corpulence": "The Body in Consumer Culture", i M. Featherstone m.fl, *The Body. Social Process and Cultural Theory* (London/Newbury Park 1991) s. 184
- ³ Erdman, C.K: "Nothing to loose: "A Naturalistic Study of Size Acceptance in Fat Woman", i K.A Callaghan red. *Ideals of Feminine Beauty: Philosophical, social, and cultural dimensions*. (Westport 1994) s.163
- ⁴ *ibid.*, s.162
- ⁵ *ibid.*, s.162
- ⁶ Jag har bedrivit fältarbete under tre perioder –91/91, –93, samt –95 i ett kvarter som jag kallar San Ramón, i utkanten av Nicaraguas andra största stad León. Jag har här utfört deltagande observation och livshistoriska intervjuer.
- ⁷ Jag använder just i denna text medvetet Nicaragua som det Andra för att problematisera "fat is bad" diskursen. Det innebär inte att jag vill fixera "det nicaraguanska" som en slags motpol till min egen kultur, som det traditionella i motsats till det moderna, som det frigörande i motsats till underordning.
- ⁸ Den forskarens självreflexivitet som alltid betonats inom feministisk forskning och som idag genomsyrar etnografisk forskning är för mig en väsentlig aspekt av mitt arbete. Samtidigt är det alltid en risk; att falla in i vad Geertz kallar "epistemologiskt navelskåderi", att göra sig själv och alla frågor, konflikter, känslor som väcks under forskningspro-

- cessen till främsta studieobjekt, att inte kunna dra gränsen mellan vad som är relevant utifrån metodologiska överväganden och vad som är relevant endast för ens egen självförståelse. Jag ser det som en balansgång där jag försöker hålla balansen så gott det går genom kritiska överväganden.
- ⁹ Crona-Leandoer, Å: *Bakom Masken. Om utseende och kvinnokamp* (Sthlm 1991) s. 69
- ¹⁰ Haug, F and Others: *Female Sexualization* (London 1987) s. 113
- ¹¹ Bordo (1990) s. 85
- ¹² Bartky, S-L: *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Opression* (London 1990) s. 65
- ¹³ Lowe, B: "Body Images and the Politics of Beauty", i Callaghan (1994) s. 21–22
- ¹⁴ *ibid.* s. 24
- ¹⁵ Se t.ex. Weber, A: "Saint Teresa, Demonologist", i A.J Cruz mfl (red.), *Culture and Control in Counter-Reformation Spain* (Minneapolis/Oxford 1992)
- ¹⁶ Bordo (1990)
- ¹⁷ Som Barty (1990) påpekar i sin kritik av Foucault är män och kvinnor underordnade olika sorters diciplinära praktiker. Även då de är de samma, producerar de olika kroppsliga uttryck som är specifikt feminina eller maskulina.
- ¹⁸ Bordo, S: "Material Girl":the effacements of postmodern culture", i L. Goldstein (red.). *The Female Body. Figures, Styles, Speculations* (Univ. of Michigan 1991) s. 106
- ¹⁹ Genom olika tekniker som plastkirurgi, kosmetika, kost, aerobics, work out, med hjälp av strömmen av varor från en modern konsumtionsindustri, kan man och förväntas idag reflexivt skapa och uttrycka olika stilar och identiteter genom kroppen, medvetet använda kroppen som ett tecken. Den ökade betydelsen av kroppen för identiteten innebär ökade krav på den enskilde individens förmåga att presentera sig själv och sin kropp i olika sociala sammanhang. Att inte lyckas forma och förbättra kroppen i enlighet med idealbilderna kan upplevas som ett misslyckande, som en källa till skam. Featherstone, M: *Kultur, kropp och konsumtion* (Sthlm 1994), Shilling, C: *The Body and Social Theory* (London, Newbury Park 1993), Johansson, T: "Narcissism, kropp och modernitet, i *Sociologisk Forskning* 1 1995
- ²⁰ Bordo (1990) s. 85
- ²¹ Featherstone (1991) s. 171 Ilkka Arminen talar i relation till nykterhetsrörelsen om ett "masskonsumtionskulturens reflexivt njutande subjekt" som skapats genom att använda "det gammaldags subjekt som dominerades av icke-reflekterande begär som sin projicerade spegelbild.", "Anonyma alkoholisters symboliska fylla. Ett steg mot en arkeologi för berättade livshistorier", i C. Tigerstedt m.fl, *Självbiografi, kultur, liv* (Stockholm 1992) s. 337
- ²² Se t.e.x på den amerikanska TV stjärnan Roseanne Barr som tycks representera de flesta av vår kulturs fantasier om den feta kvinnan; framställs som vulgär, "underklassig" och "bitchig" både i sin rollfigur och som privatperson, har gjort skandal när hon enligt tidningarna gjort obscena gester och varit grov i mun vid franträdanden, hävdas ha prostituerat sig och varit en "dålig" mor . Barr är på alla sätt motsatsen till den goda kvinnan.
- ²³ För analyser av kvinnors erfarenheter och möjliga strategier för motstånd mot och utmaningar av "fat is bad" diskursen se Orbach, S: *Fetma är en kvinnofråga.* (Malmö 1980), Crona-Leandoer (1991), Erdman (1994)
- ²⁴ Warren, C A.B: *Gender Issues in Fieldresearch* (Newbury Park 1988) s. 12
- ²⁵ Lanchester, R.N: *Life is Hard: Machismo, Danger and the Intimacy of Power in Nicaragua* (Berkely 1992) s. 211–234
- ²⁶ För en diskussion om kultur och konsumtion se t.e.x Featherstone (1994)
- ²⁷ I artikeln "On the civilizing of appetite" för Stephen Mennell ett ytterst problematiskt resonemang om aptitens civilisering. Med sin utgångspunkt i Norbert Elias evolutionistiska

och psykoanalytiskt inspirerade tes om civilisationsprocessen skulle enligt Menell, medeltidsmänniskan sakna självkontroll vad gäller sin aptit. Med bla ökad säkerhet, regelbundenhet, variation i tillgången på mat civiliseras dock aptiten och ätandemönstret. Menell hänvisar också till Cappons kliniska studier av ätstörningar som bygger på ett normativt antagande om att normalt ätbeteende inbegriper en förmåga till avsevärd självkontroll. Att överföra kliniska studier av patienter med ätstörningar på medeltida sociala mönster innebär att de senare kan karakteriseras som infantila, primitiva och ociviliserade. Jag anser att begreppet "självkontroll" är kontextuellt bundet till en modern, västerländsk kultur., i Featherstone, M. *The Body. Social Process and Cultural Theory* (London/Newbury Park 1991)

- ²⁸ Om religiös fasta se t.e.x Winter van, J.M: "Obligatory Fasts and Voluntary Ascetism in the Middle Ages", A. Fenton & P Kisbán (red.) i *Food in Change. Eating Habits from the Middle Ages to the Present Day* (Edinburgh 1986) Om lidade och kvinnlighet i Latinamerika se t.e.x Bohman, K: Women of the barrio. Class and Gender in a Columbian City. (Sthlm 1984), Behar, R: Translating Woman. Crossing the Border with Esperanzás Story (Boston 1993)

REFERENSER

- Arminen, I. (1992) "Anonyma alkoholisters symboliska fylla. Ett steg mot en arkeologi för berättade livshistorier", s 327–347, i Tigerstedt, C. m.fl (red.), *Självbiografi, kultur, liv*. Stockholm.
- Bartky, S-L. (1990) *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Opression*. London: Routledge.
- Behar, R. (1993) *Translating Woman. Crossing the Border with Esperanzás Story*. Boston: Beacon Press.
- Bohman, K. (1984) *Women of the Barrio. Class and Gender in a Columbian City*. Stockholms Universitet. Socialantroplogiska Institutionen.
- Bordo, S. (1990) "Reading the Slender Body", i Jacobs, M. m.fl. (red.) *Body/Politics. Women and the discourses of science*. N.Y / London: Routledge.
- Bordo, S. (1991) "Material Girl": the effacements of postmodern culture", i Goldstein, L (red.). *The Female Body. Figures, Styles, Speculations*. Univ. of Michigan.
- Broch-Due, V och Rudie, I. (1993), "Carved Flesh-Cast Selves; An Introduction", s 1–40, i Broch-Due, V m.fl. (red.) *Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices*. Oxford/Providence: Berg Publishers.
- Crona-Leandoer, Å. (1991) *Bakom Masken. Om utseende och kvinnokamp*. Stockholm: Prisma
- Erdman, C.K. (1994) "Nothing to loose: "A Naturalistic Study of Size Acceptance in Fat Woman", s 161–173, i Callaghan K.A. red. *Ideals of Feminine Beauty: Philosophical, social, and cultural dimensions*. Westport: Greenwood Press.
- Featherstone, M (1991) "The Body in Consumer Culture", s 170–195, i Featherstone, M. m.fl. (red.) *The Body. Social Process and Cultural Theory*. London/Newbury Park: Sage Publications.
- Featherstone, M. (1994) *Kultur, kropp och konsumtion*. Sthlm: Symposium.
- Haug, F and Others. (1987) *Female Sexualization*. London: Verso.
- Johansson, T. (1995) "Narcissism, kropp och modernitet", i *Sociologisk Forskning*, 1, s 3–23
- Mennell, S (1991) "On the civilising of appetite", s 126–154, i Featherstone, M mfl (red.) *The Body, Social Process and Cultural Theory*. London/Newbury Park: Sage Publications.
- Moore, H. (1993) "Epilogue", s 279–282, i Broch-Due, V m.fl. (red.) *Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices*. Oxford/Providence: Berg Publishers.
- Lanchester, R.N. (1992) *Life is Hard: Machismo, Danger and the Intimacy of Power in Nicaragua*. Los Angeles/Oxford: University of California Press.

- Lowe, B. (1994) "Body Images and the Politics of Beauty", s 21–36, i Callaghan K.A (red.) *Ideals of Feminine Beauty: Philosophical, social, and cultural dimensions*. Westport: Greenwood Press.
- Orbach, S. (1980) *Fetma är en kvinnofråga*. Malmö:Prisma.
- Warren, C A.B (1988) *Gender Issues in Fieldresearch*. Newbury Park
- Weber, A. (1992) "Saint Teresa, Demonologist", s 171–195, i Cruz A.J. mfl (red.) *Culture and Control in Counter-Reformation Spain*. Minneapolis/Oxford: University of Minnesota Press.
- Winter van, J.M. (1986) "Obligatory Fasts and Voluntary Ascetism in the Middle Ages", s 161–166, i A. Fenton, A. and Kisbán, P. (red.) *Food in Change. Eating Habits from the Middle Ages to the Present Day*. Edinburgh: John Donald Publishers.
- Shilling, C. (1993) *The Body and Social Theory*. London/Newbury Park: Routledge.

ABSTRACT

Fat and beautiful-femininity and body size among Nicaraguan women
 Anna Johansson

This article aims to illuminate and discuss body size as a central element in the social construction of a feminine body. It also emphasizes the variations in the social definitions and experiences of women's body size; historical and social as well as cultural ones. The dominant body ideal today in Western culture is the slender and fat free body. Women are to a higher extent than men subdued to the disciplinary practices of fat reduction, to what some feminist researchers call "the tyranny of slenderess". These ideals and practices are historically rooted in a Western discourse and are formed within a culture of affluence and mass consumption. At the same time they are also influencing (or colonizing?) the so called Third World, as part of the cultural flows of global modernity.

This is true also for Nicaragua, a country where I have carried out fieldwork during the latest years. Still, among the Nicaraguan lower class mestizo women with whom I have lived, fatness is defined as beautiful and as a sign of health, while slenderness is considered a sign of suffering. As I am disciplined within the Western "fat is bad" discourse, the ethnographic situation of fieldwork involved both a meeting and confrontation of different ideals and practices of the feminine body. Finally, in highlighting definitions and significance of bodysize which are different from the Western ones there might lie a possibility of challenge and resistance of the discourses which are dominating our definitions and experiences of our own and others bodies.

Den ubehagelige kroppsligheten

LISE WIDDING ISAKSEN

Sociologiska Institutionen vid Universitetet i Bergen

Innledning

I vår kultur er kroppen omgitt med en komplisert form for dobbelthet. På den ene siden er den en kilde til opplevelse av glede, lyst og nytelse. På den andre siden er den en kilde til forlegenhet, skam- og ubehagsfølelser. Kroppens gleder, lyster og laster er imidlertid langt enklere å forholde seg til enn til ubehaget og tabuene som kroppen også representerer. I denne artikkelen skal jeg se nærmere på hvordan aspekter ved kroppens ubehagelighet virker inn på sosiale relasjoner der vanlige normer for kroppslige grenser ikke kan vedlikeholdes. Den form for ambivalens og uro som kan oppstå når en blir konfrontert med fysisk forfall og tap av kontroll over tabubelagte kroppsfunksjoner, har hittil vært et lite påaktet fenomen innenfor samfunnsforskningen. Det er mange ulike og sammensatte årsaker til at en unnviker en tematisering av den ubehagelige kroppsligheten. Med utgangspunkt i mine egne opplevelser som omsorgsforsker og i omsorgsarbeideres erfaringer med arbeid for hjelpetrengende samfunnsmedlemmer, skal jeg vise hvordan møter med "den tabubelagte kroppen" kan forårsake såpass ubehagelige sanseopplevelser at relasjoner endres radikalt eller rett og slett opphører å eksistere. Deretter skal jeg presentere noen mulige forklaringer på hvorfor kroppen kan forårsake en form for urovekkende ambivalens som både er vanskelig å verbalisere og erkjenne gyldigheten av. Hvordan dette henger sammen med disiplineringen av kroppen generelt diskuteres avslutningsvis.

For å vise hvor komplisert og ladet dette feltet er, skal jeg først si noe mer om mine egne reaksjoner i møtet med "den ubehagelige kroppsligheten" og mine forsøk på å unngå å nærme meg den.

På midten av 80-tallet gjorde jeg feltstudier i et trygdeboligområde for å undersøke hvorvidt naborelasjoner kunne fungere som kilder til gjensidig hjelp og omsorg (Widding Isaksen, 1987). Ved hjelp av en hovedinformant, Anna, ble jeg i stand til å rulle opp et relasjonsnettverk av beboere som utførte en del tjenester for hverandre. Flertallet av deltakerne i nettverket var kvinner. Men den ene mannen, Alfred, som deltok, var helsemessig sprekest og kunne derfor utføre ærender for de som ikke var så friske. Alfred bodde sammen med sin kone som var tiltagende senil og inkontinens.

Da jeg intervjuet Alfred, var konen hjemme og tilstede under intervjuet. I ettertid kan jeg se at hans omsorgsarbeid for henne var svært kroppsnært, og handlet om arbeidsoppgaver som for en utenforstående kan virke støtende.

For å forklare dette nærmere skal jeg beskrive konteksten intervjuet foregikk i:

Intervjuet ble tatt midt på dagen, og Alfred var i gang med å steke fisk til middag samtidig som han besvarte mine spørsmål. Konen satt i en lenestol i stuen hvor også jeg satt. Alfred gikk fram og tilbake mellom stuen og kjøkkenet for å hold øye med fisken. Innimellom spørsmålene jeg stilte Alfred, måtte jeg selv svare på en rekke spørsmål som konen stilte meg. Hun stilte de samme spørsmålene om og om igjen. Alfred minte henne på at hun allerede hadde spurt om det eller det, og forklarte meg at det var på grunn av seniliteten at hun glemte hva hun hadde snakket om for få minutter siden.

Midtveis i intervjuet måtte konen på toalettet. Alfred hjalp henne opp av stolen og støttet henne bort til WC. Der hjalp han henne av med klærne, satt henne ned og lot døren stå åpen slik at han kunne høre hennes rop når hun var ferdig. Deretter kom han tilbake til meg, og mens han svarte på spørsmålene mine, snudde han litt på fisken i stekepannen. Da konen ropte, gikk han inn til henne, hjalp henne opp av setet, tørket henne, tok på henne klærne og plasserte henne i stolen igjen. Mens han holdt på med disse gjøremålene, viste han meg også den store gryten han kokte sengetøyet som konen griste til om natten. Den tok nokså stor plass på det vesle kjøkkenet.

I feltdagboken, hvor jeg skrev ned intervjuer og observasjoner, noterte jeg bare ned det som Alfred hadde svart på spørsmålene mine. Når jeg likevel så mange år senere fortsatt har dette intervjuet i frisk minne, er det på grunn av den særegne kombinasjonen av lukter og gjøremål som utgjorde samtalskontekst. Jeg fant det ekkelt og ubehagelig å være vitne til konens toalettbesøk. Jeg reagerte på at døren ble stående åpen, og at lukten av stekt fisk og konens gjøremål på WC ble blandet sammen. Synet av den store gryten som var full av tilgriset sengtøy, men som likevel var plassert på kjøkkenet midt mellom matvarene, fikk meg til å grøsse.

Kroppen må ikke ”sees”

I stedet for å notere ned det som skjedde under intervjuet og mine reaksjoner på det, definerte jeg mitt eget ubehag som utpreget emosjonelt og uten vitenskapelig relevans. Jeg vurderte informasjonen som forskningsmessig verdiløs, og det sjenerte meg at jeg blitt involvert i andres kroppsnære dagligliv. Jeg nevnte heller ikke noe om disse erfaringene i debatter om bruk av feltarbeid og personintervjuer som forskningsmetode, fordi jeg tenkte det ville utlevere Alfred og hans kone på en ufordelaktig måte. Og derfor være klanderverdig i henhold til forskningsetiske regler. Jeg opplevde det hele som en pinlig og flau affære. I pakt med de kulturelle reglene som gjelder når kroppslige tabuer gjør sine eksistens synlig, lot som om jeg ikke hadde ”sett” hvilke gjøremål Alfreds kone måtte utføre. Jeg verken verbaliserte

eller problematiserte dette aspektet ved hjelpeløsheten som både Alfred og Anna ikke kunne unngå å bli konfrontert med. Jeg skammet meg rett og slett mer enn jeg undret meg over årsakene til uroen disse møtene var preget av.

I oppsummeringen og analysen av dette feltarbeidet, var likevel ett av hovedpoengene knyttet til det ubehagelige i å ufrivillig bli involvert i andres manglende kontroll over sentrale kroppsfunksjoner. En av hovedinformantens naboer hadde tilkalt henne nattetider for å få hjelp til å rengjøre seg selv, sengeklærne og sengen etter at hun ikke hadde klart å komme seg på WC i tide. For Anna ble opplevelsen så skjellsettende at hun trakk seg ut av hele naborelasjonen. På tross av at Anna understreket at grensene hennes ble satt på grunn av den ubehagelige kropps nærheten i hendelsen, ble hennes erfaring brukt som illustrasjon på hvorfor naborelasjoner *ikke* kan være en omsorgsressurs for gamle med behov for kontinuerlig tilsyn. For meg framsto ikke det kroppslige i hennes erfaring som et betydningsfullt aspekt før mange år senere.

I ettertid fortøner de empiriske observasjonene fra dette feltarbeidet som svært illustrerende. Det illustrerer hvordan jeg som forsker ikke evnet å se den vitenskapelige betydningen av å bli konfrontert med ” den ubehagelige kroppsligheten”. Samtidig viser det at det som var opplagte og selvfølgelig kunnskaper både for Anna og hennes naboer, var erfaringer som absolutt ikke har hatt noen selvfølgelig plass i samfunnsforskningen.

Stumhet og verdighet

På et noe senere tidspunkt intervjuet jeg døtre som hadde omsorgsansvar for pleietrengende foreldre som bodde hjemme. I forbindelse med disse intervjuene støtte jeg igjen på samme fenomenet. Jeg var opptatt av å få vite noe om hvordan selve mengden av omsorgsarbeid virket inn på mulighetene til livsutfoldelse og hverdagsorganisering. Informantene insisterte derimot på å snakke om hvor vanskelig det var å måtte forholde seg til sine næres hjelpeløshet. De var mer opptatt av å formidle de sorgfulle aspektene ved å ikke kunne overholde grensene for kroppslig nærhet og distanse som vanligvis gjelder for forholdet mellom foreldre og voksne barn. I særdeleshet var det det brysomme i å måtte hjelpe foreldrene med intimvask og stell av kroppsområder som man i henhold til sosiale normer ikke blottlegger for voksne barn. Erfaringer fra dette arbeidet ble brakt fram i lyset på spørsmål om hvilke helsemessige konsekvenser omsorgsforholdet hadde for dem. Manglende nattesøvn skyldtes ofte at de måtte opp om natten for å hjelpe sine mødre/fedre på WC og/eller skifte bleier eller sengetøy fordi de avhengige ikke lenger hadde kontroll over tømmefunksjonene. Andre knyttet sine følelser av sosial isolasjon til at tidligere venner unngikk å komme på besøk fordi de følte seg brydd over å måtte overvære bleieskift av voksne

mennesker. Hva disse erfaringene innebar av sanseopplevelser (lukt, syn, berøring av urin/avføring) og reaksjoner (følelser av kvalme og ubehag), ble formidlet som erfaringer omsorgsytterne helst ville ha unngått (Widding Isaksen,1994). Det interessante ved dette intervjumaterialet var dessuten at erfaringene ikke ble verbalisert på en tydelig og eksplisitt måte. Derimot ble ubehaget og det sorgfulle formidlet gjennom hentydninger; .."du vet hvordan det er.." sagt med et rødmende fjes og i et noe bortforklarende og skamfullt tonefall.

Siden man vanskelig kan skille mellom kroppen i seg selv og hvem kroppen er, kunne de tabubelagte feltene informantene tok opp bare pekes på gjennom hentydninger til en felles, men skjult erfaringsverden. Denne tilnærmingen gjorde det mulig å bringe tabuene fram i lyset uten å sette de hjelpeløse selv i et dårlig lys. Nettopp fordi vanskelighetene kunne formidles på en ordløs måte, ble verdigheten i relasjonene ivaretatt. Problematikken informantene reiste sprang ut av et såpass "ufarlig" tema som arbeid, og det de gjorde var å reise noen sentrale spørsmål knyttet til ubehaget ved dette arbeidet. Henvisningene til de taburelaterte og kroppsnære aspektene ved omsorgsarbeid for sterkt hjelpetregende foreldre ble etterhvert et altfor påfallende trekk ved intervjuene til at de kunne defineres som vitenskapelig irrelevant. Jeg ble med andre ord nødt til å ta en aktiv stilling til fenomenet jeg hadde møtt flere år tidligere, men unngått å reflektere over både fordi jeg skammet meg over det jeg hadde blitt involvert i, og fordi fenomenet fortonte seg som et særdeles lite lystbetont felt å nærme seg.

Både empirien fra feltarbeidet i trygdeboligene, intervjuene med middelaldrende døtre som hadde pleie- og omsorgsansvar for gamle foreldre og mine egne reaksjoner på denne problematikken peker i en og samme retning: Det er ubehagelig og urovekkende å bli konfrontert med den form for hjelpeløshet som mange utvikler i årene forut for døden, og som delvis kan sies å komme som resultat av den kroppslige aldringen i seg selv. I en tid da det i økende grad kreves av oss at vi skal mestre og ha kontroll over vår kroppslighet, blir kroppens naturbestemte forvitring og forgjengelighet et forvirrende paradoks. Manglende kroppsmestring, i særdeleshet den som er knyttet til tabubelagte dimensjoner slik som tømmefunksjonene og seksualiteten, fyller oss selv og andre med skam. Når det gjelder vår egen kropp, skammer vi oss til og med for en bagatellmessig "glipp" som å slippe en vind i andres nærvær fordi kulturelle kjøreregler krever at tarmgasser skal holdes under kontroll. Men når vi føler det ubehagelig og urovekkende å bli involvert i den form for kroppslig hjelpeløshet som vi alle kan utvikle de siste årene før døden, handler det ikke bare om en kollektiv fornektning av livets tidsbestemthet. Det handler også om forholdet mellom den formen for kroppsdisciplinering individualiseringsprosesser generelt innebærer og at

denne disiplineringens bakside handler om tabuisering og skamlegging av viktige dimensjoner ved kroppen og dermed livet i seg selv.

For å belyse nærmere hvordan vi som samfunnsmedlemmer forholder oss til og mestrer tilstedeværelsen av skam- og tabubelagte kroppsdimensjoner, skal jeg ta utgangspunkt i et arbeidsfelt hvor slike aspekter mer eller mindre er tilstede,- selv om tilstedeværelsen ikke alltid verbaliseres eller "får talerett".

Som jeg har pekt på ovenfor, kan døtre som har omsorgsansvar for pleietrengende mødre og/eller fedre erfare sider ved arbeidet som vanskelig og ubehagelig. Opplevelsene må ses i sammenheng med omsorgsarbeidets egenart generelt og omsorgsarbeid for avhengige gamle spesielt.

Omsorgsarbeid er et arbeid som initieres og springer ut av menneskets kroppslighet. Hva omsorgsarbeidere gjør med og for andre bestemmes av den andres grad og form for hjelpeløshet. Når omsorgsarbeidet også inkluderer nærhet til dimensjoner ved kroppen som i vår kultur er skam- og tabubelagt, handler det om at arbeidet som gjøres må utføres, men likevel holdes skjult for det sosiale synsfeltet. Denne dobbeltheten i forholdet til kroppen er innvevd i kompliserte sosiale mekanismer som får både materielle og sosiale konsekvenser for mottakere og omsorgsytere. Selv om en lett kan se at det er vanskelig å måtte bli avhengig av hjelp fra andre til å spise, vaske seg og utføre tømmefunksjoner, skal jeg i det kommende forstå fenomenet mer fra yternes side enn fra mottakernes side. Trass i at omsorgsarbeid inneholder langt flere aspekter enn bare de kroppsneære arbeidsoppgavene, er det fruktbart i denne sammenhengen å forstå omsorgsarbeid som et kroppsrelatert arbeid. For bedre å få fram spenningsfeltet mellom kroppsdisiplinering og tabuisering, skal jeg fokusere på arbeidsfelt hvor en ikke kan unngå å måtte forholde seg til skam- og tabubelagte kroppsfunksjoner.

Omsorgsarbeid i de uformelle familienettverkene

For å være helt konkret handler det å ha omsorgsansvar for pleietrengende foreldre som bor hjemme for mange om at de må forholde seg til at den/de gamles tømmefunksjoner er ute av kontroll. For noen handler hverdagen ikke bare om å måtte berøre og fjerne urin og avføring fra den gamles kropp og seng, men mange senile kan dessuten ha glemt hvor de skal gå når de skal på toalettet, og gjør fra seg andre steder i boligen. Internaliserte normer som tilsier at en ikke skal berøre ekskrementer kan være visket bort fra bevisstheten, og man kan oppleve at både vegger og golv er tilgriset med urin og avføring. For familien deres er dette ikke bare brysomt rent arbeidsmessig sett. Det erfares som såpass pinlig og flaut at en ofte foretrekker å holde

slik adferd skjult, ikke bare for utenforstående, men også for andre familie-medlemmer (Widding Isaksen,1994).

Ser vi dessuten nærmere på hvem det er i familienettverkene som påtar seg (eller tillegges) omsorgsansvar hvor det kreves at en aktivt må forholde seg til tømmefunksjoner som er ute av kontroll, er det langt oftere døtre som deltar i slike relasjoner enn sønner. I min studie av sønners og døtres deltakelse i omsorgsarbeid for pleietrengende foreldre, var det 22 relasjoner hvor de avhengige var inkontinente. Bare i tre av disse relasjonene deltok sønner i det intime pleiearbeidet, og da bare for sine fedre,- ikke for sine mødre (Widding Isaksen,1994). Selv om mine data er spede, viser også andre studier at arbeidsfordelingen mellom sønner og døtre med omsorgsansvar at dess oftere arbeidet inkluderer arbeidsoppgaver knyttet til kroppslige intimområder, dess oftere dominerer døtrene feltet (Hicks, 1988, Ungerson,1987). Dette trenger ikke bare å handle om menns eventuelle manglende villighet til å delta i slikt arbeid, men også om at mange hjelpetrengende foretrekker kvinner framfor menn til å utføre intimkroppslige arbeidsoppgaver (Gough,1994).

I omsorgsrelasjoner hvor yter og mottaker har motsatt kjønn, vil også den seksuelle dimensjonen ved arbeidet få større gyldighet. Selv om det i liten grad er blitt diskutert hvordan incesttabuenes eksistens virker inn på pleie- og omsorgsrelasjoner mellom voksne barn og gamle foreldre, kan en ikke overse det faktum at også foreldre- barn relasjoner som har inkludert seksuelle overgrep tidligere i relasjonshistorien også eldes over tid. Hvordan det da måtte erfares av en incestutsatt middelaldrende datter å måtte utføre intimvask og stell av sin far, er hittil et neglisjert aspekt ved omsorgsforskningen. Ut fra det vi vet i dag, ser det ut for at familiens omsorgsytere er bevisst på den seksuelle dimensjonen i kroppsnære pleiearbeidet. I mitt materiale kommer dette spesielt til uttrykk gjennom at man søker om hjelp fra de offentlige omsorgstjenestene akkurat til disse arbeidsoppgavene (Widding Isaksen,1994). Selv om det ikke eksplisitt ble begrunnet med spenningene som kan oppstå som følge av en altfor komplisert kroppslig intimitet mellom far og datter, sa en av informantene det slik: "Du vet, jeg er jo kvinne, og han er jo mann. (. . .) Med mor er det annerledes,.. vi er jo kvinner begge to". (op.cit. s. 36).

Spenningsområdet mellom en akseptert kroppslig nærhet og en (altfor) nær intimitet er vanskelig å balansere. Selv om mange omsorgsytere utvikler spesielle teknikker i sosial distansering (Parker,1993), er distanse i nære relasjoner likevel vanskelig å håndtere over tid uten at relasjonen forvitres og/eller endres radikalt. For mange familiære omsorgsytere kan derfor spenninger og ubehag som utvikles som følge av at vanlige grenser for kroppslig intimitet ofte bare løses ved at den avhengige får plass i sykehjem og/eller annen form for offentlig hjelp.

Omsorgsrelasjoner i offentlige kontekster

Omsorgsarbeidere i de uformelle familienettverkene kan få løst noen av sine problemer ved at de pleietrengende tas hånd om av offentlig ansatte helse- og omsorgsarbeidere. Det trenger nødvendigvis ikke å bety at de kroppslige dimensjonene som utløste spenninger som forårsakes av relasjonshistorien og blodsbandsnærheten opphører å eksistere. Men spenningene erfares og fortolkes ulikt av familiemedlemmer og av offentlig ansatte.

Albums (1994) studie av pasientkulturen i sykehus viser hvordan den sosiale omgangen mellom både pasientene selv og mellom pasienter og ansatte reguleres av implisitte regler for romlig avstand til hverandres kropp. Vår kulturs tabuer mot kroppslig nærhet, særlig til fremmede, ser ut for å ha stor kraft. Vi har sterke regler som forteller oss at det er respektløst, farlig og fornærmende å komme hverandres kropp for nær. Ens umiddelbare kroppslige område er et ladet felt, og vi krever at andre respekterer dette som vårt "hellige territorium". Det gjelder selvfølgelig andre regler for det medisinske personalet enn for ens medpasienter.

Sykepleierne er bevisst på dette aspektet i pasient – behandlerrelasjoner. Det trenger derimot ikke bety at de ikke kan oppleve kroppslig berøring og nærhet til pasientene som uproblematisk og konfliktfritt. Studier av mannlige sykepleieres karrieremønster og arbeidserfaringer viser at mange menn opplever berøring og nærhet til pasientenes kroppslige intimområder som spesielt vanskelig å forholde seg til. Om hverdagen blir for fylt av arbeidsoppgaver som på ett eller flere vis er relatert til pasientenes manglende kontroll over tømmefunksjoner, opplevde mennene dette som truende for deres prestisje og verdighet. Mannlige sykepleiere møter ofte fordommer fra andre menn om at omsorgsarbeid bare handler om "rompevask og bekkenbæring" og derfor er et arbeid uten verdighet. Noen erfarer derfor intimkroppslig stell og pleie som prestisjeløst arbeid som bidrar til en "lavkaste"-stempling. Eitungggjerde (1988) mener dette er en av årsakene til at mannlige sykepleiere søker seg vekk fra pleieavdelinger og over på mer prestisjetunge og teknologisk orienterte avdelinger som f.eks. intensiv- og akutt mottak.

Vi har fortsatt lite empirisk kunnskap om hvordan tilstedeværelsen av de seksuelle dimensjonene ved kroppen fortolkes og erfares i behandlerrelasjoner. Dahle (1991) har imidlertid diskutert hvordan kvinnelige fysioterapeuter kan oppleve en seksuelt betont ambivalens i sitt hudnære arbeid med ukjente mannlige pasienters kropp. I fysioterapien er berøring av pasientens kropp ofte en viktig del av behandlingen. Noen kroppsområder er "nøytrale", mens andre, slik som bekkenområdet, bakende og brystpartiet, assosieres med seksualitet. De aller fleste behandlerne er kvinner som behandler både menns og kvinners kropp. Når parter av motsatt kjønn står overfor hverandre, har en kvinnelig behandler ikke den samme selvfølgeligelige makt-

posisjonen eller autoriteten som en (mannlig) lege. I situasjoner der en mann ligger nesten avkledd på behandlingsbenken og hans kropp blir behandlet/massert av en kvinne, kan hun lett få en tvetydig rolle. Hennes posisjon kan sammenlignes med slavinnens, og kvinnelig underordning blir et iøynefallende trekk. Behandling kan av enkelte menn bli forbundet med intimmasasje og seksuelle ytelser som understreker den tjenesteytende kvinneverollen. Kvinnelige terapeuter må være i en slags beredskap og søke å unngå at menn skal "tenne" på dem erotisk. Slike erfaringer fra behandlerrelasjoner er likevel sjelden eller aldri åpent diskutert i sin fulle bredde blant kolleger.

Den tabubelagte kroppen

Det feltet jeg nå har skissert viser hvor problematisk det kan være å ha andre menneskers kropp som arbeidsfelt. Når vi står overfor erfaringer som konfronterer oss med en form for hjelpeløshet hvor tabubelagte kroppsdimensjoner kommer til syne og konfronterer oss med sin eksistens, skapes det spenninger og ubehag som enten påvirker relasjonene radikalt eller rett og slett betinger at de opphører. Samtidig er dimensjonenes tilstedeværelse preget av en "bråkete stillhet". Den er "bråkete" fordi den har en slik endrende kraft i relasjonene – den er stum fordi dens årsaker er implisitte og kan ikke verbaliseres uten at den forårsakende kroppen (den hjelpetrengende) blir skammeliggjort. Dessuten påføres den som bryter stillheten skam selv ved å nevne "det uevnelige". Barn av pleietrengende foreldre vil helst unngå, av forståelige grunner, å blamere sine hjelpeløse foreldre. Profesjonelle helse- og omsorgsarbeidere unnlater å verbalisere urovekkende kroppsrelaterte erfaringer både av pasientetiske grunner og for å unngå å bekrefte andres fordømmer om yrket.

Denne dobbeltheten er ikke bare problematisk å møte for dem som arbeider med andres hjelpeløshet. Den reflekterer vår sårbarhet og nakenhet som mennesker – både kroppslig og mentalt sett.

At sosiologien som i sin kjerne handler om mennesker har unnlatt å tematisere over disse kroppslige dimensjonenes dobbelthet er talende nok i seg selv. Det handler delvis om at de arbeidsfeltene hvor en ikke kan unngå å bli berørt av kroppslige tabuer er kvinnedominerte, og delvis om at kroppen i svært beskjeden grad har vært diskutert i sosiologien. Derfor har tradisjonelle sosiologiske teorier og begreper vært meg til liten hjelp i arbeidet med å finne gode forklaringer på dette fenomenet. Derimot kan en ved hjelp av antropologiske og sivilisasjonshistoriske tilnæringer forstå samspillet mellom disiplineringen og tabuiseringen av kroppen, og den betydningen den materielle kroppsligheten har i denne vekselvirkningen.

Den britiske antropologen Mary Douglas (1966) har vist hvordan kroppen er utgangspunktet for hva vi oppfatter som skittent og hva som er rent. Det

finnes knapt ideer om smuss, skitt og uorden som ikke har en kroppslig referanse, skriver hun. Tar vi vekk de hygieniske og bakterielle aspektene ved det vi oppfatter som skitten/smussig, står vi tilbake med et definisjonssett hvor smuss rett og slett blir "materie på feil sted": Om jeg søler melk på gensen min, er det som for et øyeblikk siden var "melk" blitt til en "flekk", til "smuss" som må vaskes bort om det skal bli orden på tingene igjen. Smuss representerer derfor uorden, og vi bringes direkte til det symbolske feltet hvor smuss må ses i forhold til det som anses som rent. Hun formulerer følgende "renhetsregel": Jo skitnere noe er, jo mindre villig er vi til å komme nært det, og jo ivrigere er vi i våre bestrebelser på å unngå det. Vi forsøker å usynliggjøre det med alle midler. Kroppsavfall som urin og avføring er det som sterkest oppleves som selve smusset. Kontroll over kroppsåpninger er ikke bare bakteriologisk og estetisk viktig. Overtredelse av kroppsgrenser er assosiert med fare, og viser blant annet hvor sårbare vi er som kropper. En voksen person som ikke kan mestre og prestere en anstendig kroppskontroll, taper ansikt og prestisje. Kroppen blir dermed også et spørsmål om ens moralske anstendighet. Siden den er "smussig", får den "rene" en opplevd rett til å klandre den som blottlegger smusset – det konkrete kroppslige smusset blir oppfattet som selve kilden til "det uanstendige".

Både Douglas (1966) og Elias (1978) analyser viser hvordan kroppsfortolkninger også kan være viktige elementer i den sosiale stratifisering. Douglas' studier viser hvordan den organiske kroppsligheten er "smuss"-definert, og at arbeidsoppgaver som er knyttet til slike kroppsdimensjoner gir lav lønn og prestisje. Avfallet kroppen produserer må organiseres bort og usynliggjøres for at en følelse av orden og stabilitet skal gjenopprettes. Når jobben er gjort, er dens anstrengelser samtidig også usynliggjort og borte fra det sosiale synsfeltet. Arbeid som innebærer direkte kontakt med kroppslige slaggstoffer er ikke bare i vårt samfunn knyttet til jobber med lav lønn og manglende prestisje. Det ser ut for å være en gylden regel i flere kulturer at arbeid som berører kroppslige tabuområder slik som dens åpninger og grenser, delegeres til grupper med lav sosial status, eller til de kasteløse som i India (Douglas, 1966, Martin, 1987). Å knytte vemmelse og aversjon til det kroppslige handler samtidig om å få fjernet de urovekkende sidene ved kroppen vekk fra offentlighetens lys og skjule flest mulig spor av de avfallsproduserende prosessenes eksistens. I flere industrialiserte samfunn er kroppens utsondringer så skambelagte at vi mennesker selv i enerom kan skamme oss over våre egne lukter, dunster og lyder.

Kroppens skammelighet

Elias (1978) analyse av vestens sivilisasjonsprosess gir oss muligheter til å forstå hvorfor kroppen er blitt så problematisk for det individuelle moderne mennesket. I en diskusjon av forholdet mellom kropp og skam, er det særlig hans teorier om kroppens *sosialisering, rasjonalisering og individualisering* som er av interesse (se Shilling, 1993). Kroppens *sosialisering* henspeiler på at kroppens naturfunksjoner eller resultatene av dens kontinuerlige organiske prosesser i løpet av sivilisasjonsprosessen er blitt usynliggjort i sosiale sammenhenger. Parallelt med denne utviklingen ble forståelsen av kroppen i økende grad oppfattet som kontekstavhengig bl.a. fordi dens funksjon som kodespreder og uttrykkskilde ble mer framtrædende. Kroppen ble i økende grad oppfattet og forvaltet som et *sosialt fenomen*, og stadig fler av dens dimensjoner ble definert som *motsatser* til de biologiske og/eller naturlige sfærene ved livet. Disse forandringene ble forsterket av kroppens *rasjonalisering*. Kroppen anses i mindre grad for å være "hel" – i stedet er den blitt et fenomen hvis separate deler er mottakelig for kontroll. (tannleger, øre-nese-halsspesialister etc.) Den siviliserte kroppen besitter en selvkontroll som tydeliggjøres i moral- og fornuftsbasert tenkning. Moralen og rasjonaliteten representerer et mellomlegg mellom de spontane og emosjonelle impulser på den ene siden og kroppsmuskulaturen på den andre siden. Dette sørger for at tilfredsstillende utsettes og forhindrer at impulser (som f.eks. spontane uttrykk for glede, sorg etc.) kommer til uttrykk om det ikke skulle være "passende".

Individualiseringen av kroppen fikk viktige konsekvenser for framveksten av manéer siden den oppmuntret folk til å reflektere mer over sine kropper. Manerene ble et viktig uttrykksmiddel for å gjøre sin kropp forskjellig fra andres, og dermed markere sin atskilthet. Folk konstruerte rett og slett affektive vegger mellom egne og andres kropper. Lukter og lyder ble mer og mer knyttet til individene selv isteden for til artsspesifikke prosesser. Etterhvert som vi har fått økt distanse til andres kropper, har samtidig kroppen blitt en kilde til sjananse både for oss selv og andre. Resultatet er at vi strever med å beherske våre kropper i pakt med sosiale normers krav til anstendig oppførsel. Samtidig er vi i større grad blitt latt alene med vår omfattende kapasitet til å være bevisst våre fornemmelser av kroppens tilstedeværelse. Vi er alene om vår individuelle selvkontroll samtidig som sentrale deler av kroppen faktisk er utenfor kontroll. Eneansvaret for kroppen gjør oss til et lettere bytte for skyld- og skamfølelser om/hvis kontrollen i visse situasjoner skulle breste.

Bevisstheten om seg selv, ens egenskaper og ens framreden ble viktige forutsetninger for å kunne beherske den nye offentligheten som vokste fram. Men det er først og fremst de disiplinerte og symbolskapende kroppsdimensjonene vi anvender i framføringen av vårt offentlige selv. Prisen for å

framtre som en individuell personlighet ser med andre ord ut for å betales i form av en aktiv fornektning av kroppsfunksjoner som tydeliggjør det artsspesifikke vi alle som mennesker har felles. Det paradoksale er at nettopp det som vi deler med hverandre og som kan være en kilde til gjenkjenning og anerkjenning av hverandre, er det som er belagt med skyld- og skamfølelser. Dermed setter vi "selvet i et hylster" – som Elias (1978) formulerer det, og vi oppfatter oss som separate og forskjellig fra hverandre. Det organisk-kroppslige blir redusert til å være den relativt usynlige, men nødvendige "containeren" som omgir "det ekspressive selvet".

Den allmenmenneskelige kroppen – en "container"?

Slik jeg ser det, er det forholdet mellom kroppens sosialiseringssprosess (usynliggjøringen av det allmenmenneskelige) og kroppens individualiseringsprosess (kroppen som et disiplinerings- og prestasjonsprosjekt) som skaper den særegne formen for ambivalens som tilsynekomsten av tabublagte kroppsdimensjoner forårsaker.

I arbeidet med å utvikle noen begreper som kan utvikle vår forståelse av hvorfor intimkroppslige funksjoner og områder er ladet med urovekkende ubehag, kan det være fruktbart å skille mellom kroppens allmenmenneskelige aspekter, dens kjønns spesifikke dimensjoner og vårt særpreg som individuelle personer. Som almenmennesker har vi en rekke felles funksjoner. Uansett alder, kjønn, hudfarge og kulturell bakgrunn har vi som andre levende organismer behov for å få dekket vår sult og tørst og få kvittet oss med avfallsstoffer. Et hvert samfunn må finne sine måter å organisere dette på, og i vårt samfunn utføres mye av arbeidet med å hjelpe avhengige samfunnsmedlemmer med kroppens basalbehov av kvinner enten som lønnete eller ulønnete omsorgsarbeidere.

Som kjønns spesifikke vesener har vi ulike roller i forplantningen, og organiseringen og forståelsen og organiseringen av menstruasjon, unnfangelsen, svangerskap, fødsel og amming varierer historisk og kulturelt. Summen av våre "levde liv" slik vi utformer dem og blir preget av sporene som avleires i våre kropper, kan sies å gi oss særpreg som individuelle personer. I tillegg til å skille mellom ulike aspekter ved kroppsligheten, er det viktig å være bevisst på at vi også har med forskjellige former for skam å gjøre. Skam som springer ut av nakenhet handler om de grensene enhver kultur har for hva vi ikke kan blotte og hva andre ikke skal se (Duerr, 1994).¹ Skammen knyttes til blikket – til det å ikke kunne verne seg mot å bli utsatt for andres blikk. Nakenheten trenger ikke bare å være knyttet til det å være uten klær, men er også relatert til de ulike følelser som kan framkalles som respons på å bli utsatt for særegne former for blikk. Områdene rundt tømmefunksjonene er sammenfallende med områdene som er knyttet til reproduksjonen og

seksualiteten. De former for skam som kan sies å være relatert til reproduktive funksjoner slik som menstruasjon og fødsel er av en annen, og kvinnespesifikk karakter enn skammen som springer ut en eventuell manglende mestring av tømme-funksjonene. Når/ om mannlige pasienter får ufrivillig ereksjon mens andre utfører intimplieie for dem eller masserer bekkenområdene, rammes de av de former for skam som er knyttet til disiplineringen av den mannlige seksualiteten. Skulle en gammel far få ereksjon mens datteren vasker han, blir incest-tabuene særegne former for skam relevant. Det samme gjelder om en datter eller en sønn skulle komme til å kjenne lystfølelser for sin mor og/eller far når de foretar personlig pleie. Om en trenger hjelp til å spise og/eller drikke, og av ulike grunner ikke kan unngå å søle og/eller slafse mens en spiser/drikker, kan en føle seg brydd over den manglende mestringen av innlærte manéer og kultiverte adferdsformer. Frykman og Løfgren (1979) peker f.eks. på at dess høyere ens sosiale posisjon er, dess viktigere er det å mestre de "korrekte" maner- og adferdsformene som gjelder for ens kjønn og status. Skamfølelser som kan framkalles når slike regler brytes, er relatert til individualiseringen av kroppen og ens "levde liv"-erfaringer.

Det er vår felles almenmenneskelighet som over tid er blitt underkommunisert og etterhvert ekskludert fra det sosialt aksepterte erfaringsfeltet. At vi som organisme produserer lukter, lyder og slaggstoffer ble i økende grad oppfattet som en plagsom og sjenerende realitet som ble tilslørt og henvist til bevissthetens mørke kroker. Fornektingen av disse dimensjonenes eksistens ble en viktig forutsetning for at mennesket skulle oppleve seg selv som adskilt fra andre. Sagt på en annen måte; felleheten eller "oss'et" måtte skjules for at "jeg'et" skulle få plass. De "oss"-bevisste aspektene ble intimisert, mens de "jeg"-bevisste individuelle delene kunne utfoldes i offentligheten. Ut fra en slik synsvinkel faller en økende avstandsbevissthet til andre sammen med individualiseringsprosessen, som handler om "jeg"-bevissthet. Ytterhuden som sansorgan ble tilegnet en stadig mer kompleks symbolikk, og grensene mellom individ og samfunn ble etterhvert mer og mer ukrenkelig. Grensemarkeringer og krenkninger handler samtidig om skam, og menneskers psykologiske evne til å skamme seg over kroppen ble over tid mer velutviklet. Skammen ble et viktig sanksjonsmiddel i det sosiale livet. Det skammelige er nettopp det skitne og det ekle, og den skyldige sanksjonerer seg selv ved å skamme seg. Det er ikke bare brudd på kroppslige eller hygieniske taburegler som framkaller skam. Det kroppslige flyter over i det moralske området; ordbruken er den samme. Det umoralske sidestilles med det urene, og våre tillærte kroppslige reaksjoner danner basis for moralske følelser. Vi vemmes og blir kvalme når den smussdefinerte kroppsligheten gjør sin eksistens synlig.

I den moderne helse- og omsorgsforskningen har kroppslige dimensjoner bare i meget beskjedent grad vært viet oppmerksomhet. Arbeidserfaringer

som springer ut av den allmennmenneskelige kroppens problematiske eksistens har vært oversett og mer eller mindre hatt status som en "yrkeshemmelighet" en kunne hviske om, men ikke snakke høyt om. De "oss"-relaterte kunnskaperne som utvikles anses ikke for å være kilder til refleksjon og gjenkjennelse av menneskelig sårbarhet og hjelpeløshet. I stedet oppleves de som uttrykk for tilstedeværelsen av den brysomme "containeren" som vi må ha under kontroll om vi skal oppnå respekt og anseelse som individuelle personer.

Usynliggjøringen av den allmennmenneskelige kroppen holdes vedlike ved at områdene erfares som skambefengte og som en kilde til fordommer og latterliggjøring. Fysioterapeuters møte med fordommer om yrkets (seksuelle)"massasje"-aspekter, mannlige sykepleieres håndtering av andre menns oppfatninger av omsorgsarbeid som "rompevask og bekkenbæring" og voksne døtres ubehagsfølelser knyttet til intimpleie av gamle inkontinente foreldre illustrerer Douglas"(1966) poeng om kroppen som selve urkilden til smuss- og skam konnotasjoner. Vi opplever dens utsondringer og åpninger som smussige,-kvalmebringende og "private". Manglende kontroll blir sidestilt med manglende anstendighet. I hvilken grad omsorgsytere og profesjonelle helsearbeidere kan erfare aspekter ved sviktende mestring som en moralsk brist ved den hjelpetrengendes personlighet, vet vi lite om. Dersom disiplinering er et uttrykk for aktverdig moral (det "rene") og "ute-av-kontroll"-kroppen symboliserer en klanderverdig umoral (det "urene"), kan det i verste fall bidra til å styrke den latente forakten vår kultur har for menneskelig svakhet. I omsorgsrelasjoner finnes det et kulturelt påbud om å føle empati for den avhengige. Men når "den ubehagelige kroppsligheten" blir et dominerende trekk, kan empatien lett forvandles til antipati.

Samtidig illustreres også Elias"(1978) analyse av hvordan kroppen er blitt til et økende problem for det moderne individuelle mennesket, og i særdeleshet hvordan de "oss"-relaterte funksjonene etterhvert ble innhyllt av skam- og skyldfølelser. Disse dimensjonene som uttrykker vår fellehet står i veien for den viktige eksistensielle opplevelsen av å være noe individuelt og ha status som et adskilt og særpreget menneske. Når hver og en av oss blir eneansvarlig for å mestre kontrollen over kroppen, har vi til slutt bare oss selv å klandre om tabuiserte aspekter skulle komme til å gjøre sin tilstedeværelse synlig i sosiale interaksjoner. I klartekst betyr dette også at vi skammeliggjør den form for sårbarhet som utvikles i kjølvannet av kroppslig hjelpeløshet. Kroppens uunngåelige modnings- og forfallsprosess fornektes, – den framtrer for oss mer som et resultat av feilslått disiplinering med påfølgende (skammelige) statustap enn som et uttrykk for levende kroppens liv i seg selv. De aksepterte delene av det kroppslige livet snevres mer og mer inn samtidig som de kunnskaper og erfaringer vi opparbeider oss som almenmennesker (alminnelige mennesker) får mindre betydning. Det er aspektene ved livet som vi deler med hverandre, uavhengig av kjønn, rase og alder,

som tabuiseres og tåkelegges i den pågående individualiseringsprosessen. Kildene til empati, at vi kan gjenkjenne og anerkjenne hverandre som "fellow human beings" får dårligere vilkår.

Avslutning

I dag oppfattes kroppen i økende grad som et "prosjekt" vi aktivt må forholde oss til og jobbe med. Det er ikke uvanlig å støte på oppfatninger om at bare en gjør "de rette tingene" vil en leve lenger og få en bedre livskvalitet. Helse er ikke bare et spørsmål om fysisk og psykisk sunnhet, men like mye et spørsmål om selvrepresentasjon. Vi må være velstelte og ta oss ut. Mestrer vi ikke en akseptert og anstendig form for kroppskontroll, blir det vanskelig å oppnå den respekt og anerkjennelse vi søker fra våre omgivelser. Båndene mellom kropp og identitet strammes, og disiplineringen av kroppen blir stadig viktigere. Men uansett hvor mye vi strever med å vedlikeholde kroppens friskhet, er vi dømt til å feile. For kroppen eldes, forvitres og dør trass i alle anstrengelser. Det hjelper ikke hvor flinke vi enn er – kroppens uunngåelige tidsbegrensethet rammer oss alle. Ideen om at vi selv er eneansvarlig for dens konstitusjon gjør det stadig vanskeligere å forsone seg med de formene for hjelpeløshet som utvikles som resultat av den fysiske modningen og forfallet henimot døden. I møtet med gamle mennesker som har tapt kontrollen over en eller flere kroppsfunksjoner framkalles vår internaliserte angst for at våre egne kropper skal føre oss inn i lignende situasjoner. Men fordi angsten for å "feile" i våre kroppsprosjekter etterhvert er blitt så utviklet, unnviker vi å reflektere over uroens kilde og utvikle en bredere forståelse for det ubehaget "ute-av-kontroll"-kroppen konfronterer oss med. Dermed unnlater vi også å problematisere forbindelseslinjene mellom den sosiale og kulturelle organiseringen av kroppen og våre egne erfaringer med å være og ha kropper. Det bekymringsfulle ved dette er at vi samtidig unnlater å diskutere hvordan og hvorfra empatiske følelser utvikles. Forutsetningen for å kunne yte omsorg for avhengige medmennesker er at vi evner å leve oss inn i deres situasjon. Det betyr at vi må kunne ta utgangspunkt i erfaringer og opplevelser vi selv har som "fellow human beings" (almenmennesker). Slik jeg ser det, impliserer de individualiserings- og disiplineringsprosesser vi er inne i i dag om en økende skam- og tabubelegging av fellesmenneskelige kroppsfunksjoner. Kroppslige erfaringer som vi deler med hverandre får ikke gyldighet, og blir ikke anerkjent som viktige kilder for utvikling av empati og menneskelig innsikt. Det blir viktigere for oss å nærme oss andre mennesker som "den andre", enn å møte dem som "en av "oss"et" – en annen av menneskeslekten.

Mye av den nyere samfunnsforskningen som tematiseres kroppen springer ut av sosialkonstruksjonistiske tilnærminger. Selv om slike perspektiver har

en viktig og sentral plass i forskningen, mener jeg å se en tendens til at kroppen i økende grad reduseres til å være primært en kode- og symbolspreder. Konstruksjonsteorier har ofte som utgangspunkt at vi som mennesker og kulturer skaper oss selv, og at vi gjør det på en rekke forskjellige måter. Et kjernepunkt er å få fram ulikheter og forskjelligheter heller enn å vise til mangfoldet blant måtene vi organiserer våre kroppslige likheter på. Det bekymringsfulle i dette er at den allmennmenneskelige kroppen mistes ut av syne, og at de "oss"-relaterte kunnskapene og erfaringene fortsatt ikke får vitenskapelig gyldighet og relevans. Mange av velferdsstatens kvinneyrker har andres kroppslige hjelpeløshet som arbeidsfelt. For at omsorg skal kunne ytes under (med)-menneskelige betingelser, må vi kunne ta i bruk de erfaringer vi selv har fra våre kroppslige "levde liv". De "oss"-relaterte kunnskapene er viktige å anerkjenne for å utvikle empati og evner til menneskelig nærhet. Forskningsinstitusjonene har en viktig rolle som kulturprodusenter. Om også samfunnsforskningen skal, via vektleggingen av konstruksjonsteorier, bidra til å forsterke synet på kroppen som "sjelens skambelagte container" er jeg redd for at vi bidrar, om enn uintendert, til å forsterke de aspektene ved vår kultur som lett ender opp med en forakt for menneskelig svakhet.

NOTER

- ¹ Duerr er en meget sterk kritiker av Elias, og mener blant annet at Elias tar feil i sin beskrivelse av hvordan de vestlige sivilisasjoner har implisert en sterk disiplinering og skamlegging av kroppen. Duerr mener at mennesket har en iboende egenskap til å skamme seg overfor sin nakenhet, og at det er dette som varierer kulturelt. Han presenterer dermed en essensialistisk forståelse av den kroppslige skammen. Det som imidlertid er poenget mitt her er ikke å diskutere hvorvidt dette er mer riktig enn Elias sin framstilling, men heller å peke på at kroppslig skam varierer både historisk og kulturelt.

LITTERATURREFERANSER

- Album, Dag (1994) *Nære fremmede. Pasientkulturen i sykehus*. INAS-rapport, Oslo
- Dahle, Rannveig (1992) "Profesjonell berøring" i *Sosiologi i dag*. 4-1992, Oslo: Universitetsforlaget.
- Douglas, Mary (1966) *On Purity and Danger*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Duerr, Hans Peter (1994) *Nakenhet og skam*. Stockholm: Østlunds Bokforlag.
- Elias, Norbert (1978) *The Civilizing Process*. London: Blackwell.
- Frykman og Løfgren (1979) *Den kultiverade människan*. Lund: Liber.
- Eitungggjerde, Åge (1988) "Menn i sjukepleien – "brødre" berre i skinnet"? i *Sykepleien*, 19/88
- Gough, Ritva (1994) *Personlig assistans – en social bemestringsstrategi*. Gøteborg: GIL-forlaget.
- Hicks, C. (1988) *Who Cares? Looking after people at home*. London: Virago Press.
- Martin, Emily (1987) *The Woman in the Body*. Boston: Beacon Press.
- Parker, Gillian (1993) *With this Body: Caring and Disability in Marriage*. Buckingham: Open Univ. Press.
- Shilling, Chris (1993) *The Body and Social Theory*. London: SAGE, TCS.

Widding Isaksen, Lise (1987) "Om krenking av den personlige bluferdighet" i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 28, Oslo: Universitetsforlaget.

Widding Isaksen, Lise (1994) "Den tabubelagte kroppen. Kropp, kjønn og tabuer i dagens omsorgsarbeid". Doktoravhandling. Sosiologisk Institutt, Univ. i Bergen

ABSTRACT

This article raises some questions related to the ways we feel, react and think on the body and especially the bodily taboos. The body is a source for lust, desire and sexual pleasures as well as it is a source for experiences of shame, taboos and feelings of disgust and filthiness. But while it is relatively easy and uncomplicated to experience the bodily pleasures, it seems to be far more complicated and endangering to deal with the body tabooed.

My studies of care work have made me aware of the paradox that whereas care and nursing are invariably initiated by bodily needs, the body as such is rendered absent in our understanding and analysis of care as work and culture alike. This goes especially for the kind of care work that is related to bodily decay, dirt and waste. The existence of bodily taboos seem to structure caring relations in certain ways. Experiences from the field of intimate care are seldom verbalised and talked about since as well carers as recipients have complicated feelings linked to their tabooed parts of the body. Such experiences are, however, a result of bodily functions we all share as human beings. During the processes of western individualization, the body-related all-human experiences have increasingly been connected to feelings of shame and guilt. It is, however, not possible to draw sharp lines between the body and personal identity: the body that produces dirt and waste and the whole person. Feelings of distaste that can occur in caring relations are tabooed and professional techniques of distancing oneself are developed. This implies the pretendance of not "hearing, seeing or smelling" the bodilyness of other people. Such reactions are common, and based on cultural denial of the organic processes of life itself.

Den kvinnliga kroppen och könets otaliga skillnader

MARGARETA LJUNG

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Inledning

När genusbegreppet bröt igenom för ett par decennier sedan åstadkom detta en dynamisk utveckling inom framför allt den feministiska teoribildningen. Antropologer, historiker och samhällsvetare påvisade hur könet konstruerades i sociala, kulturella och historiska kontexter. Det blev möjligt att arbeta med maktrelationer mellan könen på olika strukturella plan, och begrepp som "kvinnligt" och "manligt" kunde lösas från sitt traditionella innehåll. Kroppen har emellertid varit en stötesten för genusforskare, och även om många problematiserar kropp och kroppslighet kvarstår ett slags vacuum, där den sociala konstruktionismen inte räcker till.

Det är detta vacuum som denna artikel behandlar genom bl a danska feministiska forskare och framför allt genom de teorier som utvecklats av de franska psykoanalytikerna Julia Kristeva, Hélène Cixous och Luce Irigaray. Dessa använder aldrig genusbegreppet men dekonstruerar likväl ihärdigt de gamla begreppen. För dem är kroppen oerhört central och själva utgångspunkten för rekonstruktionen av identitet och subjektivitet. Många köns- och identitetsforskare, kanske de flesta, förhåller sig idag på något sätt till dessa teorier. En del avfärdar dem, medan andra blir inspirerade av dem i sin egen forskning. Jag själv tillhör dem som blivit inspirerad och har funnit analytiska redskap för att kunna gå djupare i förståelsen av kön och identitet. Problematiseringen av kropp och kroppslighet har här haft en stor betydelse.

När många forskare idag börjat intressera sig för kroppen som forskningsområde gör man det med en medveten strävan att inte försöka hamna i någon biologisk fälla. Teorier om den kvinnliga egenarten har ända sedan 1800-talet kopplats ihop med biologiskt naturgivna processer och har fungerat som maktmedel och kontroll över kvinnorna. Kvinnokroppen och dess betydelse för förståelse av kön och identitet har därmed, av förståeliga skäl, fått en underordnad roll inom feministisk samhälls- och beteendevetenskap. Det är emellertid enligt min mening idag uppfordrande att lyfta fram kroppens betydelse, att inte förringa den eller konstruera bort den (är det egentligen möjligt?) och att försöka finna en dialektik mellan konstruktionistiska och essentialistiska tankar och teorier. I detta ligger också att utveckla ett medvetet förhållningssätt till kroppen och att se hur kroppsliga, psykiska och sociala processer interagerar. Jag vill med denna artikel lyfta fram tankar och teorier som utgår från kroppen som centralt begrepp i såväl dekonstruktion-

nen som i försöken till en rekonstruktion på ett djupare plan av kön, identitet och subjektivitet. Jag menar att dessa teorier kan bidra till en kunskaps-teoretisk utveckling där polariserande ståndpunkter kan mötas och kanske över-skridas.

Kroppen och kvinnorörelsen

I Norden förefaller det att vara danska och norska kvinnoforskare som har engagerat sig mest i teoretiska frågor som rör kropp och kroppslighet. Danskan Tine Andersen har studerat kvinnokroppens sociala historia och analyserat kroppslighetens betydelse för den kvinnliga identiteten i ett tids-perspektiv. Hon urskiljer samband mellan utvecklingen av förhållandet till kvinnokroppen i den moderna kvinnoforskningen och delar av kvinnorörelsen och förändringar när det gäller kroppsliga processer och det kroppsliga kvinnliga subjektet fr o m slutet av 60-talet fram till mitten av 80-talet.¹ Hon utgår i sin analys från danska förhållanden, men trots att skillnaderna mellan dansk och svensk kvinnoforskning och kvinnorörelse i vissa avseenden är rätt stora är hennes analys till stor del giltig även i ett svenskt sammanhang. Det är naturligtvis vanskligt att tala generellt om ”kroppsliga förändrings-processer” – hur kan man fånga upp och analysera dem? Tine Andersen uttrycker också denna svårighet: ”Kroppsliga och psykiska processer äger rum under lång tid, de sker i plötsliga språng eller som långvarigt stillastående vegetativa processer.”²

När den nya kvinnorörelsen växte fram under slutet av 60-talet i USA och Västeuropa var den till en början i viss utsträckning en *kroppslig rörelse*. Den revolterade mot allt som hade hållit den kvinnliga kroppen instängd – behåar, korsetter, trånga, högklackade skor och smink kastades bort. På demonstrationer i USA brändes behån offentligt som en symbol för den kroppsliga kvinnofrigörelsen. Kampen var till stor del inriktad mot det sexuella förtrycket samtidigt som kvinnorna själva var upptagna med att upptäcka sin egen sexualitet och sina egna kroppar. Många kvinnor upplevde att det fanns andra former för sexualitet än den heterosexuella – lesbiskhet och bisexualitet bejakades och lyftes fram som möjliga alternativ. Ett speculum, dvs ett speciell typ av spegel, införskaffades av en del kvinnor och lånades runt bland kvinnogrupper och på kvinnoläger för att den enskilda kvinnan skulle få se och lära känna sin egen vagina. Politiska krav ställdes på en rad olika områden som hade med kvinnokroppen att göra – t ex rätten till fri abort, hemförlossning och gratis menstruationsskydd. Feministiska forskare och författare publicerade böcker som idag ses som några av feminismens klassiker, t ex Kate Millet som 1969 kom ut med *Sexual Politics* där hon redogjorde för det omfattande sexuella förtryck kvinnor varit utsatta för de senaste århundradena. En annan bok som publicerades

året efter och som idag också betraktas som klassiker var Germaine Greers *The Female Eunuch*, där kvinnokroppen ses som stympad och kastrerad. Att det fanns olika sätt att förhålla sig till kvinnokroppen vid denna tid visade Shulamith Firestone när hon samma år som Greer kom ut med *The Dialectic of Sex*. Hon menade att den biologiska skillnaden mellan könen måste elimineras om patriarkatet skulle kunna försvinna. Den kvinnliga biologin var enligt henne bara förenad med smärta och elände – något som stod i vägen för kvinnornas frigörelse. Hon drog den mycket omdiskuterade slutsatsen att kvinnorna kunde befrias från sitt kroppsliga slaveri genom att en högutvecklad teknologi skulle överta fortplantning och reproduktion. Om man ska försöka finna en gemensam nämnare för dessa tre klassiker från denna tid så är det att de alla på olika sätt uttrycker en extrem problematik i förhållande till kvinnokroppen.

Den kroppsliga rörelsen som var stark i början av den nya kvinnorörelsen var mer påtaglig i Danmark än i Sverige. I Danmark utvecklades relativt snabbt en stor basgruppsverksamhet och olika kvinnoläger som inte hade någon motsvarighet i Sverige. Redan sommaren 1971 genomförde danskorna sitt första kvinnoläger på Femö, där det varje år alltsedan dess ordnats läger. I Sverige dröjde det ända till 1977 innan de första kvinnolägren, bl a Källinglägret på Gotland, hölls. Kroppen och kroppsligheten hade en påtaglig plats bland de danska kvinnorna och har överhuvudtaget sedan dess varit mer integrerad i den danska kvinnorörelsen och kvinnoforskningen än i t ex den svenska.

Den nya kvinnorörelsen i Sverige utgjordes till stor del av Grupp 8, som bildades och i stor utsträckning bestod av kvinnor som hade arbetat politiskt på vänsterkanten. Den intellektuella präglingen av den nya kvinnorörelsen i Sverige var stark redan från början. Intresset för kroppen kom mer succesivt under 70-talet i takt med att de mer uttalat feministiska idéerna utvecklades, dvs när den av socialism influerade feminismen – där klass och kön var en viktig problematik – fick konkurrens av mer radikalfeministiska idéer.

Kroppskontroll och distansering

Generellt kan sägas att många av de aktiva kvinnorna upplevde en medvetandehöjning och en omvandling på olika plan. Tine Andersen beskriver den oerhörda ångest som många kvinnor drabbades av genom deltagandet i kvinnorörelsen – den gamla identiteten omkullkastades, gamla former av trygghet och kontroll löstes upp, de nya upplevelserna gjorde kvinnor sårbara.³ Hon menar att ett sätt att skydda sig från denna utsatthet och få lite mer kontroll över sitt liv var – förutom stödet och bekräftelsen i systerskapet och den gemensamma kampen – att utveckla huvudet, dvs de intellektuella

förmågorna. Detta skedde i början på bekostnad av kroppen. Kvinnoforskarna utvecklade analyser om kvinnoförtrycket och utforskade kvinnornas glömda historia. Tine Andersen anger åren 1972–73 som den period då de kvinnliga forskarna började utveckla sin ”manlighet”, vilket innefattade två saker: dels en utveckling av abstraktions- och analysförmågan, dels att kroppsligt avgränsa sig från både den yttre hotfulla omvärlden och den egna inre sårbarheten.

Först när den kvinnokulturella rörelsen växte fram vid mitten och slutet av 70-talet vändes intresset mot det ”kvinnlige” – dvs till de kvinnliga kulturtraditionerna av matkonst, vävnad, sömnad, hantverk och till det kvinnliga skapandet inom musik, teater, litteratur och bildkonst. Invävt i detta låg också intresset för den egna kroppen, för alternativa läkemedel, för näringsriktig mat och ett generellt intresse för ett ekologiskt sätt att leva och tänka. Samtidigt är det riktigt som Tine Andersen påpekar att sjuttioalet rent allmänt var det årtionde i det västerländska samhället då kvinnorna i stor skala började satsa på arbete, utbildning och ta aktiv del i fackliga och politiska frågor. Hon menar att kvinnorna genomlevde en civilisationsprocess i både kroppslig och psykologisk bemärkelse. Denna process inbegrep alla sorters kvinnor oavsett vilka uttryck deras samhälleliga ambitioner tog sig.

Denna satsning ställde i sig själv krav på uppömandet av en annan form av kroppsorganisering och kroppskontroll än den kvinnokönet tidigare lärt sig. Att köra buss eller lyftkran i 8 timmar, att börja i nionde klass eller på universitet krävde också en utvecklad förmåga till kroppslig kontroll och disciplin, och det i samma grad som att skriva avhandlingar. Den klädsel som föredrogs – overaller, träskor och skjorta – är en signal om den betydelse arbetet nu fick.⁴

Kvinnornas rörelse ut i arbets- och samhällsliv blev en frigörelse på många plan. Att satsa på utbildning, yrke och att eventuellt engagera sig i sociala, politiska eller kulturella frågor – vilket en hel del kvinnor gjorde – samt att bli ekonomiskt självständig gjorde att kvinnor växte i sin självkänsla. Att få använda nya resurser hos sig själv och utveckla sin kompetens gav givetvis känslor av tillfredsställelse samtidigt som upplevelsen av att vara i strukturer, uppbyggda efter en manlig erfarenhetsvärld, för många blev oerhört påfrestande och frustrerande. Förutom att bli ekonomiskt nedvärderad i förhållande till manliga arbetskamrater upplevde – och upplever – många kvinnor kravet på anpassning till rådande normer av rationalitet, språk och kontroll. Utrymme fanns knappast eller inte alls för värden som kvinnor i generationer varit bärare av: att även *känslor* ingår i kunskaps- och arbetsprocesser, att stor vikt läggs vid *relationer*, att låta saker och ting ibland *få ta sin tid*, att låta sig ledas av sin *intuition* osv. Det blev också uppenbart att lust, lekfullhet, fantasi och drömmar som också hör till det mänskliga livet var bortrationaliserat i arbetslivet och något man fick ägna sig åt i hemmet eller annorstädes.

Kvinnor har yrkesarbetat sedan lång tid tillbaka. Det speciella som hände under 70-talet var att kvinnor i stor skala gick ut i förvärsarbete samtidigt som kvinnorörelsen växte och skapade medvetenhet om kvinnans situation. Tine Andersen uttrycker sina egna upplevelser av frustration mitt i kvinnofrigörelsen:

Så som jag själv minns det var sjuttioalet ett hårt årtionde. Att tvingas lära sig fungera i ett livs- och prestationssammanhang, som inte var organiserat i förhållande till en kvinnokropp och kvinnopsykologi, innebar en upplevelse av både otillräcklighet och förlust. Otillräcklighet för att vi som kvinnor upplevde att vi aldrig blev goda nog, hur mycket vi än försökte, förlust för att en del av kvinnokönets historiska arvegods var bortträngt – sensualitet, känslighet, kroppslighet och omedelbarhet.⁵

I kvinnornas rörelse ut i samhället under denna period skedde samtidigt ett slags avvisande av kvinnokroppens inre. Den danska kvinnoforskaren Hanne Möller (1988) menar att det visade sig särskilt tydligt på sexualitetens område – inte minst här blir det uppenbart att sökandet efter en ny kvinnlighet går via en utveckling av de ”manliga” sidorna. En av 70-talets hetaste frågor när det gällde kvinnlig sexualitet var klitoris-vaginadiskussionen. Vilket var egentligen kvinnans lustcentrum? De offentliga toaletterna i Stockholm var fullklottrade med olika synpunkter och argument för det ena eller andra. Den sk Hite-rapporten⁶ som kom ut 1976 i USA lyfte fram klitoris’ suveränitet – det var denna lilla del av kvinnans könsorgan som var mest lik en penis. Klitoris var orgasmens källa och Hite hävdade vikten av att kvinnorna själva tog kontrollen över sin sexualitet och njutning, oberoende av männen. Hite ville att kvinnor skulle lära känna sin egen sexualitet och bli av med skuld känslor kring orgasm och onani. Det framkom i rapporten bl a att kvinnor i många år hade simulerat orgasmupplevelser för att tillfredsställa männen. Det heterosexuella samlaget betecknades som *penetrering* – ett begrepp som ska ses utifrån den tidens diskussion om heterosexualitet i kvinnorörelsen. Hanne Möller uppmärksammar användandet av ordet penetrering med dess betydelse av både inträngande och genomborring och som associeras till mäns våldshandlingar gentemot kvinnor. Hon menar att begreppet penetrering kanske är den viktigaste nyckeln till att förstå hur sexualiteten gestaltades för många kvinnor vid den här tiden – när upplevelsen av en penis i vagina liknas vid en penetrering finns underförstått en association till att bli utsatt för en våldsam handling och att vara ett *hål*. Man kan uppleva sig vara ett offer för ett övermäktigt organ som man inte kan värja sig mot eller ta kontroll över. Det är viktigt att här komplettera den danska kvinnoforskaren med att poängtera att mäns våld mot kvinnor både när det gällde misshandel och våldtäkt lyftes fram i ljuset av kvinnorna vid denna tid. Dessa frågor har alltid varit, och är fortfarande, viktiga inom den nya kvinnorörelsen. Användandet av begreppet penetrering uttrycker enligt Hanne Möller den oerhörda oro som många kvinnor känner över att man inte vet vad som försiggår i det egna inre. Det är denna ångest som kvinnor nu

projicerar på mannen och hans organ, därför att de känner sig främmande för det egna inre könsorganet som ligger dolt inne i kroppen.

Andra kvinnoforskare ser ett samband mellan kvinnors upplevelser av tomhet och depressiva tillstånd och en identitet med bristande kroppslig förankring. Den västtyska psykoanalytikern Marina Gambaroff hävdar utifrån sina terapeutiska erfarenheter av kvinnor att identitetens kärna utgörs av de inre bilder de har av sig själva som kroppsliga könsvarer. Om de inre bilderna upplevs som ofullständiga eller att de helt enkelt inte finns, kommer även identiteten att upplevas som urholkad och fragmentariserad:

Så længe man ikke har tilegnet sig sin egen kvindelige krop – herunder ikke mindst de kvindelige organer, der befinder sig i kroppens indre – ved at besætte den med libido og billedliggøre den, så længe vil kvindeligheden og den kvindelige krop opleves som fremmed og farlig.⁷

Surrealisternas kroppsbilder

Vilka bilder har då kvinnor av sina egna kroppar? Frågan kan till viss del belysas genom litteraturvetaren Anne Mørch-Hansens undersökning om surrealisternas kroppsbilder som visar på intressanta skillnader mellan kvinnliga och manliga konstnärer.⁸ Surrealisternas vision handlade om att vilja bryta ned den västeuropeiska borgerliga kulturen, och detta skedde genom att synliggöra allt det som denna döljer, förtrycker eller marginaliserar. Kroppen blir central i det att den blir en metafor för det omedvetna driftslivet och begäret, vilket man vill lyfta fram i opposition mot den förnuftmässigt styrda och kontrollerade ordningen, symboliserad av det avskärmade "huvudet". Kroppen utgör den plats där rationalitet och logik upplöses och blir därmed den förankringsplats varifrån surrealisterna revolterar mot den västeuropeiska borgerliga kulturen.

Den kropp som avbildas inom surrealistisk konst är till övervägande del en kvinnokropp. Den danska kvinnoforskaren tolkar detta dels utifrån konstnärernas intresse för människans allra tidigaste upplevelser som är förankrade i kroppen, dels utifrån kvinnornas marginalisering i förhållande till samhällliga maktstrukturer, och där det kvinnliga i förhållandet till språket symboliskt intar positionen som det Andra. Skillnaden mellan hur de kvinnliga och de manliga konstnärerna avbildar kroppen är emellertid påfallande. Medan männen ofta framställer kvinnokroppen som deformerad, grotesk och osammanhängande framställer kvinnorna själva den som hel och sammanhängande. Olikskheterna har att göra med att de kvinnliga konstnärerna gör sina bilder utifrån andra förutsättningar än männen. De är underordnade i det surrealistiska etablissemanget och rör sig i dess periferi. För kvinnorna handlar det om att definiera sig som skapande subjekt, och genom själv-

porträttet blir det möjligt att skapa sig själv i sin egen bild. Ofta avbildas ett ansikte som tittar rakt på betraktaren – direkt och uppfordrande.

Léonor Fini, Selvportræt, 1942–43.

Karakteristisk for de kvindelige surrealistes selv-portrætter er, at kroppen hænger sammen og, at ansigtet afbildes "en face" med et direkte og udfordrende blik ud på tilskueren.

(Källa: Nyt Forum for kvindeforskning, maj 1991, KVINFO, Köpenhamn)

De kvinnliga surrealisterna har en annan drivkraft för att avbilda kvinnekroppen. I sin längtan att manifesteras sig som subjekt och skapa sina egna bilder av sig själva och sina kroppar utgår man från de egna personliga upplevelserna och gör därmed upp med inte bara den västeuropeiska borgerliga kulturen utan också med sina manliga kollegers abstrakta fantasibilder av den kvinnliga kroppen. För kvinnorna representerar kroppen inte bara det ställe där den rationella ordningen och logiken upplöses – vilket surrealisterna har som avstamp i kritiken mot samhället – utan också det ställe där själva identiteten förankras.

Närmandet till kroppen

I slutet av 70-talet kommer en reaktion på den stora satsningen på intellektet och på de s k manliga sidorna. Det uppstår nu ett ökande intresse för kroppen, för det personliga, för att förstå vad det ”kvinnlige” är och för ett större helhetsperspektiv. Modern kommer i fokus som aldrig tidigare. Och det är ”den onda modern” som nu dyker upp. Uppgörelser med mödrarna sker på löpande band. Aggressioner och anklagelser riktas mot mödrarna för att dessa har svikit sina döttrar eller har varit för kontrollerande och inte släppt taget. Den vrede, sorg och smärta som väller upp ur många kvinnor är ett steg mot att urskilja sig från modern, att som dotter lämna sitt beroende av henne och nå en ökad självständighet som vuxen kvinna. Denna process av avståndstagande från mödrarna har emellertid också en annan betydelse – att kvinnor nu har börjat närma sig sina mödrar, i synnerhet ”den onda” aspekten av henne, och ”kvinnligheten” i vidare bemärkelse. Hanne Möller hävdar att kvinnoforskningen först vid den här tiden, runt 1980, använder sig av begreppet kvinnlighet. Detta närmande till mödrarna är också ett närmande till kroppen. Marina Gambaroff hävdar att närmandet rent kroppsligt innebär ett införlivande av i synnerhet de inre könsorganen och ett (åter) upptäckande av vaginan och livmodern som ett säte för lust.

Livmoderen er ”stedet for den introjicerade mor”. Tilnaermelsen til mödrene og tilnaermelsen til éns egen kvindelige krop går hånd i hånd.⁹

Denna rörelse inrymmer en sammansatthet av olika element – ett sökande efter modern, i konkret bemärkelse men också i en djupare historisk och mytologisk, efter den kvinnliga kroppen och efter ett kvinnligt begär. Häri ligger också närmandet till och igenkännandet av den preoidipala kroppen, som framför allt de franska feministerna¹⁰ Julia Kristeva, Luce Irigaray och Hélène Cixous arbetar så intensivt med i sina texter. I närmandet till – att vara vid – den preoidipala kroppen ligger också möjligheten att integrera de utvecklade ”manliga” sidorna. Eller som Hanne Möller uttrycker det: ”...der integrerer de mandlige sider i sig i stedet for at blive oversvømmet af dem.”¹¹

De tidigaste kroppsliga erfarenheterna är förlagda till den förspråkliga fasen i barnets liv – till det preoidipala tillståndet – och är hos den vuxna människan omedvetna. De franska psykoanalytikernas teorier skiljer sig markant från dominerande feministiska teorier av anglosaxiskt ursprung. De rör sig i en annan diskurs där dekonstruktionen – av bl a subjekt, identitet, kvinnlighet, manlighet och inte minst sexualitet – går hand i hand med intresset att rekonstruera en kvinnlig subjektivitet och i Cixous' fall även en kvinnlig skrift. Fransyskorna är psykoanalytiskt, lingvistiskt och litterärt orienterade och förankrade i en europeisk filosofisk tradition. Det innebär att det omedvetna och språket har en stor betydelse i utforskandet av det andra, den Andra, det av kulturen förträngda, det marginaliserade. Att utgå från skillnaderna blir här det primära – inte specifikt skillnaden mellan man och kvinna utan *de otaliga skillnaderna!* Det finns otaliga sätt att vara kvinna på. Kristeva hävdar att det finns, eller borde finnas, lika många varianter av "kvinnlighet" som det finns kvinnor.¹² För Kristeva är moderskapet och det moderliga som position oerhört viktigt. Den preoidipala moderskroppen sätts i fokus för en djup och komplex förståelse av det mänskliga subjektets utveckling. Det symbiotiska förhållandet med modern och det ordlösa tillståndet nära hennes kropp, som är förenat med lust och njutning klyvs av språket och den patriarkala ordningen.¹³ Begreppet *jouissance* handlar om förmågan till njutning och hängivelse, en förmåga som har sin förankring i den preoidipala kroppen. Kristeva analyserar den individuellt och kulturellt bortträngda och marginaliserade föroidipala fasen och påvisar dess fundamentala betydelse för både det kvinnliga och manliga subjektet. Ett annat av hennes centrala begrepp är *abjekt* (från latin: *abjectare*=kasta ifrån sig) som kan förklaras som känsloupplevelser i ett första identitetsförberedande stadium, där varken subjekt eller objekt finns.¹⁴ Som uttryck för en förtvivlad självbevaringsdrift stöter barnet bort modern och hennes kärlek. I det tomrum som uppstår ur känslan av brist på moderns kärlek i och med den nödvändiga separationen från moderns kropp söker barnet och griper efter orden och språket, vilket hjälper det att bli ett eget subjekt. Det är en paradox, menar Kristeva, att jaget föds i bortstötandet av den moderliga kärleken. Till en början värjer sig barnet mot tomhetskänslan genom att känna fasa, avsky och äckel inför det som modern står för. Det är dessa känslor – djupt kroppsligt förankrade – som genom hela livet lever vidare inom människan och som tar sig uttryck i avsky och fasa inför allt som tycks hota ordningen, identiteten och systemet. Känslorna är samtidigt ambivalenta, därför att de också påminner om förlusten av någonting gott. Ordet "mamma" blir en symbol för den försvunna tryggheten vid moderns kropp och kan kompensera upplevelsen av brist. Denna process illustreras i Margareta Garpes pjäs *Till Julia*, när mamman Gloria säger: "Ordet mamma är det ensammaste ord som finns. Mamma är det första ordet och när man kan säga det börjar ens eget liv."¹⁵

Upplösning och kroppslig förankring

De tidiga känslor som det lilla barnet upplever nära moderns kropp och vilka Kristeva beskriver liknar dem som kvinnor uttrycker när de talar om sina upplevelser i kvinnogrupper, kvinnliga nätverk och andra sammanhang under 70-, 80- och 90-talet.¹⁶ Känslor av djup samhörighet, ”berusande glädje” och ”att komma hem” är generellt förekommande hos framför allt de mest gruppintensiva kvinnorna, dvs de som aktivt gått in i och engagerat sig mest i gruppgemenskapen. Dessa känslor av djup glädje och gemenskap efterföljs emellertid av andra slags känslor. Man upplever efter ett tag att relationerna till de andra i gruppen blir ”symbiotiska”, ”kladdiga” och ”sörjiga”. Det uppstår ”ohanterliga bindningar” och ett ”tvång att bekräfta”. Ofta sker detta när man har behov av att uttrycka sin egen individualitet och vid upplevelser av olikhet.

Det finns således ambivalenta känslor i förhållande till kvinnogruppen – att *både* känna trygghet, samhörighet *och* hot om att bli uppslukad, upplöst. En av kvinnorna uttrycker ambivalensen på följande sätt:

Att vara i en kvinnovärld är både en känsla av något väldigt härligt, att inneslutas i någon sorts modersfamn, men också lite ångestväckande, lite kvävande.¹⁷

Känslor av upplösning eller att ”bli uppslukad av den Stora Modern”, vilket är en kvinnas beskrivning, upplevs emellertid inte bara som något negativt. Det kan också innebära att man just i denna upplösningsskänsla känner att man blir förankrad i sin egen kropp. Genom upprepat deltagande i kvinnogrupper eller andra kvinnliga sammanhang känner många igen de återkommande processerna av både de sköna upplevelserna av samhörighet och den hotfulla upplösningen, men har också genom medveten reflektion kommit fram till att de ambivalenta känslorna skapar en känsla av förankring i kroppen – att man helt enkelt känner sig något helare som människa. En kvinna med mångårig erfarenhet av kvinnosammanhang drar följande slutsatser:

Jag blir personlighetsupplöst, och det ser jag att många andra kvinnor också blir, men de är inte beredda på det. Jag har varit med så många gånger om detta, och jag vet att jag kommer att bli det, och jag vet att detta är bra för mig.

Jag vet att det är farligt på ett sätt att möta kvinnor. Samtidigt så vet jag att detta är något som förankrar mig mer och mer. På samma gång som jag blir personlighetsupplöst, som i vår kultur är en farlig sak, så förankrar det mig mer och mer i jorden...på något sätt. Jag känner mig mer och mer i min kropp.¹⁸

Denna kvinna vet hur det är att känna sig ”personlighetsupplöst” – att förlora kontrollen, bli mer gränslös, ha svårt att samla tankarna – och vet hur skrämmande det är, men vet också att detta får henne att bli förankrad i sig själv. Hennes beskrivning visar hur farligt – vilket hon också själv uttrycker – och hotfullt detta tillstånd är för kvinnorna, för människorna överhuvudtaget och för det civiliserade samhället i stort. Sett i detta perspektiv blir

dagens medvetna kvinnogrupper, kvinnliga nätverk och kvinnoläger subversiva öar eller sociala rum med subversiva dimensioner.

Det är emellertid viktigt i det här sammanhanget att påvisa betydelsen av döttrarnas frigörelse från sina mödrar. Att sitta fast i en symbiotisk bindning med modern långt upp i vuxen ålder, kanske hela livet, är givetvis oerhört olyckligt och förhindrar en sund utveckling. Att flickor i tonåren och i 20-årsåldern ofta inte vill höra talas om någon moder och ännu mindre knyta an till henne är naturligt. I den åldern är man i full färd med att frigöra sig från moderns band och att skilja ut sig som en egen person. Det är när kvinnor tagit steget ut i de samhälleliga strukturerna och samlat på sig erfarenheter från arbetslivet som ett behov att kontinuerligt träffa andra kvinnor ofta växer fram.

”Kroppen är min magiska dörr”

Även Hélène Cixous har som utgångspunkt det preoidipala tillståndet – före separationen mellan barnet och modern – och i det intensiva begär efter moderns kropp som är förenat med detta. Det centrala för henne är sökandet efter ”écriture feminine” – den kvinnliga skriften som inte är entydigt en enda.¹⁹ Tvärtom handlar det om att frigöra de många olika språken inom sig själv och bejaka lustfylldheten i skrivandet – att våga älska med texten. Detta begär blir själva drivkraften och genom skrivandet kan hon själv inta moderns position. Det är ”modern” i kvinnan som driver henne och det är ur kroppen skriften blir till.

Kroppen är min magiska dörr. Att skriva är för mig att översätta det som på ett okänt och kroppsligt sätt står skrivet i språket.²⁰

Men kvinnan är till stor del berövad sin kropp – som den bortträngda i patriarkatet finns hon i mannens skugga, hon är svart för att han ska lysa vit. Hon är en garanti för att systemet består. Kvinnan blir även den svarta kontinentens kropp – hon har blivit icke-sedd, hon har tvingats ta avstånd från sig själv. Hon har berövats sitt ” eget ” hem, sin egen kropp.²¹

Din kontinent är svart. Det svarta är farligt. I mörkret ser du inget och blir rädd. Rör dig inte för då kan du falla. Framförallt gå inte in i skogen. Skräcken för det svarta har vi internaliserat. Vi har inte haft ögonen riktade på oss själva. Vårt hem, vårt könsorgan skrämmer oss ännu. Man har koloniserat våra kroppar så att vi inte själva vågar njuta av dem. Kvinnor känner skräck och avsmak för kvinnan.²²

Kvinnan som berövats sin kropp måste återerövra den – bejaka den, leva med och i sin kropp. När kvinnorna blir aktiva kvinnliga subjekt och börjar skriva, säger Cixous, kommer hela deras samlade kraft att bryta ner den gamla, patriarkala syntaxen. Cixous’ begrepp ”écriture feminine” är inte förbehållet kvinnor. Hon resonerar inte i termer kvinnligt-manligt – själva skrivandet ska snarare tänkas i termer av frånvaro-närvaro. Det är skillnader-

na som pulserar i skrivandet – den traditionella motsättningen manligt och kvinnligt intresserar inte Cixous. Poeterna är de som står närmast detta sätt att förhålla sig till skriften, därför är de också kvinnornas allierade.

Kroppen, den preoidipala kroppen, utgör det substantiella genom och omkring vilket analysen kretsar. Cixous använder i *At komme til skriften* en metafor när hon talar om att det bor en opera i henne.²³ Att lyssna till denna opera är något helt annorlunda än att läsa partituret. Sak samma gäller för *orden* – de redan kodifierade – som den samhälleliga, kulturella ordningen pådyvlat dig. Det är först när dessa inpassas i din egen individuella rytm – kroppsligt förankrad – som skön musik uppstår.

”Fall ner i Moderns mål”

Utvecklingen av det individuella språket och den egna subjektiviteten går hand i hand enligt Cixous. Det förefaller vara samma sak som Birgitta Trotzig menar när hon talar om två diametralt olika sätt att förhålla sig till språket.²⁴

Dels den primära och primitiva attityden, som använder språket som ett medel för personlighetsutveckling och verklighetstillägnelse (det är i den som poesien hör hemma): den attityd som är *språkskapande* alltså. Dels dess motsats, det språkliga överjaget: den attityd som underkastar sig ett redan utarbetat och kodifierat språk och låter sig formas av det.²⁵

Utvecklingen av det egna språket och den egna personligheten är oskiljaktiga. Barnet lever med detta kreativa språk – det leker, skapar sig fram för att få identitet och tillägna sig verkligheten. På vägen in i vuxenlivet formas det av ett samhälleligt utformat, opersonligt språk. Trotzig som talar som diktare menar att livsvillkoret är att ”åter hitta hem”, att ”falla” ner i sitt Moders mål. Marianne Hörnström överför Troztigs tankar om att vara kliven mellan två språk till kvinnans specifika exil i ett patriarkalt samhälle – för henne är kanske ”fallet” ner i ”barndomen”, ner i Moderns mål, i ännu högre grad en livsangelägenhet.

Trotzig resonerar ungefär som Cixous utan att tala om kvinnor – att ”falla ner i Moderns mål”. Cixous talar om att ”vara i tillståndet nära moderns kropp”. Förmodligen skulle Cixous benämna hennes sätt att förhålla sig till språket eller skriften ”écriture feminine”. Det är därmed inte sagt att Trotzig skulle acceptera det. Cixous talar både om det ”kvinnliga” och kvinnor i en många gånger förvirrande blandning. Skillnaderna och variationerna ligger inte bara mellan könen utan också – och kanske framför allt – inom könen.

Könsorganets morfologi som diskursiv strategi

När Luce Irigaray talar om ett kvinnligt subjekt utgår hon framför allt från sexualiteten och könsorganets morfologi.²⁶ Hon ser en överensstämmelse mellan det västerländska tänkandet och det manliga könsorganets form. Mannens penis karaktäriseras av enhet, tydlighet i formen och är utvändigt och fullt synligt. Erektionen påvisar tillblivelse i en tydlig form. Denna form- och synlighetslogik stämmer däremot inte in på kvinnans könsorgan. Det finns inte *ett* kvinnligt könsorgan, det har inte *en* bestämd form. Det är bara delvis utvändigt och synligt. Det mesta av det kvinnliga könsorganet finns *inuti* och kvinnans sexualitet kan därför inte inordnas i en logisk synlighetsform. Vad som karaktäriserar det kvinnliga könsorganet är snarare att det inte har *en* tydlig form. Kvinnan har i själva verket otaliga könsorgan. Hon har könsorgan lite varstans. Irigaray försöker beskriva kvinnans könsorgan utifrån de två blygdläpparna. Dessa gör det omöjligt att tala om *en* eller *enhet*, därför att de alltid är minst *två*. Det går inte att likställa dem eller att skilja dem åt. De berör varandra, eller kysser varandra oupphörligt som Irigaray säger, i en odelbar helhet.

Kvinnans sexualitet är mångfaldig – en uppfattning som skiljer sig radikalt från den freudianska föreställningen om den sexuellt stympade (vad är en klitoris jämfört med en stolt fallos?) och av penisavund drabbade kvinnan. Mannens kön och sexualitet är det som värdesätts och är synligt i den västerländska kulturen. Kvinnans kön – som man ser som ett håll, ett icke-kön (det finns inga namn – värdiga, vackra, funktionella – på kvinnans kön) – ligger dolt inne i kvinnan och får representera skräcken för det som inte är synligt. I bejakandet och utvecklandet av den kvinnliga sexualiteten – den mångfaldiga, den ständigt föränderliga, skiftande – söker kvinnan en egen subjektivitet utifrån egna premisser.

Irigaray använder en terminologi och ett metaforiskt språk som provocerar många, och kritik har också kommit från många håll. Det är framför allt den essentialistiska bilden som kritiserats, och hon har blivit beskyldd för biologisk determinism. I synnerhet är det bilden med ”de två läpparna” som provocerar och blir som en alltför oöverkomlig mur för att kunna accepteras. Men samtidigt finns det många som tolkar Irigarays tankar utifrån andra utgångspunkter. Överhuvudtaget förefaller det som om hennes teorier provocerar och attraherar många, samtidigt som de blir föremål för en mångfald av olika tolkningar. Det finns ungefär lika många tolkningar som uttolkare som Margaret Whitford (1991) uttrycker det. Bland annat menar man att ”de två läpparna” inte är en definition av kvinnors identitet i biologiska termer utan ska ses som en diskursiv strategi. Denna lägger tonvikten vid pluralitet, mångfald och en upplösning av den fallomorfiska diskursen. Irigaray lägger inte fram *sanningen* om kvinnlig sexualitet utan försöker skapa en diskurs som kan bekämpa rådande diskurser.

Självt hävdar Irigaray bestämt att det handlar om diskurs och inte om natur. Hon vill öppna upp förhärskande diskurser så att kvinnor kan tala utifrån sitt kön. En transformation av samhällets symboliska ordning ligger i förlängningen, när kvinnor upphör att identifiera sig med det patriarkala systemet. Den exklusiva respekten för släktskapet mellan fäder och söner och tävlan mellan bröder är det som enligt Irigaray utgör patriarkatets grundsten. Kvinnor tvingas genom det patriarkala kontraktet att bli varandras rivaler och vänder sig ifrån och till och med hatar sina mödrar. Detta är offret, menar Irigaray. Patriarkatet är uppbyggt på offret av mödrarnas och döttrarnas relationer och på kvinnornas relationer med varandra. Att återfinna sig själv som kvinna handlar därför om att återfinna den arkaiska kärleken mellan mor och dotter. Det är en kärlek som trängts bort i den rådande kulturen. Dottern lär sig tidigt att se ner på det moderliga och kvinnliga och föraktar därmed sig själv. Vägen för kvinnan är således att hitta tillbaka till sitt första föremål för kärlek – modern. Och här förenas Irigaray med Kristeva och Cixous i fokuserandet på den preoidipala kroppens betydelse.

Franska teorier som redskap att fylla det kroppsliga vacuumet

Avfärdandet av Kristeva, Cixous och Irigaray för att de skulle utgå från att kvinnors väsen är biologiskt determinerat är enligt min mening alltför lättvindigt och missvisande. Deras tankar, så olika sinsemellan, har en sammansatthet som skiljer sig från ett anglosaxiskt feministiskt tänkande. Kroppen – som realitet, som språklig ”semiotisk kropp” och som metafor – sexualitet, ”kvinnligt” och ”manligt” utgör en böljande, substantiell rörelse. Avsikten förefaller vara att nå, gå upp i och att bli ”det andra” – det av kulturen marginaliserade, undanträngda. Därmed kan en annan subjektivitet utvecklas – en subjektivitet som vilar eller rör sig ur djupare, mer sammansatta skikt inom människan. Det som för anglosaxiskt skolade feminister framstår som problematiskt – att förstå kön genom den dualistiska uppdelningen av biologiskt och socialt – verkar inte vara det för dessa. De vägrar gå in i en patriarkalt ordnad dualism, där kvinnorna och det ”kvinnliga” alltid förknippas med den nedvärderade halvan i varje begreppspar. Utifrån självupplevda positioner i marginaliteten – förutom att de är kvinnor som numera blivit rejält etablerade är de alla invandrare som slagit sig ned i Frankrike – löser de upp rationalismens enhetliga begrepp.

Fransyskorna arbetar med att utveckla den kvinnliga subjektivitetens och identitetens mångfaldiga former och uttryck, och man försöker göra det utifrån kvinnors egna premisser. Är det möjligt? Kvinnorna är ju ändå på god

väg ut i samhället med dess patriarkala strukturer. Är detta förenligt med utvecklandet av en kvinnlig subjektivitet? Cixous svarar i en intervju:

Only on condition that upon entering society one does not identify with men but that one works on other possibilities of living, on other modes of life, on other relationships to the other, other relationships to power, etc., in such a way that one also brings about transformations in oneself, in others, and in men. That is a long project.:²⁷

Transformation av de egna inre strukturerna och det totala livsmönstret som på sikt förändrar omvärlden och hela samhället måste sannerligen vara ett långt projekt. Det kräver en hög medvetenhet och ett aktivt självreflekterande. När man som Cixous tar med de omedvetna processerna i transformeringen av strukturer på olika nivåer ser man djupet i och omfattningen av en reell samhällsförändring.

Fastän fransyskornas mest betydelsefulla verk publicerades under 70-talet och tidigt 80-tal är dessa idag lika aktuella än någonsin. De citeras och används rikligt i analytiska sammanhang hos 90-talets köns- och identitetsforskare. Men vad finns i dessa verk som attraherar, berör, stöter bort och väcker avsky hos så många forskare? Varför finns det inget som är skrivet senare? Hur går man vidare utifrån fransyskornas teorier? Frågorna kan mångfaldigas vilket tyder på att det borde finnas ett behov av en djupare analys av orsaken till varför teorierna fått så stor spridning och använts av så många olika typer av forskare. En ansats görs av Christine Delphy (1995) som i en artikel påtalar att fenomenet "French Feminism" är en uppfinning av amerikanska feminister. Som nämnts ovan betraktar Kristeva, Irigaray och Cixous inte sig själva som "de franska feministerna". Det är tveksamt om de, möjligen med undantag för Irigaray, överhuvudtaget vill kalla sig för feminister. "French Feminism" är således en konstruktion som skapats utanför dessa tre. Delphy påvisar bl a att "French Feminism" inte är representativt för vad fransk feminism i realiteten är. Den verkliga franska feminismen står i kontakt med den franska kvinnorörelsen, vilket de tre fransyskorna inte gör. "French Feminism" har i själva verket uppfunnits av vissa amerikanska feminister för att legitimera essentialism. Begreppet har alltså använts i strategiskt syfte för att lyfta fram essentialistiska tankar och teorier. Genom att förlägga dessa till kvinnliga teoretiker i ett annat land med en annorlunda kultur undkommer man beskyllningar för essentialism, vilket man inte vill stå för.

Delphys påstående är intressant. Förmodligen har hon rätt när hon hävdar att "French Feminism" är en amerikansk konstruktion, men hon undviker själv den relevanta frågan: varför är det inte tillräckligt för en del amerikanska teoretiker att arbeta med könsbegrepp inom den sociala konstruktionens ram? Delphy som själv är social konstruktionist ser användandet av fransyskornas teorier som en strategi för att flytta fram essentialismens positioner. Själv menar jag att just dessa teorier fyller ett tomrum i förhärskande

anglosaxiska diskurser om kön och identitet. I de sociala konstruktionernas teorier finns ett vacuum som man antingen kan ignorera – man kommer ändå långt med social konstruktionism – eller försöka hantera på olika sätt. Det är det sistnämnda som många forskare idag försöker göra. Tomrummet har en stor dragningskraft, och det är här som det enligt min mening ligger stora teoretiska utmaningar. I närmandet till kroppen blir relationen mellan social konstruktionism och essentialism tydlig. Den kvinnliga kroppen liknar de facto inte en manskropp. Kvinnan kan inte konstrueras till man, om man inte gör operativa ingripanden. Frågan är vilken betydelse man sedan ska ge dessa kroppsliga olikheter. Sitter uppfattningen om den könsliga identiteten enbart i psyket – framvuxen endast som en social konstruktion? Jag tror inte det. Den kroppsliga identiteten kräver sitt utrymme och sin speciella förståelse. Genom de franska teorierna upplöses paradoxalt nog motsättningen mellan social konstruktionism och essentialism.

De franska psykoanalytikerna använder själva inte dessa begrepp och förefaller inte heller vara intresserade av att reflektera över denna motsättning. Utifrån deras sätt att tänka är det rimligt att anta att de inte kan se sig som några "essentialister". För dem är kroppen den självklara utgångspunkten. Den är det instrument som vi fötts till världen med, och som utsätts för förändringar i tid och rum, men som likväl är förutsättningen för att var och en ska kunna ljuda med sin egen säregna röst och för att utveckla autenticitet. Den självreflekterande och kroppsmedvetna personen blir då inte inriktad på att betrakta kroppen som ett objekt som man går och släpar på eller försöker kontrollera och disciplinera, utan på att bli kroppsligt förankrad. Relationen mellan social konstruktionism och essentialism blir enligt det här sättet att tänka begrepp med väsensskilda innehåll och blir därför meningslösa att jämföra och att polarisera.

Med denna teoretiska utgångspunkt blir det kanske möjligt att kunna överskrida polariseringens begränsningar. Att återkomma till kroppen och befria de kroppsliga upplevelsorna från rationalitetens fångelse är första steget mot en vidare kunskapsutveckling och en emancipation i djupare mening. Det är när det gäller detta första steg som fransyskornas teorier kan vara till hjälp. Hur det andra steget kommer att se ut vet vi idag föga om, men vi bör idag vara mogna för en friare och mer öppen teoretisk diskussion som sätter dialektiken mellan olika diskurser i fokus.

NOTER

¹ Hon utvecklar dessa tankar i artikeln "Är kvinnokroppen en mörk kontinent?" i *Kvinnvetenskaplig tidskrift*, 1991:4. Hon ingår också tillsammans med andra danska kvinnoforskare i antologin *Rå silke – kropsnaere kvinnehistorier fra 1970 til idag* (1988) där ett av de teman som behandlas är kvinnororelsens – kvinnoforskningens förhållande till kroppslighet och kroppslig identitet.

² Ur ovan nämnda artikel s. 4.

³ Andersen, "Är kvinnokroppen en mörk kontinent?" s. 5.

- ⁴ Andersens artikel s. 6.
- ⁵ Ibid., s.6.
- ⁶ Rapporten gjordes i USA av Shere Hite och var en empirisk undersökning om kvinnors sexualitet. Enkäten besvarades av 3000 kvinnor.
- ⁷ En konklusion Gambaroff drar utifrån erfarenheter av kvinnor i terapi. Hennes intressanta och uppmärksammade (särskilt i Västtyskland och Danmark) arbete har publicerats bl a i artikeln "Emanzipation mach Angst"(1977) som publicerades i den danska antologin *Kvindelighed – En antologi om psykoanalyse og kvindefrigørelse*, red. T. Örum (1980) under titeln "Frigørelse skaber angst". Dessutom i *Utopi der Treue* (1984), i dansk övers. *Troskabens utopi*, (1986). Citatet är ur Hanne Möllers artikel i *Rå Silke*, s.231.
- ⁸ Anne Mørch-Hansen, "På udflugt i surrealismens kropsunivers", i *Nyt Forum for kvindeforskning*, KVINFO maj 1991.
- ⁹ Uttryckt av Marina Gambaroff, i Möllers artikel i *Rå Silke*, s. 226.
- ¹⁰ De tre fransyskorna benämns ofta "de franska feministerna", vilket de själva protesterar emot. De arbetar visserligen i hög grad med det som feminister i övriga västvärlden skulle kalla ett feministiskt tänkande, men förmodligen anser de själva att kategoriseringen feminister är för begränsande. Det finns enligt min mening, och många andras, ett speciellt sätt att tänka – ett franskt – som förenar dessa tre utpräglade individualister, och som attraherar många köns- och identitetsforskare.
- ¹¹ Möller s. 225.
- ¹² Hon säger detta i "A partir de Polylogue" – som är en intervju i *Revue des sciences humaines* 168/1977. Den ingår även i *Polylogue* 1977.
- ¹³ Se *La révolution du langage poétique 1974* och *Polylogue*. Kristevas texter finns på svenska i urval av Ebba Witt-Brattström i *Stabat mater* 1990.
- ¹⁴ *Pouvoir de l'horreur – un essai sur l'abjection* 1980.
- ¹⁵ Pjäsen *Till Julia* spelades under 80-talet på Dramatiska teatern i Stockholm och på Angeredsteatern i Göteborg.
- ¹⁶ 30 kvinnor i olika åldrar har intervjuats om sina upplevelser i kvinnosammanhang under de senaste decennierna, i Ljung, Margareta *Lyft jorden mot himlen. Växande i kvinnogrupper och kvinnliga nätverk*, 1995.
- ¹⁷ Ljung s. 281.
- ¹⁸ Ibid. s. 282.
- ¹⁹ I sin bok *La venue à l'écriture* (1977) beskriver hon sin egen snåriga väg att komma till skriften. Liv och skrift är för Cixous oskiljaktiga. Boken finns i dansk översättning *At komme til skriften* (1985).
- ²⁰ Ebba Witt-Brattström "En kvinna tar till orda – Intervju med Hélène Cixous", i *Kvinnvetenskaplig tidskrift* 1987:4.
- ²¹ Cixous, Utdrag ur: *La jeune née* (Den yngsta), 1975. Tolkning av Ebba Witt-Brattström. I *Kvinnvetenskaplig tidskrift* 1987:4.
- ²² Ibid. s. 21.
- ²³ Ur Ebba Witt-Brattströms intervju med Cixous.
- ²⁴ Marianne Hörnström tar i sin artikel "Till det satsfria livets tillstånd! Aningar kring språket och kvinnan", i antologin *Kvinnor och skapande* (1983) upp Birgitta Trotzigs tankar om att vi alla i centraliserade samhällen har skurits av från "barndomens" språk. Vi är alla drabbade av "den själsklyvning som uppkommer hos människor när munnen är tvungen att tala ett associationslöst skenspråk, medan drömmen alltså talar dialekt." (s.43).
- ²⁵ Ibid. s. 42.
- ²⁶ Irigaray gör i *Speculum de l'autre femme* (1975) en kritisk analys av det freudianska sättet att se på kvinnans sexualitet. I *Ce sexe qui n'en est pas un* (1977) fortsätter hon denna kritik och skriver bl a om kvinnans könsorgan och hennes oändliga njutning – den kvinnliga njutningens geografi.

- ²⁷ Verena Andermatt Conley avslutar sin bok *Hélène Cixous: Writing the Feminine* (1984) med en intervju med fransyskan (s.136).

LITTERATUR

- Andermatt Conley, Verena (1984) *Hélène Cixous: Writing the Feminine*, University of Nebraska Press.
- Andersen, Tine & Möller, Hanne (1988) *Rå Silke. Kropsnaere kvindehistorier fra 1970 til idag*, Gyldendal, Köpenhamn.
- Andersen, Tine (1991) "Är kvinnokroppen en mörk kontinent?" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1991:4.
- Cixous, Hélène & Clément, Catherine (1986) *The Newly Born Woman*, Manchester University Press.
- Cixous, Hélène, (1976) "The laugh of the Medusa", i *Signs* 1, 1976.
- Cixous, Hélène (1977) *La venue à l'écriture*, Union Générale d'Éditions, Collection 10/18, Paris. Dansk övers. *At komme til skriften* (1985) Rosinante, Köpenhamn.
- Cixous, Hélène (1975) *La jeune née*, Union Générale d'Éditions, Collection 10/18, Paris. Tolkning av Ebba Witt-Brattström, i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1987:4.
- Delphy, Christine (1995) "The Invention of French Feminism: An Essential Move", i *YFS 87 (Yale French Studies), Another Look, Another Woman* (red. Hüffer), Yale University.
- Firestone, Shulamith (1970) *The Dialectic of Sex. The Case for Feminist Revolution*, Bantam Books, New York.
- Gambaroff, Marina (1981) "Frigørelse skaber angst" i *Kvindelighed* (red. Tania Ørum), Tiderne Skifter, Köpenhamn.
- Gambaroff, Marina (1986) *Troskapens utopi*, Tiderne Skifter, Köpenhamn.
- Greer, Germaine (1970) *The Female Eunuch*, London.
- Hite, Shere (1976) *The Hite Report: A Nationwide Survey of Female Sexuality*, New York.
- Hörnström, Marianne (1983) "Till det satsfria livets tillstånd! Aningar kring språket och kvinnan", i *Kvinnor och skapande* (red. Paget m fl), Författarförlaget.
- Irigaray, Luce (1977) *Ce sexe qui n'est pas un*, Paris. Eng. övers. *This Sex Which Is Not One* (1985) Cornell University Press, New York.
- Irigaray, Luce (1974) *Speculum de l'autre femme*, Paris. Eng. övers. *Speculum of the Other Woman* (1985) New York.
- Kristeva, Julia (1977) "A partir de Polylogue", intervju i *Revue des sciences humaines* 168/1977.
- Kristeva, Julia (1974) *La révolution du langage poétique. L'avant-garde 'la fin du XIXe siècle*, Éditions du Seuil. Eng. övers. *Revolution in Poetic Language* (1984) Columbia University Press.
- Kristeva, Julia (1977) *Polylogue*, Éditions du Seuil.
- Kristeva, Julia (1980) *Pouvoirs de l'horreur – un essai sur l'abjection*, Éditions du Seuil. Eng. övers. *Powers of Horror. An Essay on Abjection*, (1982) Columbia University Press.
- Kristeva, Julia (1990) *Stabat Mater* och andra texter i urval av Ebba Witt-Brattström, Natur och Kultur.
- Ljung, Margareta (1988) "Mor och dotter – det eviga dramat", i *Narrmössan, Angereds Teaters Tidning*, nr 18, 1988.
- Ljung, Margareta (1995) *Lyft jorden mot himlen. Växande i kvinnogrupper och kvinnliga nätverk*, Carlsson Bokförlag.
- Millett, Kate (1971) *Sexualpolitiken*, Stockholm.
- Möller, Hanne (1988) "Undervejs mod et kvindeligt begær – Om sexualitet og moderskab", i *Rå silke. Kropsnære kvindehistorier fra 1970 til idag*, Gyldendal, Köpenhamn.
- Mørch-Hansen, Anne (1991) "På udflygt i surrealismens kropsunivers", i *Nyt Forum for kvindeforskning*, maj 1991, KVINFORM, Köpenhamn.

- Verdier, Yvonne (1981) *Tvätterskan, sömmerskan, kokerskan. Livet i en fransk by genom tre kvinnoyrken*. Atlantis, Stockholm.
- Whitford, Margaret (1991) *Luce Irigaray. Philosophy in the Feminine*, Routledge London, New York.
- Witt-Brattström Ebba (1987) "En kvinna tar till orda – Intervju med Hélène Cixous" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1987:4.

ABSTRACT

In this article I want to show how issues of the body have been neglected in social science. The gender concept, which has revolutionised feminist theory, is not adequate to explain identity processes. I mean that some theories of the french psychoanalysis have attracted many feminist researchers, because of a theoretical vacuum in theories of social constructionism. Instead of a polarization I will assert a dialectic between theories of social constructionism and essentialism.

Ekonomernas Guernica

Rädslans metaforer och produktionen av mening

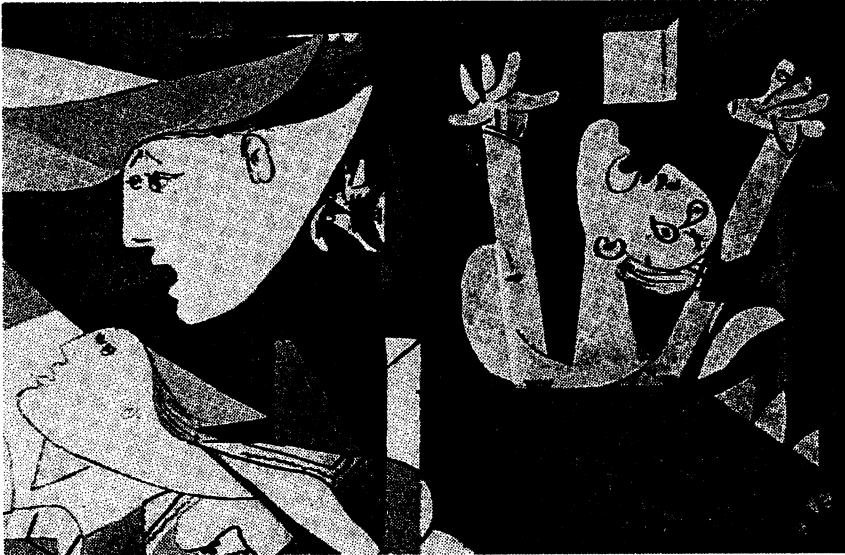
KERSTIN JACOBSSON och GEIR A. ØYGARDEN

Uppsala universitet, Sociologiska institutionen

Inledning¹

Extrema situationer kräver sina egna uttryck. Eller rättare sagt, extrema situationer spränger ramarna för etablerade uttryck. På slutet av 1930-talet blev en baskisk by ödelagd av tyska bombplan i de spanska fascisternas tjänst. Denna händelse gav upphov till Pablo Picassos kanske mest kända tavla, *Guernica*. Bilden är konstnärens försök att beskriva det obeskrivliga. I en symbolisk mosaik, i ett bildspråk av lösryckta uttryck, fångar Picasso det obegripliga, det som saknar ord. *Guernica* är ett försök att ge rädslan ett uttryck.

Vad kan denna målning förmedla? Kanske att vi har ett behov av att bildliggöra det vi inte kan kontrollera, och att vissa händelser blir oss så allsmäktiga att vi bara kan uttrycka dem i fragment, spillror och bitar, samt att den kaotiska, överkliga och oförståeliga verkligheten bara kan kommuniceras genom metaforer.

"Detalj ur Picassos *Guernica* (1937)"

Men detta är ingen konststudie. Ändå kan *Guernica*, förstått som en analogi, vara en infallsvinkel till vårt arbete. Vi ska nämligen studera hur dagens ekonomer begreppsätter och uttrycker en ekonomisk verklighet stadd i snabb förvandling. Det är då frågan om en verklighet som inte skrämmer med fallande bomber – utan med fallande börskurser. Det är heller inte en verklighet där hotet är trycket från detonationer och exploderande blindgångare – hotet är trycket från marknaden och en exploderande statsskuld. I denna ekonomiska verklighet är det inte flygplanen som skapar rädslan, men däremot räntorna – som nu är ”det som färdas snabbast över jorden”.²

Den centrala frågan är: Hur konceptualiserar dagens ekonomer en situation som inte längre följer det förväntade? Upplevelsen av att gamla sanningar och koder för verkligheten inte längre gäller, innebär att det inte heller existerar begrepp inom den ekonomiska diskursen för att förklara dessa processer. Det är allmänt känt att i tider av kris brukar begreppsproduktionen intensifieras. Med andra ord, den ekonomiska situationen under 1900-talets sista decennier kräver sina egna uttryck. Hur ser då ekonomernas *Guernica* ut?

Vi studerar här ekonomernas försök att bildliggöra en situation som framstår som både oförklarlig och hotfull. Vår tes är att ekonomerna saknar adekvata begrepp för att tolka och förklara förändringarna i ekonomin. Vi menar att de saknar språk för att begrepsliggöra det oförklarliga och det oväntade, liksom de saknar adekvata förklaringsmodeller. Men vår tes går längre än så. Vi föreslår att denna oförmåga på ett fundamentalt sätt grundar sig i en inomdisciplinär brist på vana att begreppsätta den kaotiska empiriska mångfalden, och inte minst den kontingenta verkligheten.

Vår avsikt med den här studien är dels att studera hur ekonomer talar och tänker om ekonomin, dels att sätta in denna diskurs i ett större teoretiskt perspektiv.³ Härvid kommer ekonomernas metaforanvändning att belysas och problematiseras.

Låt oss ta vår utgångspunkt i några exempel på hur man idag resonerar om ekonomin. Eller mer precist, hur fackekonomer – när de kommer till tals i ett offentligt forum – konceptualiserer ekonomiska förändringar. Följande citat är hämtat från radioprogrammet *Ekonomiska klubben* den 22:a juli 1995:

Det har kommit ett par rejäla kastbyar på världens finansmarknader här i sommar. Den senaste nu i veckan, med högsta vindstyrka i dom amerikanska farvattnen. Det var en vindkantring dessutom på 180 grader, helt om alltså, från pessimism till – skall vi kalla det garderad optimism – vilket då med marknadens logik innebar högre räntor och lägre börskurser. Hittills så har – hör och häpna – den, normalt så ranka, svenska marknaden faktiskt klarat sig riktigt hyggligt i kastbyarna, hyggligt jämfört då med vad vi tvingats vänja oss vid är väl bäst att tillägga.⁴

Det här citatet – som var programmets introduktion – blev under sändningen föremål för olika tolkningar:

”– Den här beteckningen kastby är lite förhastad, det är snarast fråga om stadigt ökande vindstyrka upp mot frisk kuling, eller någonting sådant där – liten kuling som norrmännen säger.

– Ja, kanske. Debatten på marknaderna bland prognosmakare i USA har en tid handlat om huruvida den amerikanska ekonomin håller på att kraschlanda [. . .] eller om den håller på att mjuklanda.

– Eller gå på grund då”.

Radiolyssnarna fick också höra om olika försök att hjälpa: ”en inbromsande amerikansk konjunktur lite på traven” och att ”det som centralbankerna gör är ju ganska litet mot dom totala volymerna som flyter omkring”. Lyssnarna blev informerade om att: ”dollaren ligger där och skvalpar där den har varit hela tiden” och att ”vi drabbats väldigt hårt av den internationella turbulensen”.⁵

Hur ska vi förstå denna rika metaforanvändning? Är det att förstås som en färgstark och underhållande framställning? Eller illustrerar dessa empiriska exempel helt enkelt en oförmåga att begreppsätta och förklara vad som för närvarande sker i ekonomin? Vår tes är att det sistnämnda är fallet. Men låt oss börja med att förankra vårt resonemang teoretiskt innan vi återkommer till metaforiken i ekonomernas diskurs.

Talande bilder och tysta argument

Språket som teater

Vår vardagliga språkanvändning förtjänar en systematisk analys. Språkliga handlingar, genom vilka vår begreppsapparat blir aktiverad, utspelar sig inom ett strikt regelbundet system. Det existerar både semantiska och grammatiska konventioner för hur språket ska utövas, konventioner som blir vidmakthållna genom att vi accepterar dem. Men utöver att vara en samling grammatiska och semantiska regler är språket också en samling kulturella och sociopolitiska värderingar. Våra begrepp är laddade med mening. Genom att använda dem aktiverar vi ett rådande meningsskomplex.

Naturligtvis är vissa begrepp viktigare för vår tolkning av den sociala verkligheten än andra. Men detta innebär inte att vi är mer medvetna om dem. Vi kan antagligen säga detsamma om våra språkliga konventioner som Raymond Williams skriver om den *tysta enighet* och den *accepterade standard* som existerar för dramat som konstform:

The most desperate private confession, or the most dangerous conspiracy, can be played out on the stage, in full view and hearing of a thousand people; yet it will not occur to either actors or audience that this is in any way strange, because all, by a *tacit consent of custom*, have accepted this procedure as a convention (Williams 1993: 13 f, vår kurs.).

Om vi inte finner de definitioner vi uttrycker genom våra språkliga handlingar märkliga eller problematiska är det kanske för att vi vanemässigt har

accepterat dem. Mot den bakgrunden kan språket, genom att vi varken reflekterar över det eller ser dess konventioner, påverka oss på samma sätt som det av Williams skisserade förhållandet möjliggörs genom att åskådaren inte ställer några frågetecken beträffande överenskommelsen, utan tvärtemot upplever den som självklar och naturlig.

Om språkliga handlingar bidrar till att internalisera en gemensam verklighetsförståelse innebär det att vi, genom att utöva språket okritiskt, bidrar till att konservera en bestämd uppfattning. Vi får med andra ord en *tyst kunskap* om sociopolitiska förhållanden som det är svårt att distansera sig från, eftersom den genomsyrar vårt vardagsspråk. Detta innebär att vi utövar och därmed upprätthåller en modell för den sociala organisationen genom våra språkliga handlingar. En standardiserad tolkning av grundläggande begrepp är en konvention, lika osynlig som den som möjliggör teatern. Antagligen upplever den enskilde individen begreppen som både naturliga och självklara. Därför kan också kunskapen som förmedlas genom språkhandlingen förbli tyst och oproblematiserad.

Ofta är vi alltså inte uppmärksamma på att språket i sig – eller rättare sagt de standardiserade tolkningarna av begreppen – bidrar till att vidmakthålla en viss modell av verkligheten. Men just i att språket fyller en sådan funktion, ligger dess politiska karaktär. Språket kan sägas vara ett slagfält för makten över tanken. Kampen om språket – om definitioner och begreppsättning av verkligheten – är i sig en politisk kamp. Med Kosellecks ord kan vi säga att kamp om korrekta begrepp blir socialt och politiskt explosiv (1985:77).

Koselleck har också pekat på två andra viktiga aspekter av begrepp och deras meningsinnehåll: dels rymmer begreppen historisk erfarenhet, dels öppnar de nya förväntningshorisonter (1985). Genom att studera begrepp och begreppsförändringar kan man alltså fånga historiska samhällsförändringar. Men språket speglar inte bara faktiska förändringar, språket har också en möjliggörande potential. Nya språkliga uttryck kan leda till att nya saker blir tänkbara och därmed potentiellt genomförbara.

Metaforers mervärde

Metaforen är en av retorikens vanligaste *tropes* (Nordahl: 1994: 18), och innebär att något beskrivs i termer av något annat som det i bokstavlig mening inte är.⁶ Innebörder överförs från en semantisk kontext till en annan, eller med Lakoffs formulering, från en begreppslig domän till en annan (Lakoff citerad i McCloskey 1995: 215). Metaforen antyder likhet mellan annars olikartade fenomen (till exempel tid är pengar).⁷ Metaforanvändning innebär att en sak associeras till något *liknande*, något som vi har *erfarenhet* av.⁸ Metaforer är alltid rotade i erfarenhet, personlig eller kollektiv, fysisk eller kulturell (jfr Lakoff och Johnson 1980: 18 ff). Vi förstår det främmande

genom att associera det till bekanta och väletablerade föreställningar och hanterar således det nya som möter oss genom att relatera det till något liknande som vi har erfarenhet av. Leary skriver: "Whenever any aspect of our experience calls for understanding, we begin to look about for what William James called 'similar instances'" (1995: 270). Metaforer kan därmed sägas vara familjära bilder och metaforanvändning ett slags bildspråk.

Metaforen tillhandahåller en sammanhängande struktur för förståelsen av ett fenomen. Med hjälp av metaforen blir en komplicerad och ofta motsägelsefull verklighet hanterlig för oss. Den förenklar genom att den framhäver några aspekter av ett fenomen och därmed avleder uppmärksamheten från andra aspekter. Genom att metaforen tillåter oss att fokusera vissa aspekter avleder den vår uppmärksamhet från aspekter som är inkonsistenta med metaforen (Lakoff och Johnson 1980: 10). I metaforen döljs fenomenets komplexitet.

Metaforanvändning innebär således ett slags bildgörelse av den kaotiska (empiriska) verkligheten. Metaforen ger ett perspektiv ur vilket verkligheten kan förstås. Därmed tillhandahåller den också tolkningar, uttalade förklaringar och *tysta argument*. Metaforen är ett argument (jfr McCloskey 1995: 215). Genom att den etablerar likhet mellan olikartade fenomen, innebär den nämligen ett *påstående* om samband mellan ting som är olika. Detta påstående blir omöjligt att rationalisera på en medveten nivå och blir därmed oangripbart – det är ju "bara" frågan om en metafor. Det är väl ingen som tror att tid är pengar? Sambandet upprätthålls genom en "tacit agreement" på samma sätt som Williams hävdar är fallet med teatern. Det är i denna mening vi anser att metaforen etablerar en sanning om relationer mellan fenomen.

Men metaforerna tillhandahåller inte bara givna associationer utan öppnar även för tolkningar som går utöver själva bilden eller metaforen själv. Vi kallar detta *metaforers mervärde*. Metaforens meningsbidrag är alltså mer än summan av det den förklarar. Vi skulle kunna säga att metaforen ger fenomenet ett större *meningsuniversum*, eller att metaforen laddar fenomenet med ytterligare mening.⁹ Det paradoxala med metaforens mervärde är emellertid att det i många fall är frågan om ett mervärde utan substans, ett mervärde som inte bidrar till att *förklara* fenomenet i fråga. Vad förklarar till exempel metaforen om en *exploderande statsskuld*?

Genom att metaforen i sig är ett argument eller ett påstående, kan metaforen i en mening sägas utgöra en komprimerad berättelse. Men metaforen har också sin plats i en mer övergripande berättelse, eller en *metaberättelse*. Den placeras i ett större sammanhang där den passar in. Genom berättelsen skapas *samband mellan händelser*. Platsen i en större berättelse är en del av metaforens mervärde och innebär en rad implicerade antaganden och tysta argument. Metaforerna ingår alltså i "paket" av tolkningar (jfr Gamson och Modigliani 1989).

För att summera är alltså metaforens fundamentala egenskap att ersätta – i en given kontext – den egentliga benämningen med en annan semantiskt närbesläktad benämning som har större *associationspotential* än det egentliga ordet (Nordahl 1994: 91). Men samtidigt är associationen inte given. Metaforer innebär alltid en potential för alternativa tolkningar. Detsamma gäller begrepp. Deras definierande karakteristika är just deras mångtydighet vilken möjliggör en kamp om innebörder. Men vad innebär allt detta i praktiken?

Låt oss se på lite närmare på formuleringen *det gäller att få ekonomin på rätt kurs*. Vad uppnår man genom att sammanföra de ekonomiska förhållandena med ett begrepp som skapar föreställningar om båtar på stadig kurs? Naturligtvis kan man säga att meningen bara är att förenkla, att göra en komplex handlingsplan begriplig för alla, att skapa en förståelse för den allvarliga situation ekonomin befinner sig i. Men ”säger” inte uttrycket något mer? Implicerar inte tanken om en rätt kurs också att vi alla sitter i samma båt, att det ligger i allas intresse att sitta still i båten, att det är viktigt att undgå skär i sjön och att kaptenen vet bäst? Och innebär inte den här metaforen också en inskränkning: föreställningen om *en enda rätt kurs*? Genom att använda ”rätt kurs” som en metafor för hur den ekonomiska situationen ska förbättras, så aktiveras också ett associationskomplex byggt på kända föreställningar. I det här perspektivet är metaforenas mervärde ett tyst argument som alla självklart känner: att på sjön är det kaptenen som bestämmer kursen.

Myters avpolitiserande funktion

Vi konstaterade att metaforen är ett slags komprimerad berättelse. I och med att metaforen öppnar för associationer och tolkningar som går utöver själva de fenomen de betecknar, kan den också sägas utgöra ingångsporten till en *myt*. Eller annorlunda uttryckt, den kan lägga grunden för en *myt*. Detta genom att metaforen, som vi varit inne på ovan, postulerar ett underförstått samband om likhet mellan i sig olikartade fenomen. Sambandet döljs i det faktum att det ”bara” är frågan om en metafor, och får därför snarare status av axiom snarare än kritiserbart argument. Myten tillhandahåller en förklaringspotential genom att den etablerar ett slags orsak – verkan förhållande. Myten är berättelsen om en skapelse – om hur något blev utfört eller hur något började vara. Eliade skriver: ”Mytens viktigaste funktion är att fastslå de förebildliga modellerna för alla riter och alla väsentliga mänskliga förhållanden” (Eliade 1994: 61). Myterna motiverar sålunda mänskliga handlingar. Myter är alltså kollektiva föreställningar om ett fenomenets uppkomst, såsom exempelvis skapelsemyter.¹⁰ Men myterna förmedlar samtidigt ett budskap till samtiden. Mehren skriver: ”Myterna är det stoff vi är

gjorda av, deras form är berättelsen om något färdigt, och deras nedslagsfält är alltid det framtida” (Mehren citerad i Ebbestad Hansen 1994: 32).

Myter har sociala konsekvenser: utifrån hur vi uppfattar världen, handlar vi. Myter är därmed konstruktioner vars effektivitet och genomslagskraft inte behöver stå i proportion till deras förankring i den empiriska verkligheten. Människan är en meningssökande varelse, vi behöver tolka verkligheten och göra världen begriplig för oss. Myten är ett medel för detta. Men samtidigt är den en mekanism för systematisk blindhet.¹¹

I den vardagliga mytbildningen är *kollektiv glömska* lika viktig som det *kollektiva minnet*. Fakta som inte passar in i etablerade tolkningsramar förträngs. Myten gör val osynliga och döljer de val som faktiskt gjorts för att en viss utveckling ska ske. Myten gömmer därmed systematiskt sitt ursprung. Roland Barthes uttrycker det som att i myten förlorar tingen minnet om hur de kommit till. I myten försvinner deras historiska egenskaper – tingen eviggörs och framstår som naturliga. Det historiskt kontingenta (villkorliga och tillfälliga) tar nödvändighetens skepnad. Eller med Barthes ord: tingen töms på historia och fylls med natur (1991: 197).

I och med att myterna döljer val som gjorts och därmed döljer historisk kontingens och tingens mänskliga upphov, bidrar myten till att upprätta bilden av utvecklingen som – för att låna Finkielkrauts uttryck – en ”process utan subjekt” (1994: 22). Denna tankegång kan också relateras till Arendts tes om det moderna historiemedvetandet som ett ”processmedvetande”. Vad den moderna historien och naturen har gemensamt är processbegreppet. Sammanbindningen av det historiska med naturen har, menar Arendt, påverkat vår historieuppfattning och därmed vår självförståelse som historiska varelser (Hansen 1995: 39 f). Människan ses inte längre som handlande subjekt, vilket i Arendts ögon får förödande konsekvenser för vår syn på politiskt handlande och på politiken överhuvudtaget. Arendt vänder sig emellertid inte mot processtänkandet som sådant. Tvärt om kan politik handla om just förmågan att påbörja och avbryta processer (Hansen 1995: 49). Hennes kritik vänder sig istället mot föreställningen om lagbundenheter och nödvändigheter i utvecklingen och mot synen på mänskliga aktörer som objekt snarare än subjekt i historien. Arendt ger en historisk och filosofisk förankrad förklaring till att nödvändighetsdiskursen fått så stort genomslag i politiskt tänkande idag.¹² För oss räcker det emellertid att ta fasta på att mytens naturliggörande bidrar till att upprätthålla föreställningen om utvecklingen som självgående process.

Bildliggörandet av föreställningar är en central del av naturliggörandet av det abstrakta. Moscovici skriver:

The image associated with a word or idea comes to be treated as a reality: a conventional reality, of course, but still a reality. The point is reached where the difference between the image and reality is eliminated. The reproduction of the concept loses its value as a symbol and becomes a copy of reality, a 'simulacrum' as the Greeks used the term. At this point, the

concept or entity from which it seemed to emanate is stripped of its abstract and arbitrary character and seems to be endowed with nearly physical, autonomous existence. For its user, it acquires the authority of a natural fact (1981: 200).

Det abstrakta får pseudo-fysisk existens (jfr Barthes 1991), något som vi nedan diskuterar som ontologisering.

Eftersom myten berövar händelseutvecklingen varje spår av upprinnelse eller val, fyller myten en *avpolitiserande* funktion. En ovevlig utveckling varken kan eller behöver ifrågasättas. Diskussionen kommer istället att röra frågan om hur vi ska anpassa oss till det som sker. Medlen, inte målen, blir det centrala. Frågorna som kan diskuteras blir tekniska snarare än politiska. Politiken blir en fråga om former för anpassning.¹³

Mytens tveklöshet och självklarhetens illusion

Det är när något framstår som ”odiskutabelt”, det vill säga som något vi inte behöver diskutera, som det finns skäl att misstänka att en myt föreligger. Myten tar självklarhetens skepnad och appellerar till *common sense*. Men hänvisningar till ”sunda förnuftet” innehåller alltid en rad tysta argument.¹⁴ Enligt Barthes förnekar inte myten saker. Dess funktion är istället att tala om dem, att göra dem oskyldiga, att tillhandahålla en *klarhet som är konstaterande*. Tingen ser ut som om de betyder något av sig själva, som självklara. I myten döljs komplexitet, och en värld utan motsägelser uppenbarar sig (1991: 198).

Exempel på myter i den samtida ekonomiska diskursen är: ”Historien lär oss att marknad och politik måste verka var och en på sina villkor” och ”vi har inte för mycket marknad, det är tvärtom de politiska ambitionerna som vuxit sig för stora”.¹⁵ ”Klassisk tillväxt löser samhällets ekonomiska problem och skapar nya jobb” och ”världens resurser kommer aldrig att ta slut. När en naturtillgång minskar, stiger priset, utbudet minskar och resursen bevaras”.¹⁶ ”Sverige har liksom haft dom här problemen med svaga statsfinanser och stor – för stor – offentlig sektor och allt det här i 10, 20 år”.¹⁷

Myter är liksom metaforer vanliga beståndsdelar i politiken och i det politiska språket. De är politikens medel att mobilisera stöd, men kan också fylla en passiverande funktion. Det är först när myter börjar förlora sin tolkningskraft som de framstår som myter (Stråth 1994). För att kunna identifiera myter som myter medan de ännu är i kraft krävs systematisk reflektion. Vi kan med andra ord inte ta det självklara för självklart eller med engelskans svåröversättbara uttryck ta det som-säger-sig-själv ”at face value”.

Systemteoretiker brukar tala om ”andra ordningens cybernetik” och avser då iakttagelser av iakttagelser. Varje iakttagelse äger nämligen rum från en punkt som är osynlig för iakttagaren medan iakttagelsen försiggår. Varje

iakttagelse har alltså sin blinda fläck. För att upptäcka och synliggöra iakttagarens blinda fläck måste iakttagaren i sin tur iakttas. Den systematiska blindhet som första ordningens cybernetik, det vill säga själva iakttagelsen, innebär måste överkommas (Thyssen 1994: 119 ff).

I den offentliga debatten utövar ekonomerna ett slags första ordningens cybernetik i sina iakttagelser och diagnoser av de ekonomiska problemen. Den systematiska blindhet som deras iakttagelse samtidigt producerar blir däremot endast åtkomlig genom andra ordningens cybernetik. Om vi vill kan vi också tala om reflexivitet eller reflektion över reflektionen. I den här artikeln vill vi problematisera blindheten som den ekonomiska diskursen producerar. Vi har sagt att myten är en mekanism för systematisk blindhet, och att metaforen implicerar tysta argument. Därför har vi valt att granska några verksamma metaforer och outtalade påståenden om den ekonomiska verkligheten.

Riter och besvärjelser i den ekonomiska debatten

En *rit* är en symbolisk handling som är regelbunden till sin form, och som i det givna sociala sammanhang där den utspelas uppfattas som den rätta och rimliga. Riter och besvärjelser är handlingar som utförs för att få ett tecken, en respons. Enligt Eliade kräver man ett tecken för att göra slut på den spänning och ångest som riktningsslösheten föder. Avsikten med tecknet är att skaffa en absolut fast punkt utifrån vilken man kan orientera sig i världen (Eliade 1994: 19). Regndans är kanske den rit som ligger närmast till hands att tänka på, men politiska aktörers handlande i förhållande till marknaden kan också förstås som en besvärjelse. Politiker sänder ut signaler för att få marknadens reaktion. Får krispaketet godkänt eller ej? Medför de aviserade nedskärningarna att räntan sjunker?

I vår tolkning är ekonomernas metaforanvändning i sig ett försök att besvärja det oförklarliga och oväntade genom att knyta det till det trygga, det familjära och det naturliga. Familjariseringen och naturliggörandet blir sätt att hantera de spänningar som okontrollerbarheten ger upphov till.

Riten är en *institutionaliserad upprepning*. Återkommande påståenden om kausala samband kan förstås som professionella upprepningar eller riter. Vi vill här tala om *diskursiv ritbildning*. Genom att sambanden upprepas upprätthålls diskursen. Ett exempel på ritbildning är upprepningarna om den offentliga sektorn som upphov till skulden (vilket även kan förstås som myt). Genom att ekonomin inte externt kan kontrolleras, blir strategin (besvärjelsen) att kontrollera interna ekonomiska förhållanden – det enda som kan kontrolleras. I praktiken blir det ofta fråga om nedskärningar i den offentliga sektorn. Riten i sin tur bygger på myten: ”Den yttre balansen som är den fundamentala, den ger inte skäl till någon oro, utan det är mera inhemska

problem, där vi har slitningar mellan olika sektorer och har svårt att få ekonomin att fungera och gå upp till den kapacitet som vi egentligen skulle kunna utnyttja".¹⁸

Marknaden är fundamentalt tillitsberoende för att fungera. Ekonomin måste alltså laddas med förtroende, och detta sker exempelvis genom besvärjelser om intern kontroll av ekonomin. Enligt Baudrillard kan riten också förstås som en symbol av målet man vill uppnå. Man simulerar ett objekt som det är omöjligt att få tag på men vars frånvaro är outhärdlig (1991: 29). Ekonomernas riter och besvärjelser är försök att påverka en abstrakt konstruktion som egentligen är en simulisation av ett objekt vi varken kan leva utan eller få tag på. Kanske kan vi också dra en parallell till Becketts *I väntan på Godot*. Aktörerna på den ekonomiska arenan, liksom Becketts Vladimir och Estragon, väntar på ett tecken, en reaktion, ett uttryck från en konstruktion som de överhuvudtaget inte vet vad kräver av dem, men som de heller inte kan ignorera:

Estragon: Och om vi struntar i honom? (paus) Om vi struntar i honom?
Vladimir: Då straffar han oss.

Den diskursiva konstruktionen av ekonomin

a) *Läget under kontroll?: Maskinmetaforiken*

I keynesianismens tänkande är maskinmetaforiken uppenbar.¹⁹ Främst går tankarna till en bil. Bilen är ett redskap man styr, man gasar, bromsar, accelererar. Keynes utvecklade bland annat tankar om *accelerationsprincipen* och *multiplikatoreffekten*. Jämför följande citat från en lärobok om ekonomisk teori: "Medan *multiplikatorn* hänför sig till förhållandet mellan förändringar i investeringsvolymen och därur härflytande konsumtionsutgifter, syftar *accelerationsbegreppet* på den *mekanism* enligt vilket ökningar i inkomst och konsumtion i sin tur stimulerar investeringen och ger upphov till ytterligare *varvningar* av inkomstexpansion" (Barber 1971: 244, våra kursiveringar). "Hastigheten och omfånget hos inkomststegringen kan också minska genom *läckage*" från inkomstströmmen (ibid: 243). Andra vanligt förekommande aspekter av maskinmetaforiken är begrepp som *process*, *effekt*, *regulator*, *aggregat*, *accelerator*, *instrument* och *kapacitet*.

Maskiner är något man kontrollerar. En maskin äger inget eget liv, utan är beroende av mänsklig styrning och ingrepp av olika slag. De ekonomiska metaforerna i den här diskursen är funktionalistiska begrepp.²⁰ De indikerar funktioner och mekanismer. De är dynamiska och innehåller en rörelsepotential: man håller igång, styr, gasar, bromsar. Man "gör" ekonomi genom aktiva ingrepp. Ekonomin framstår som ett projekt – styrbart och hanterbart. En instrumentell syn på ekonomin är implicit.

Också i diskursen på 1990-talet finns det inslag av ett slags maskinmetaforik, men nu är det omvända förhållanden. Läget är inte längre under kontroll. Det är ekonomin, och inte längre människan, som styr. Inflationen skjuter fart, planekonomin har havererat. Marknaden ger signaler. Ekonomin är överhettad.²¹ Det finns alltså rester av maskinmetaforiken i 1990-talets diskurs men maskinmetaforiken är förändrad: maskinen håller på att haverera. Men samtidigt finns det i diskursen spår av möjligheter till inflytande. Med hjälp av olika handlingar (se ovan om besvärjelser) är det möjligt att undgå haveriet, men vi vet inte exakt vad som krävs. ”Kommer det ingen ny information så som skulle tyda på att inflationen håller på att ta fart i USA [. . .] så tror jag nog man kan parkera ungefär där man befinner sig”.²² Att medge att läget är utom kontroll vore att slå undan fötterna för den egna professionen, vare sig man är ekonom eller politiker. Det gäller att hålla ekonomin gående, att köra på, och försöka undvika kraschlandningar.²³

Men maskinen i 1990-talets ekonomiska diskurs lever uteslutande genom sina egna konsekvenser. Här torde *juggernaut*-begreppet vara användbart. Juggernauten är en blind kraft som krossar allt i sin väg, en ångvält som tar plats, som kör över. Giddens talar för övrigt om hela senmoderniteten som en juggernaut. Hur kommer det sig, undrar Giddens, att vi kommit att leva i sådan ”runaway world”? (1990: 151).

b) På stormigt hav: Väder – och sjömetaforiken

Ett slående drag i den ekonomiska diskursen på 1990-talet är vädermetaforiken.²⁴ I TVs riksnyheter visades ekonomin (bokstavligt) på en väderkarta: där tornade det upp sig *orosmoln*, särskilt *räntemoln* i *novemberrusket*.²⁵ Men *ekonomiska högtryck* och *solsken* på finansmarknaderna var att vänta. Det talas också om *högervindar* och *högervågor*. Det är *turbulens* på finansmarknaden och *temperatursvängningar* på börsen. En *klimatförändring* i svensk ekonomi har skett. *Förtroendeklimatet* är inte det bästa. Den svenska kronan är i *hårt väder* och svarta *moln* tornar upp sig över den svenska ekonomin. Jämför följande citat från *Ekonomiska Klubben*: ”den här till synes då lite bakvända logiken som tycks vara marknadens egen – räntorna ytterligare upp och börskurserna än mer ner och med *svallvågor* jorden runt” och ”alla *tvära kast* tenderar ju att faktiskt *skymma sikten* lite grann”.²⁶

Till skillnad från 1970-talets maskindiskurs tycks ekonomin nu leva sitt eget liv. I det här fallet är Barthes beskrivning om transformationen från historia till natur extra träffande. Vad är mer ”naturligt” än väder? Vad är mer avpolitiserande än att tala om ekonomin som väder? Väder kommer och går. Det kan man inte rösta om. Politiska beslut när det gäller naturkrafterna är meningslösa. Lite tillspetsat kan vi därför säga att vädermetaforiken innebär den ultimata avpolitiseringen. En illustration är ledarskribentens

kommentar på ett seminarium om marknaden och politiken, när denne fick frågan om varför man ska rösta på politiker när det ändå är räntan som bestämmer: "Tja, själv ogillar jag den svenska vintern. Men jag kan inte rösta bort den".²⁷

Nära knutet till vädermetaforiken är sjömetaforiken. Det talas om marknadsekonomin som det ekonomiska *ankaret* i vårt demokratiska system. Storföretagen är *öar* i marknadsekonomin hav.²⁸ Det gäller att inte *gå på grund*. Vi har en *flytande* växelkurs.²⁹ Efterfrågan *sjunker*.

Alla vet vi att sjön är farlig. Sjömetaforiken skapar en känsla av utsatthet och den accentuerar trygga punkter. Också en levande metafor fordar att dess självklarhet ständigt bekräftas om den inte ska reduceras till plattityd. Erfarenheter som Estoniakatastrofen och sommarens alla tragiska drunkningsolyckor bidrar till att levandegöra utsattheten på sjön.

c) *I kamp mot det onda: Sjukdoms- och krigsmetaforiken*

Också krigsmetaforiken är tydlig i den ekonomiska debatten på 1990-talet. Räntan är ett *effektivt vapen* mot överhettning, men ett *trubbigt vapen* mot depression. Men under rörlig växelkurs och med en *exploderande* statsskuld är det antagligen det bästa *vapen* vi har. Vi måste satsa på *inflationzbekämpning*. Riksbanken är beredd att *sabotera* regeringens budgetsanering. Det går inte för politiken att *invadera* marknadsekonomin och *kasta kull* dess lagar.³⁰ Krig sägs ibland vara en fortsättning på politiken men med andra medel. I krig är allting tillåtet. Kriget mot marknaden motiverar extraordinära åtgärder, såsom krispaket.

Nära besläktade med krigsmetaforer är sjukdomsmetaforer. Sjukdomsbekämpning är ju ett slags krigsföring. Vi för en kamp mot sjukdomar vilka i sin tur kämpar mot oss: vi säger att organ är *angripna* av cancerceller som *invaderar* och *slår ut* kroppens *försvarssystem*. Några exempel på sjukdomsmetaforer i den ekonomiska debatten följer: Folkhemmet är i *dödsryckningar*. Vi kan inte räkna med att storföretagen har *evigt liv*. Ekonomin är nära att *kollapsa*. *Tillståndet* i landet är alltså *dåligt*. Något är *sjukt* i systemet. Men ibland är det också något *sjukt i marknadens värderingar*.³¹ Men samtidigt har det blivit en *marknadshysteri*. Det talas också om en *bruten* blandekonomi och en *haltande* marknadsekonomi.³²

Liksom kaptenen på havet vet bäst var grynnorna finns, vet läkaren bäst vilken medicin som behövs. Sjukdomsmetaforiken legitimerar expertberoendet. Läkarna – i vårt fall ekonomerna – diagnosticerar och ordinerar en ibland besk medicin. Det är kanske också så att medicinens beskhet är avgörande för dess trovärdighet. Gapa och svälj. Det blir svårt att protestera. Vi vill väl alla att tillståndet ska bli bra igen. Ska man försöka påverka ekonomin på 1990-talet krävs betydligt mer finess och högre kompetens än

under 70-talets maskinmetaforik. Då blir det inte svårt att göra gällande att endast experter besitter den nödvändiga kompetensen.

Krigs- och sjukdomsmetaforerna har det gemensamt att de mobiliserar samhället mot en gemensam fiende. Sjukdomsbekämpning kan alla förenas kring.³³ Faror och yttre hot förenar. Behovet av samlande symboler är särskilt stort i kristider. Ju större yttre press, desto större inre sammanhållning. Murray Edelman har hävdad att varje politiskt system behöver hot – skräckbilder – för att bevara balansen mellan samhällsgrupper och legitimerade samhällsordningen (1971). Både sjukdoms- och krigsmetaforiken förenar befolkningen i kampen mot marknaden. Här kämpar vi alla på samma sida. Alla måste ställa upp i kampen och vara beredda att göra uppoffringar. Folket tillsammans mot den anonyma marknaden.

Den mänskliga marknaden

En intressant paradox i den ekonomiska diskursen är att det finns drag både av mystifiering av den anonyma kraften, marknaden, och mänskliggörande av densamma. Mänskliggörandet innebär dock inte att marknaden uppfattas som en rad mänskliga aktörer (vilket det ju egentligen är frågan om) utan som en anonym, ansiktslös kraft utrustad med mänskliga drag och egenskaper. Marknaden är *nyckfull* och *oåtkomlig*, *opålitlig*, *trög* och *osäker*. Den blir *mättad* och den *har rätt* eller *har fel*. Det talas om *marknadens tyranni*, *godtycke*, *stelhet*, *hysteri* och *diktatur*. Marknaden *kräver*, *ger*, *tar*, *tror*, *vill*, *förväntar sig*, *reagerar*, *tvingar*, etc.³⁴

Att tala om marknaden på detta sätt hör samman med synen på marknaden som levande, och som en aktiv agent, men en oansvarig sådan helt enkelt på grund av att den inte ”är” en människa utan en mystisk kraft. Antropomorfiseringen hör även samman med vårt behov av att transformera det främmande till det familjära. Genom att tillskriva marknaden mänskliga egenskaper gör vi marknaden begriplig för oss – den handlar som vi fastän mycket mäktigare. Ju mer marknaden liknar oss själva, desto effektivare kan den användas som piska eller morot (obs metaforer). Antropomorfiseringen av marknaden innebär, vilket vi återkommer till nedan, en personifiering av det abstrakta.

Sammanfattande analys av metaforiken

Vad tillför egentligen de ovan presenterade metaforerna? Vad uppnår man genom att beskriva en given ekonomisk situation med ett ordval som ger associationer till fenomen vi vanligtvis uppfattar som ointressanta för denna diskurs? Vi kan också sätta frågetecknen om graden av medvetenhet hos dem som använder ett sådant metaforiskt uttrycksätt. Är ekonomer överhuvudtaget uppmärksamma på vad sådana formuleringar tillför de ekonomiska förklaringarna?

McCloskey analyserar i sin bok *The Rhetorics of Economics* retoriken i ekonomisk teori, snarare än användningen av ekonomisk teori i offentlig debatt och politik vilket är vårt intresseområde här. Det är ändå intressant för oss att ta fasta på två av McCloskeys teser, nämligen a) att ekonomer tänker genom metaforer, och b) att inslag av övertalning är inbyggda i ekonomernas diskurs.

Oenighet mellan ekonomer kan ofta förstås som skilda val av metaforer (McCloskey 1995). Marknaden är i sig en metafor (av byten, av transaktioner). McCloskey skriver:

Economists, without thinking much, have metaphors about the economy; and they have also, without thinking much, metaphors for their scholarly conversation. It would be good for them to become aware of their metaphors and improve them in shared discourse (1986: 184).

Ett sådant medvetandegörande är inte minst viktigt i perspektiv av att metaforer implicerar tyst kunskap och tysta argument. Vi skulle även kunna tala om (implicita) imperativ i den ekonomiska diskursen, i bemärkelsen att ekonomer inriktar sig på övertalning av sina åhörare. Centrala inslag i övertalningen är traditionella retoriska grepp såsom metaforanvändning och historieberättande.

Om man väljer att conceptualisera ekonomiska mekanismer med hjälp av metaforer, borde man också vara medveten om det mervärde som dessa tillför. Om man metaforiskt sammanför två disparata fenomen – exempelvis finansmarknader och vädertyper – då postulerar man också ett underförstått samband, eller gör ett påstående om att dessa två olikartade fenomen har något med varandra att göra. I detta exemplet är avsikten att vädret – som metafor för det tillstånd som objektet i det ögonblicket befinner sig i – ska ladda begreppet med adekvat mening. Men genom att behandla ekonomiska förhållanden i ett bildspråk bestående av väder, sjö, krig och sjukdom tillförs ett mervärde i form av emotioner som man kanske varken har kontroll över eller ens är medveten om.

Det är förhållandevis enkelt att föreställa sig att metaforer som *kraschlandning*, *haveri*, *turbulens*, *klimatförändring*, *svallvågor*, *kastbyar*, *vapen*, *explodera*, *invadera* och *dödsryckningar* bidrar till att accentuera bestämda sentiment, nämligen utsatthet och maktlöshet. Tanken att "Sverige tenderat att drabbas väldigt, väldigt hårt hela tiden"³⁵ lägger – genom de valda metaforerna – ett mervärde till själva den ekonomiska analysen. Analysen får ytterligare en dimension: upplevelsen av extrem utsatthet. Metaforerna bidrar till att bildliggöra ett meningskomplex där kontrollen över den egna livssituationen har upphört och rädslan håller på att ta överhanden.

På sikt innebär en upprepning av väder, sjö, krig och sjukdomsmetaforer att ett associationskomplex blir internaliserat. Eller mer specifikt, det mervärde metaforerna tillför blir normerande för vår förståelse av den ekonomiska situationen.

Marknadsbegreppet blir laddat med en känslomässig kvalitet. Marknaden framstår som lika nyckfull som havet, lika skoningslös som kriget, lika blind som sjukdomen och lika okontrollerbar som vädret. Med andra ord: det mervärde som dessa metaforer tillägger konstruktionen marknaden gör den till en nyckfull, skoningslös, blind och okontrollerbar storhet. Metaforernas mervärde innebär alltså en värdeladdad berättelse om marknaden, en berättelse som också är en ansvarsfrånskrivelse. Marknaden är okontrollerbar, ingen kan ställas till ansvar för vad den gör, den bara finns där.

Vi har tidigare sagt att en metafor kan vara ingångsporten till en myt. Frågan är därför om inte det mervärde som dessa metaforer tillför marknaden närmast är att förstå som en myt.

Folket versus ekonomin

I vädermetaforerna ovan framstår ekonomi som något man får eller mottar (på samma sätt som en höststorm eller ett snöoväder). Rae och Drury visar i sin analys av den ekonomiska tidningsdiskursen i Storbritannien hur *ekonomi och folk separeras* från och kontrasteras varandra (1993: 345). De urskiljer två typer av relationer i "folket versus ekonomin" – diskurserna: a) ekonomin som aktiv och folket som passivt, och b) ekonomin som passiv och folket som aktivt. I det första fallet är det ekonomin som är en *prime mover* som har sin egen dynamik och vars utveckling är oberoende av oss. I det andra fallet har vi, representerade av våra beslutsfattare, möjlighet att aktivt agera för att påverka ekonomin (ibid).

En separation mellan ekonomi och folk framträder också i vårt material. I diskursen på 1990-talet konstrueras folket som passiva mottagare av ekonomin vilken ses som en oberoende kraft. I keynsianismens maskindiskurs var det tvärt emot ekonomin som var den passiva parten vilken kunde underkastas aktiva ingripanden. Vi har också påvisat en separation mellan folk och marknad i krigs- och sjukdomsmetaforiken.

Rae och Drury uppmärksammar oss på att "folket versus ekonomin diskursen" konstruerar en konsensusmodell av sociala relationer. Genom att ekonomin konstrueras som något utanför människorna drar detta uppmärksamhet från den heterogena karaktären av det "vi" som ekonomin definieras emot (1993: 344). Här är vi på samma sida, impliceras det, på samma vis som i kriget. Vi sitter alla i samma båt i de vilda vågorna. Detta döljer inte bara existerande intressekonflikter utan också det faktum att befolkningen har olika relationer till ekonomin. Arbetaren, aktieägaren och den arbetslöse står knappast i samma relation till marknaden. Den fråga konsensusmodellen ger utrymme att ställa blir: hur ska vi på bästa sätt anpassa oss till den obevekliga marknaden?

Kopplat till den samhälleliga konsensusmodellen är balansmetaforerna. Det talas t ex om *naturlig* räntenivå, och *snedvriden* konkurrens och skattepolitik. Sådana metaforer implicerar ett naturligt balansstillstånd i samhället, vilket inte kan rubbas utan olyckliga följder.

Intressant att notera är att både krigs-, sjukdoms-, sjö- och balansmetaforerna innehåller klara polariteter: krig versus fred, sjuk versus frisk, farligt hav versus trygga öar, obalans versus balans. Polariteter kan enligt den klassiska retoriken användas för att skapa kända affekter: fruktan och hopp. Pendlandet mellan fruktan och hopp är ett effektivt retoriskt knep för att vinna människors förtroende. Alla lever vi i fruktan att framtiden kommer att medföra problem som vi inte kan bemästra. Den som kan övertyga om att det finns goda skäl till hopp, genom bestämda åtgärder, har därför goda förutsättningar att vinna människors lojalitet (Johannesson 1990: 73).

Vi har ovan diskuterat hur ekonomin abstraheras och kontrasteras folket. För att använda en freudiansk metafor skulle vi kunna se ekonomin som ett överjag som kommenderar, befäller. Kanske skulle vi rent av kunna tala om en ny slags kommandoekonomi. Nu är det inte regeringen som kommenderar, utan en anonym, utanförstående och närmast mysteriös kraft – marknaden. Det är då frågan om en *anonym auktoritet* vars maktutövning vilar på dess förmåga att maskera sig som sunt förnuft och inte fordra något annat än det självklara eller det nödvändiga.³⁶ Vad den anonyma auktoriteten utövar är ingen press, bara mild övertalning i sunda förnuftets namn. Vi kan exempelvis tänka på statsminister Göran Perssons återkommande konstaterande: "Den som står i skuld har ingen frihet".

Att marknaden framstår som mystisk beror på att den är ansiktslös och därför främmande, obegriplig för oinvigda men oerhört kraftfull. Marknaden framstår som en metafysisk storhet vars främsta uppgift blir att legitimera vissa politiska tilltag, eller som en anonym auktoritet, vars makt inte vilar på tvång men på vad den har att erbjuda. Samtidens ekonomer framträder med andra ord som förvaltare av en vara vi i generationer har förknippat med en annan yrkeskategori:

Det viktigaste elementet i vårt liv är självklarheten. Vill diktaren eftersträva verklighet, måste han bjuda oss självklarhetens illusion.³⁷

Reifiering och personifiering av ekonomin

Den tydligaste draget i 1990-talsdiskursen är att ekonomin nu lever sitt eget liv. Detta framgår såväl i natur – och vädermetaforiken som i krigs- och sjukdomsmetaforiken. I den mån termer som *styr* och *kontrollerar* används, är det inte längre regeringen som är agent utan marknaden.

Rent allmänt kan man säga att rörelsemetaforer indikerar syn på aktörskap och ansvarighet. Uttryck som *styra* och *kontrollera* implicerar att någon

ansvarar och denne någon var i maskindiskursen regeringen. Annan rörelsemetaforik implicerar avsaknad av kontroll: att *glida* in i lågkonjunktur”, att *drabbas* av en räntechock. Men ändå kan ekonomin ses som aktör eller snarare agent [eng. agency]: lågkonjunkturen *slår* hårt, den sjunkande efterfrågan *träffar* småföretagen. Rae och Drury skriver: ”The economy, since it is implied to be mindless (blind, like the weather), cannot be blamed for its effects even when it has agency” (1993: 348). Marknaden må vara skyldig, men den är inte ansvarig.

Att uppfatta ekonomin som en utanförstående, anonym kraft innebär en *reifkation* av ekonomin.³⁸ Detta gjorde också synen på ekonomin som ett objekt som kunde underkastas styrning och kontroll. *Marknaden vill* eller *marknaden kräver* är vanliga uttryck i dagens ekonomiska diskurs. Marknaden är då en agent, men en okontrollerbar sådan. Detta till skillnad från 1970-talsdiskursen där marknaden var en kontrollerbar ”sak” (jfr Rae och Drury 1993), och en ”sak” som någon hade ansvar för.

Ontologiska metaforer kan vi tala om i de fall vi ser händelser, skeenden, och tillstånd som entiteter, med substans, med materia. De tillskrivs därmed ontologisk existens och status som ting. Denna typ av metaforer grundar sig i vår erfarenhet av fysiska objekt och vi använder dem för att förstå händelser, handlingar och tillstånd (Lakoff och Johnson 1980: 25 ff). Ontologiseringen innebär en *objektifiering* av det abstrakta. Det abstrakta blir därmed mer verkligt för oss, eller för att uttrycka det med Moscovici, ”Objectification saturates the unfamiliar concept with reality, changing it into a building block of reality itself” (1981:198).³⁹ Genom objektifiering laddas begreppet med verklighet.

När det abstrakta väl har ontologiserats, är steget inte långt till en *personifiering* av detta. Då tillskrivs det icke-mänskliga mänskliga egenskaper och våra egna motivationer, målsättningar och handlingar får ligga till grund för vår konceptualisering av det abstrakta (jfr ovan om marknaden som antropomorf). Ett tydligt exempel på användning av ontologisk metaforik i den ekonomiska diskursen är talet om inflationen.

Genom att tala om inflation som entitet blir det möjligt för oss att hänvisa till den, kvantifiera, se den som en orsak och handla i förhållande till den. Ontologiska metaforer blir ett sätt att rationellt hantera våra erfarenheter, hävdar Lakoff och Johnson (1980: 26). Inflationen kan också personifieras: Inflationen *äter upp* löneökningarna. Uttrycket ”vi måste *bekämpa inflationen*”, implicerar att inflationen är en fiende som kan attackera oss, skada oss, stjäla från oss, och den förstärker separation människa-ekonomi. Fiendemetaforen erbjuder en trovärdig förklaring för komplexa ekonomiska och politiska samband. Samtidigt får vi genom denna metafor ett motiv till varför vi alla kan behöva lida en tid. Fiendemetaforen motiverar krafttag från regeringen och manar till uppoffringar i den gemensamma kampen (jfr ibid: 34).

Om begreppsättning och teorigenerering i samhällsvetenskapen

Hur ska vi nu förstå ekonomernas rika metaforanvändning i den offentliga diskursen? Det är alltså dags att återkomma till våra teser om att ekonomerna saknar adekvata begrepp för att tolka och förklara förändringarna i ekonomin, samt att denna oförmåga att begreppsätta och tolka den nya ekonomiska verkligheten inte är tillfällig utan systemisk – inbyggd i själva disciplinen och professionen.

En alternativ tolkning skulle kunna vara att metaforikanvändningen bör förstås som *retorik*, vilket ekonomerna medvetet använder när de adresserar offentligheten. Retorik i en klassisk bemärkelse förutsätter emellertid en både systematiserad och reflexiv språkanvändning. Om graden av språklig medvetenhet i den ekonomiska diskursen, kan vi självfallet bara resonera. Men om det är så att man är medveten om den banala metaforiken, inställer sig frågan: varför upprätthålla den?

Professionell kunskap brukar kännetecknas av att den är reflexiv. Om denna reflexivitet däremot ger vika för vardagsmetaforik, fylls förklaringsutrymmet av en annan sorts kunskap. Det karakteristiska med tyst kunskap är att den är omedveten. Med andra ord kan vi ifrågasätta i vilken utsträckning denna språkanvändning verkligen är reflexiv, och om ekonomerna är uppmärksamma på vad som håller på att hända med professionens begreppsproduktion. Såvida inte syftet är att vidmakthålla tolkningsutrymmet, varför då denna språkliga överförenkling? Konsekvensen blir i alla fall – oavsett om detta är medvetet eller ej – att det offentliga samtalet fylls av konceptualiseringar med ett något tveksamt förklaringsvärde.

Vår tes är att den banala metaforanvändningen inte är ett undantagstillstånd utan en närmast regelmässig reaktion på det okontrollerbara, det relativa, det kontingenta. Vi frågar oss samtidigt om denna reaktion inte har sina institutionella rötter i en disciplin som inte har utvecklat begreppsättning och teorigenerering, samt i en profession som effektivt upprätthåller och reproducerar disciplinen genom ett strikt internt kontroll- och regelsystem.⁴⁰ Redan genom grundutbildningen i nationalekonomi internaliseras ett paradigm som sedan sällan ifrågasätts och därför inte heller utvecklas. Utrymmet för avvikelser är högst begränsat på den svenska nationalekonomiska arenan och professionen framstår som påfallande homogen.

Sociologen och idéhistorikern Shils skriver om sociologin att denna disciplin växte fram i 1800-talets kaotiska värld av sociala omvandlingar. Bland dessa ”bönder, trasproletariat, kringvandrande resenärer och gatuförsäljare, bland de arbetslösa, bland fattiga och immigranter, bland prostituerade, kriminella och övergivna fruar och oäkta barn fann sociologin ett alldeles eget ämnesområde som förbisågs av andra akademiskt etablerade discipliner” (citerat i Brante 1995: 35). I denna kaotiska värld som var sociolo-

gins studieobjekt, menar Brante, fanns det ett stort behov av begreppsliga omdaningar, av nya namn, ett nytt språk med vilket de nya samhällsfenomenen kunde beskrivas. Han fortsätter: "Det är detta nya behov som förklarar de många teoretiska system, hierarkier och dikotomier som är typiska för de sociologiska klassikernas verk; begreppsapparaterna var nödvändiga för att kunna klassificera och bringa reda bland de nya sociala fenomenen" (Brante 1995: 35).

Vi menar att det behov av att konceptualisera snabba samhällsförändringar och kontingenta förhållanden vilket präglat discipliner som sociologin och socialantropologin, undgått nationalekonomin som nu står oförberedd att bringa begreppslig reda i de senmoderna ekonomiska förhållandena. Detta samtidigt som nationalekonomin som disciplin åtnjuter högsta status bland samhällsvetenskaperna och äger offentlig auktoritet att inte bara diagnostisera problem utan att även ordinera medicin (för att anspela på metaforiken ovan). Kanske ska vi förstå ekonomernas metaforik (enligt ovan) i detta perspektiv. Ekonomerna måste i diskursen producera mening – för att behålla tolkningsföreträdet.

Professionens makt ser till att upprätthålla självuppfattningen om en disciplin med vetenskapliga och exakta anspråk, och i den offentliga diskursen finns inget trovärdigt alternativ till ekonomernas analys. Vår poäng är att nationalekonomin är en samhällsvetenskap och inte en naturvetenskap, men tycks inte ha dragit slutsatsen av det. Ett sätt att upprätthålla ambitionen att göra säkra utsagor, är att använda teorier och modeller, samt att konstruera en tänkt ekonomi där logiken ger säkerheten. Men problemet uppstår självfallet när modellerna konfronteras med den kontingenta och komplexa empiriska verkligheten. I mötet med offentlighetens behov av konkreta svar, blir en sådan konfrontation oundviklig.

Att uttryckligen medge den egna osäkerheten och att ekonomin är obegriplig, vore att slå undan grunden för den egna professionen. Vår tolkning är att osäkerheten istället kommuniceras genom metaforanvändningen. I våra ögon är detta ett slags underkommunikation som inte bidrar till analysen av ekonomiska problem, men som ändå innebär att mening produceras och att professionen upprätthålls. Kanske skulle vi kunna låna Lagerkrantz uttryck från ett helt annat sammanhang, och hävda att ekonomerna "gör anspråk på betydelse just genom att inte hävda någonting alls men finnas till" (1970: 139).

För vad förklarar egentligen metaforiken? Vilka förklaringsmodeller ligger bakom talet om "kastbyar på världens finansmarknader" och "börskurser som repar sig"? Med vilka begrepp tolkar egentligen ekonomerna det komplexa, det okontrollerbara, det relativa och det kontingenta, det vill säga de senmodernitetens villkor som andra discipliner tvingats lära sig (begreppsligt och analytiskt) hantera alltsedan decennier? Hur hanterar ekonomerna en situation då axiomen ställs på huvudet?⁴¹ Vårt argument är starkt:

ta bort den banala metaforiken och ett barn kan se att kejsaren är naken. Picasso bildliggjorde kaos i sin *Guernica*, han konstruerade en helhet av delar och fragment. Men ekonomerna är inga Picassos.

Kan – mot denna bakgrund – ett rimligt antagande vara att ekonomernas svaga länk är steget från teori till empiri? Så länge det är en tänkt ekonomi man behandlar framstår de ekonomiska teorierna som oproblematiske – slutsatserna följer närmast logiskt av premisserna.⁴² Men problemet uppstår när de teoretiska antagandena bestämmer slutsatsen även i den empiriska analysen. En central fråga är därför om inte ett mer induktivt arbetssätt med begreppsgenerering skulle resultera i mer adekvata förklaringsmodeller.

Till slut

Vi har sett att metaforerna på 90-talet beskriver en situation utom mänsklig kontroll. Man kan lika lite påverka de ekonomiska svängningarna som vilken väg vinden ska blåsa. Marknaden har dykt upp som en utanförstående kraft, osynlig men allestädes närvarande.

Men vad innebär det egentligen att uppfatta ekonomin som en process utan subjekt? Ansvar är ett attribut till subjektet. Konstruerar man ekonomin som en självgående process har man samtidigt hittat en mekanism för att frångkoppla subjektet från processen och därmed ansvaret. Denna avsubjektivering innebär att processen framstår som objektiv.

I den här artikeln har vi belyst några verksamma ekonomiska metaforer i den offentliga diskursen. Avslutningsvis vill vi emellertid – med största respekt för ekonomernas professionalitet på området – kompensera den något ensidiga metaforiken, genom att medvetet likna marknaden vid en evig rättegång, där en ansiktslös domare outtröttligen producerar domslut som ingen jury kan påverka, ingen riksdag lagstifta om, och där ”straffet” aldrig kan överklagas.

NOTER

¹ Vi har fått värdefulla kommentarer från vänner och kollegor. Ett särskilt tack till Agneta Hugemark och Jacob Westberg.

² B. Elfstrand i *Ekonomiska klubben* den 22 juli 1995.

³ Naturligtvis är det skillnad på ekonomers (interna) diskurs och den samhälleliga diskursen om ekonomin. Samtidigt vet vi att ekonomers diskurs har fått starkt genomslag i den samhälleliga och politiska diskursen (se t ex Hugemark 1994). Den har också kommit att i hög utsträckning internaliseras i människors medvetanden. Vi har i den här artikeln velat fånga ekonomernas diskurs som den kommer till uttryck på den offentliga arenan, här genom radioprogram samt tidningsartiklar. Artiklarna är hämtade från Pressarkivet i Uppsala, under klassificeringen 'ekonomisk teori' under tiden 1993–95.

⁴ Tjänstgörande ekonomer i *Ekonomiska Klubben* denna sändning var Annika Melander, Olle Djerf, Leif Vindevåg, Björn Elfstrand och Pehr Wissén. Programledare var Bo Sigheden. Eftersom vi studerar den allmänna språkanvändningen inom den ekonomiska diskursen, så har vi inte ansett det meningsfullt att identifiera de enskilda aktörernas inlägg i det följande,

utan vi har valt att hänvisa uteslutande till *Ekonomiska Klubben*. Detta är ett radioprogram där fackekonomer diskuterar aktuella ekonomiska frågor. Möjligen kan det vara så att de här har ambitionen att göra mer populära framställningar för en bredare publik. Vi menar att detta inte gör det mindre relevant för oss att studera deras diskurs i detta forum. Tvärtom. Det är just i sådana publika forum som relevansen av ekonomisk teori för analys av den empiriska verkligheten ställs på prov. Teoretiska modeller utan koppling till empirin blir då otjänliga.

⁵ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.

⁶ De välkända metaforteoretikerna Lakoff och Johnson hävdar att vårt begreppsliga system är metaforiskt till sin natur, och att mänskliga tankeprocesser därför till stor del är metaforiska (1980: 3, 6).

⁷ Lakoff och Johnson talar om 'strukturella metaforer' när ett begrepp metaforiskt struktureras genom något annat och liknande (1980: 14). Andra typer av metaforer är 'orientational metaphors' som anger spatial orientering, t ex upp-ner, inne-ute, framför-bakom och 'ontologiska metaforer' som indikerar innehållslig substans.

⁸ Jfr Moscovici om familjariseringsprocessen beträffande vad han kallar *sociala representationer*: "the angle from which a group will try to cope with the non-familiar, will be determined by the images, concepts and languages shared by that group. What matters most is not the group's judgment, but its conventions and memories" (Moscovici 1981: 189)

⁹ Kanske kan därför metaforerna sägas öka fenomenets valör eller symboliska kapital.

¹⁰ Enligt Barthes definieras en myt inte utifrån sitt innehåll, men utifrån sin *form*. Myten är en form för att förmedla ett budskap, eller med andra ord, myten är en förståelseform. Vi är uppmärksamma på den kritik som Barthes senare har riktat mot sina tidigare teorier, bl a användningen av begreppet myt. Se t ex Barthes 1989. Vi har dock inte funnit denna kritik relevant för vårt arbete.

¹¹ Jfr Thyssen 1994. Han hävdar dock att myten som mekanism för systematisk blindhet inte fungerar längre, eftersom varken religiösa eller politiska system kan upprätthållas med hjälp av sådan förenkling som det innebär att val osynliggörs eller inte tillåts att diskuteras. Vi menar tvärtom att myten som form är tidlös, men att innehållet i myterna naturligtvis skiftar. Däremot skulle man kanske kunna hävda att myter inte längre har traditionen som omnipotent väktare, eftersom traditionens auktoritet och normerande kraft har minskat. Samtidigt har den moderna maktutövningen blivit alltmer subtil och det gäller även makt att definiera verkligheten och upprätthålla dessa verklighetsdefinitioner (jfr Foucault). Det är därför långt ifrån självklart att myternas makt har minskat.

¹² Nödvändighetsdiskursen är en tankefigur eller en diskursiv form som kan fyllas med varierande innehåll.

¹³ Jfr följande citat av en politisk ledarskribent: "Sverige är inte ekonomiskt suveränt. Och därmed är ofrånkomligen också den politiska suveräniteten starkt begränsad. Eller anorlunda uttryckt: den politiska suveräniteten är en suveränitet att bestämma hur vi ska anpassa oss till tvingande internationella faktorer [. . .] Med detta är inte sagt hur anpassningen ska ske, däremot att anpassning måste ske och att *anpassningen i själva verket är politikens huvuduppgift*. Med detta är samtidigt sagt att politiken, om än inte suverän, är utomordentligt viktig" (Mats Svegfors i SvD 21/5 1993, vår kurs.).

¹⁴ Moscovici skriver: "each commonplace statement hides, in its very banality, an immense amount of knowledge, a condensed culture and a mystery, which constitute its compelling strength and attraction. 'Is there anything more delightful in nature', Baudelaire asked, 'anything more fruitful and positively more *exciting* than a commonplace remark?' Or, I might add, anything more effective from the point of view of the collectivity?" (Moscovici 1981: 192).

¹⁵ Södersten i *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995.

¹⁶ Myter enligt Edman, *Smålandsposten* den 19 maj 1995.

- ¹⁷ *Ekonomiska klubben*, den 22 juli 1995.
- ¹⁸ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ¹⁹ Exempler som följer är hämtade från en presentation av Keynes tänkande i Barber 1971: kapitel 4.
- ²⁰ Textalor om *jämviktsläge, anpassningsrörelser* för att återställa jämvikten etc (text Barber 1971: 242 ff). Se även nedan om balansmetaforer.
- ²¹ Se text *Dagens Nyheter* den 12 september 1994, *Svenska Dagbladet* den 8 december 1992, *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995.
- ²² *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ²³ Jfr *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ²⁴ Rae och Drury hittar för övrigt också vädermetaforik i sin analys av tidningsretoriken om ekonomisk recession i Storbritannien (1993: 343).
- ²⁵ *Rapport* den 16 november 1995.
- ²⁶ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ²⁷ Mats Svegfors citerad i *Dagens Nyheter* den 25/1 1996.
- ²⁸ Se text *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995 och den 6 maj 1995
- ²⁹ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ³⁰ *Svenska Dagbladet* den 16 december 1994, *Aftonbladet* 24 maj 1995, *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995.
- ³¹ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ³² Se text *Dagens Nyheter* den 15 april 1995 och 6 december 1994, *Svenska Dagbladet* den 16 december 1994 och 8 december 1992.
- ³³ Om sjukdom som metafor, se Susan Sontags bok med denna titel (1989).
- ³⁴ Se text *Dagens Nyheter* den 15 november 1994 och 22 mars 1995 och *Svenska Dagbladet* den 23 december 1992 och 26 maj 1995.
- ³⁵ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ³⁶ Om begreppet *anonym auktoritet*, se Fromm 1987:23.
- ³⁷ Lagercrantz 1970: 31f. Citatet är taget ur sitt sammanhang och har inte med vårt tema i övrigt att göra.
- ³⁸ Ekonomin som oberoende av mänskliga handlingar är naturligtvis en myt.
- ³⁹ Moscovici talar om två processer genom vilka vi kan bli bekanta med och bringa reda i det okända; en familjariseringsprocess där det främmande förankras i vardagliga föreställningar och erfarenheter, och en objektifieringsprocess genom vilket abstrakta fenomen transformeras till något närmast fysiskt (1981: 192). Genom dessa processer genereras sociala representationer, menar Moscovici.
- ⁴⁰ Om professionernas makt, se till exempel Selander 1989.
- ⁴¹ Jfr: "Av tradition så har man högre inflation om man har hög tillväxt. Men nu verkar ju det också som mycket talar för att den typen av gamla samband de stämmer inte längre. Utan att man kan faktiskt förena hög tillväxt med låg inflation" (*Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995).
- ⁴² Om tendensen i ekonomisk analys att sammanblanda logiska och empiriska utsagor, se exempelvis Granqvist 1994.

LITTERATUR

- Barber, W. J. (1971) [1967] *De ekonomiska idéernas historia*. Stockholm: Aldus.
- Barthes, R. (1989) "Mythology Today", ss 65–68, i *The Rustle of Language*. Berkeley och Los Angeles: University of California Press.
- Barthes, R. (1991) [1957] *Mytologier: Om "mytene" i den moderne tids hverdag*. Oslo: Gyldendal.
- Brante, T. (1995) "Sociologi" ss 35–36, i *Nationalencyklopedin*, band 17. Höganäs: Bra Böckers Bokförlag.

- Baudrillard, J. (1991) [1982] *I skyggen av de tause majoriteter*. Oslo: Cappelen.
- Ebbestad Hansen, J-E. (1994) *Odd Nerdrum*. Oslo: Aschehoug Forlag.
- Edelman, M. (1971) *Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Quiescence*. Chicago: Markham Publishing Company.
- Eliade, M. (1994) [1957] *Det hellige og det profane*. Oslo: Gyldendal.
- Finkelkraut, A. (1994) [1987] *Tankens forræderi*. Oslo: Cappelen.
- Fromm, E. (1987) [1943] *Flykten från friheten*. Stockholm: Natur och kultur.
- Gamson, W. och A. Modigliani (1989) "Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power. A Constructionist Approach", *American Journal of Sociology*, 95 (1), ss 1–37.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Granqvist, R. 1994 "Ger köp-sälj-system effektivare vård? Om Stockholmsmodellens följder", *Häften för kritiska studier*, 27 (2–3), ss 53–66.
- Hansen, P (1995) [1993] *Hannah Arendt: Politik, historia och medborgarskap*. Göteborg: Daidalos.
- Hugemark, A. (1994) *Den fängslade marknaden: Ekonomiska experter om välfärdsstaten*. Lund: Arkiv.
- Jensen, A. (1994) *Gud Leser ikke romaner*. Oslo: Cappelen.
- Johannesson, K. (1990) *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts.
- Koselleck, R. (1985) *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge: the MIT Press.
- Lagerkrantz, O. (1970) *Att finnas till. En studie i James Joyces roman Odysseus*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lakoff, G. och M. Johnson (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago och London: The University of Chicago Press.
- Leary, D. E. (1995) "Naming and Knowing: Giving Forms to Things Unknown", *Social Research*, 62 (2), ss 215–237.
- McCloskey, D. N. (1986) *The Rhetorics of Economics*. Brighton: Harvester Press
- McCloskey, D. N. (1995) "Metaphors Economists Live By", *Social Research*, 62 (2), ss 267–298.
- Moscovici, S. (1981) "On Social Representations", ss 181–209, i Forgas, J. P. (red.) *Social Cognition*. London: Academic Press.
- Nordahl, H. (1994) *Retorik*. Oslo: Grøndahl Dreyer.
- Rae, J. och J. Drury (1993) "Reification and evidence in rhetoric on economic recession: some methods used in the UK press, final quarter 1990", *Discourse&Society*, 4 (3), ss 329–356.
- Selander, S. (red.) (1989) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringsens sociala grund*. Lund: Studentlitteratur.
- Sontag, S. (1989) [1977] *Sjukdom som metafor*. Stockholm: Brombergs.
- Stråth, B. (1994) "Konstruktion, inte tradition", *Svenska Dagbladet*, 21 maj.
- Thyssen, O. (1994) *Kommunikation, kultur og etik*. Köpenhamn: Handelshøjskolens Forlag.
- Williams, R. (1993) [1952] *Drama from Ibsen to Brecht*. London: The Hogart Press.

ÖVRIGA KÄLLOR

- Aftonbladet* den 24 maj 1995.
- Dagens Nyheter*
- Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- Rapport* den 16 november 1995
- Smålandsposten* den 19 maj 1995.
- Svenska Dagbladet*

ABSTRACT

This article sets out to examine the language used in the public discourse on the economy in Sweden. We investigate the metaphors used by economists in public discourse, and show how they function to depoliticize economic policy making. Theoretically, we introduce the notion of 'the surplus value of metaphors' and by this, we develop the connection between metaphor and myth. We also try to show how myths mask themselves as common sense. Finally, we argue that the economic profession has difficulties in conceptualizing the contingent and rapidly changing economic developments in contemporary society, and that the common sense metaphors function to construct sense while failing to provide explanation.

Kommentar til "Til Kritiken av den Kvalitativa Metoden" av Margareta Bertilsson, Sociologisk Forskning 4 1995

Som empirisk orientert sosiolog og kvinneforsker med erfaring i bruk av både kvalitative og kvantitative forskningsmetoder, leste jeg med forundring, forskrekkelse og etterhvert sterk indignasjon, Margareta Bertilsson's innlegg i Sociologisk Forskning 4/1995. En så akademisk arrogant og overfladisk kritikk av noen trekk ved de senere års utvikling av sosiologifaget, har jeg ikke støtt på tidligere. Og at dette kommer fra en nylig tiltrådt professor i sosiologisk teori og er basert på hennes plenumsforedrag ved de svenske sosiologenes årsmøte, gjør min indignasjon enda sterkere. Jeg må bare erkjenne at sosiologien så visst ikke trenger å motarbeides av andre nærstående akademiske disipliner for å svekkes, når vi har ledende teoretikere innen vår egen disiplin som tilkjenner en så total mangel på forståelse og respekt for grunnleggende sider ved empirisk sosiologisk forskning.

Margareta Bertilsson starter ut med å tilstå at hun som student har begått en utilgivelig synd i empirisk forskning – nemlig å fuske med data. Det beklager hun ikke, og selv om hun hevder at hun "inte alls vill avfärda intervju-formen som metod att insamla data" (s. 18), formidler hun et inntrykk av at om en ikke kjenner seg tilpass ved denne metoden, et det ikke så farlig om en fusker. Er det dette budskapet hun om professor i sosiologisk teori vil formidle til sosiologistudentene og forskere? Eller er det budskapet at alle sosiologer av etiske grunner bør la være å intervju og nøye seg med post-enqueter og registerdata, fordi sosiologen da ikke har ansvar "för ansiktsarbetet" att inränga den andre individen under en eller annan objektiverande kategori (s. 18)". Mener Margareta Bertilsson at slik objektivering bare blir akseptabel og etisk forsvarlig om forskeren ikke har stått ansikt-til-ansikt med de mennesker som objektiveres på denne måten? Hvordan stiller hun seg i så fall til bruk av de spørreskjema som er konstruert for forskningsformål og som ansatte intervjuere ved f.eks. Statistisk Sentralbyrå samler inn for oss? Er slik intervjuing en etisk akseptabel metode for innsamling av sosiologiske data? I så tilfelle, er det da viktig at intervjuerne ikke fusker ved å fylle ut spørreskjemåene selv, dersom de finner det for ubehagelig eller anstrengende å intervju en del av respondentene? Om Margareta Bertilsson helt avviser slike så vel kvalitative som kvantitative forskningsgenererte intervjuer som datainnsamlingsmetode, betyr det ikke bare at hun river grunnen unna store deler av den empiriske *sosiologiske* forskningen, men også under store deler av de akademiske disipliner som

hun uttrykker større respekt for – nemlig statsvitenskap og økonomi. Hvilke metoder for innsamling av data er det rent konkret Margareta Bertilsson mener samfunnsforskerne bør begrense seg til, og hvordan skal vi best mulig gardere oss mot fusk og uetterrettelighet hos den som samler inn disse dataene, enten hun er forsker eller ikke? Eller er det ikke noe problem om det fuskes med data i samfunnsvitenskapen?

Margareta Bertilsson diskuterer den kvalitative metodens ”rationalitetsanspråk” på en måte som jeg overhodet ikke begriper, og jeg ville se det som ønskelig om hun kunne gi meg et *konkret* eksempel på kvalitativ sosiologisk forskning som er ”ikke-rationalistisk”. Jeg finner heller ikke diskusjonen om den kvalitative metoden er de-konstruktivistisk særlig klargjørende eller fruktbar. Igjen ønsker jeg konkrete eksempel fra kvalitativ forskning. Betyr f.eks. Margareta Bertilssons standpunkter her at hun tar avstand fra fruktbarheten av den forskningen som går under betegnelsen ”labelling-theory”, og hva med den forskningen som ”dekonstruerer” offisielle kategorier for avvik som f.eks. kriminalitet?

Så til slutt til diskusjonen om den kvalitative metoden ”har någon slags affinitet (valfrändskap) med et kvinnligt förhållningssätt till tingens ordning” (s. 28). Det er en spørsmålsstilling Margareta Bertilsson gjør seg ferdig med på en halv side, og uten at det på noen måte blir klart hva eller hvem hun argumenterer mot, eller på hvilket nivå det er hun søker å besvare dette spørsmålet. Men i sin sammenfatning antyder hun at kvinnenens inntog i sosiologien kan komme til å skje på ”bekostnad av ämnets rationalitets- og komplexitetsanspråk”, og dette knytter hun til at ”en okritisk kultivering av kvalitativ metod som den enda ”riktiga” risikerar at utarma disciplinen sociologi till studier i privat omsorg” (s. 30). Dette er kraftige insinuasjoner om hva spesielt feministiske forskere er i ferd med å gjøre med vårt fag, og det gies ikke noe empirisk belegg for disse påstandene. Det burde en forvente av en professor i sosiologi, selv om spesialiteten er sosiologisk *teori*. Arthur Stinchcombe beklaget i en kommentar i *Acta Sociologica* for noen år siden (Stinchcombe 1984) at metode og teori er blitt de subspesialiteter som har høyest prestisje i faget vårt, og at de empiriske subspesialiteter som har lavest prestisje, ”are those in which people come to us in raw form, without having been culturally processed, so as the substantive study of the family, or of criminals and crime, or what not (s. 54). Prestisjehierarkiet mente Stinchcombe er uheldig fordi det fører til at vi ikke blir god nok til det som er hensikten med metodologi og teori i sosiologien, nemlig ”to understand social behavior like that of families or criminals

(ibid). Margareta Bertilssons artikkel bekrefter at Stinchcombes kritikk av prestisjehierarkiet i vårt fag fortsatt har gyldighet, i den forstand at en spesialist i sosiologisk teori kan tillate seg å kritisere empirisk sosiologisk forskning uten å vise noen respekt for de konkrete krav og utfordringer som slik forskning innebærer.

KARI WÆRNESS
Sosiologisk Institutt
Universitetet i Bergen

REFERANSE

Stinchcombe, Arthur, 1984 "The Origins of Sociology as a Discipline" i *Acta Sociologica*, vol 27, no. 1.

Recensioner

George Chauncey: *Gay New York: Gender, Urban Culture, and the Making of the Gay Male World 1890-1940*. New York: Basic Books

I västvärlden har homosexualitet i stigande grad kommit att accepteras under 1900-talet. Samtidigt har homosexuellt liv blivit alltmer öppet gentemot samhället i övrigt. Det har många av oss trott. I sin bok *Gay New York* visar George Chauncey, historiker vid Chicagouniversitetet, att detta är en villfarelse. Det tidiga 1900-talets världsmetropol härbärgerade en omfattande, varierande och till stora delar öppen manlig homosexuell värld. Efter det glada tjugotalet trängdes denna värld in i 'garderober'. Först med sextiotalets (homo)sexuella frigörelse skedde en förändring i riktning mot ökad öppenhet och acceptans igen. Detta är ett av flera uppseendeväckande resultat i Chaunceys studie av manligt homosexuellt liv i New York 1890-1940. Resultaten har möjliggjorts genom utnyttjande av en mängd olika slags källor, bland annat retrospektiva intervjuer, brev och arkivmaterial.

Chauncey presenterar sin studie på uppemot 400 sidor. Redan i ett inledande kapitel drar han samman viktiga trådar och resonerar kring dem. Det är bra att redan i början få en helhetsbild, ty det som träder fram i de följande fjorton kapitlen är mångfacetterat och detaljrikt. Några kapitel handlar om det flertal delvis mycket olika självförståelser som var förbundna med homosexuellt handlande samt dessa förståelsers sociala och kulturella sammanhang. Andra kapitel behandlar manligt homosexuellt liv i boendet, på barer, restauranger, gator, bad och i parker. I åter andra behandlas dubbellivet, 'camp'-kulturen, skapandet av en kollektiv identitet samt byggandet av homosexuella grannskapsenklaver i Greenwich Village och Harlem. Förbudstiden och dess gynnande av manligt homosexuellt liv på lokal behandlas, liksom uteslutningen av detta liv från den offentliga sfären under trettioalet.

Det är svårt att på detta korta utrymme redogöra för Chaunceys bok i dess helhet. Jag begränsar mig till vad jag tycker är sociologiskt intressantast, nämligen resultaten och resonemangen om den sociala och kulturella struktureringen av manligt homosexuellt begär och praktik samt förändringar på detta område. I det kulturella system som särskilt i arbetarklassen dominerade tolkningen av homosexuellt handlande hade man en könsidentitet snarare än en sexuell identitet; det sexuella handlandet sågs som bestämt av könsidentiteten. Den grundläggande uppdelningen i mycket av arbetarklassens

tänkande om manliga sexuella aktörer var mellan konventionellt maskulina män, som sågs som män, och 'feminina' män, kända som 'fairies' (fjollor), representanter för ett 'tredje kön', som kombinerade manliga och feminina element. 'Fairyns' framträdande position i sekelskiftets New York och hans överensstämmelse med den dominerande könsideologin gjorde honom till den dominerande och mest plausibla rollmodellen tillgänglig för pojkar och män som försökte begripliggöra vaga känslor av sexuell och könsmässig skillnad. 'Fairyns' centralitet gjorde att många fler män med homosexuellt begär än i dag tillämpade 'effeminerade' manér, säger Chauncey. Dessa manér gjorde det möjligt för dem att identifiera sig för andra, att signalera intresse och att etablera den kulturella 'script' som skulle styra den sociala och kulturella interaktionen och upprätthålla den kulturella distansen mellan dem själva och männen de sökte, på ett sätt som om de vore kvinnor, även om alla förstod att de anatomiskt sett var män. Chauncey säger att 'fairyn' tolererades i en stor del av arbetarklassen. Han roade och var så tydligt ett tredje kön att han inte hotade den normativa genusordningen utan snarare stärkte andra mäns maskulinitet.

'Fairyns' centralitet i folks tänkande kring det sexuellt avvikande tillät män att engagera sig i sexuella relationer med andra män, ofta på reguljär grund, utan att detta behövde innebära att de såg sig eller sågs av andra som 'homosexuella'. Många män i arbetarklassen alternerade mellan kvinnliga och manliga sexualpartners. Det var i stor utsträckning en falloctrisk njutningsekonomi, tillfredsställelse av omedelbara sexuella behov, som styrde deras relationer med både kvinnor och män.

Chauncey menar att de annorlunda kulturella kategorierna då medförde annorlunda vardagliga sociala praktiker än i dag. 'Normala' män som hade sex med 'fairies' kan inte placeras entydigt ens på det sena 1900-talets hetero-homosexuella axel. De var inte homosexuella, ty de ville även ha kvinnliga sexualpartners. De var inte heterosexuella, eftersom de var kapabla att svara sexuellt på en annan man. De var inte heller bisexuella, ty det hade krävt att de hade attraherats till kvinnor som kvinnor och till män som män. De var snarare män som var attraherade av kvinnoliknande män eller intresserade av sexuell aktivitet som inte definierades av partners sociala eller kroppsliga kön utan av det slags kroppslig njutning partnern kunde erbjuda. Mäns identiteter och rykten berodde inte på en sexualitet som definierades utifrån partnerns anatomiska kön. Heterosexualitet var i det tidiga 1900-talets arbetarklasskultur inte en förutsättning för att vara en 'riktig karl'.

Inte alla sexuella relationer mellan män i arbetarklassen var grundade på en makt- och statushierarki med socialt kön som bas; en del var grundade på ålder på så vis att äldre och yngre yngre män var tillsammans. I båda fallen var den kulturella förutsättningen, menar Chauncey, att parterna definierades utifrån sin *olikhet* snarare än sin likhet, sin delade 'homosexualitet'. De

förstod sig själva och sågs av andra som fundamentalt olika människor. Vare sig det var fråga om socialt kön eller ålder som var grund för relationen, utgjordes den sociala kontexten i stor utsträckning av en ungarlskultur och yrkesgrupper som sjömän, rörliga arbetare och diversearbetare.

Långtifrån alla män med homosexuella känslor såg sig som 'fairies', som ett 'tredje kön'. Många repellerades av deras spektakulära manér och avsaknad av manlig status. En del tog den 'manliga' rollen. Andra gjorde 'det' utan att benämna det. Åter andra, 'queers', kämpade för en alternativ identitet och kulturell plats. Även de var dock präglade av det kulturella antagandet att en sexuell längtan efter män var en *kvinnlig* längtan. De sökte dock oftare än de båda andra kategorierna sexuella relationer med likar. De utgjorde majoriteten av alla män som såg sig som 'homosexuella' i början av 1900-talet och tillhörde oftare än de andra nämnda grupperna medelklassen.

'Queers' ansträngningar markerade viktiga förändringar i medelklassen, säger Chauncey. Avståndstagandet från feminitet hängde samman med att medelklassmän i ökad utsträckning kände sin status och sina privilegier hotade i växande arbetshierarkier, där kvinnor trängde in på tidigare exklusivt 'manliga' områden. Det blev viktigare med tydliga gränser mellan män och kvinnor. Därför förnekade många medelklassmän att det fanns något element av socialt kön i deras sexuella relationer med andra män och tog i stigande utsträckning avstånd från 'fairies' och även 'queers'. Vidare befordrade växande heterosexuella och heterosociala imperativ i medelklassen en övergång från socialt kön till sexualitet som grund för tolkningen av sexuella relationer mellan män. Tidigare var förmågan att försörja en familj viktig, nu betonades emotionell intimitet och sexuell tillfredsställelse för man och hustru. Denna förändring, och den samtidiga stigmatiseringen av enkönade institutioner var både ett svar på kvinnors ökade autonomi och på mäns ökade oro på grund av denna. Chauncey ser två indikatorer på denna heterosexualisering och -socialisering: nedgången i romantisk vänskap mellan män (den började stigmatiseras som 'homosexuell') och den alltmer framträdande hetero-homobinärismen i medelklassens medicinska diskurs. Han ser denna övergång till ett hetero-homosexuellt tolknings-schema inom medelklassen som en konfirmering av Michel Foucaults tes att konstruktionen av sexualiteten som ett distinkt personligt område, där affektiva önskningar och fysiologiska responser sammanlänkas i en matris, central för definitionen av personligheten, ursprungligen var en borgerlig skapelse.

Till försvagningen av socialt kön som grund för tolkningen av sexuella relationer mellan män bidrog uteslutningen av homosexuella och homosexualitet från den offentliga sfären. Depressionen hotade mäns försörjningsförmåga och därmed mansrollen. Förbudstidens, det glada tjugotalets, blomstrande undervärldar och prövande av gränser, liksom (nära förknippat med detta) homosexuellas närvaro i offentligheten, hotade de normativa genus-

och sexualitetsarrangemangen. Lagar stiftades, som trängde undan homosexualiteten från offentligheten. Så förbjöds till exempel diskussion av homosexualitet på scen och, än viktigare, utskänkning till homosexuella på barer. Uteslutningen av homosexuella från offentligheten hade även att göra med medelklassgruppers ansträngningar att disciplinera arbetarklassen, till vilken ju stora delar av den homosexuella kulturen var knuten. I dessa ansträngningar ingick att få arbetarklassen att acceptera medelklassens uppdelning mellan privat och offentligt (så hotade till exempel arbetarklassens och homosexuella mäns erotiska aktiviteter i parker denna). Marginaliseringen och segregeringen av homosexualiteten främjade en bred förändring av den homosexuella världen: 'gay' blev allt vanligare som självrefererande term; den stod för en mer 'maskulin' självförståelse. Även på så vis blev alltså *kroppens* kön allt viktigare och socialt kön allt mindre viktigt som grund för förståelse av sexuella handlingar.

Gay New York är innehållsrik, infallsrik, spännande och lätt att läsa. 'På köpet' får man en introduktion till mycken annan forskning på området. Boken visar att 'nära', etnografiskt betonade historiska studier i bestämda kontexter har kapacitet att ge synnerligen intressant sociologisk kunskap. Studien är ytterst angelägen genom att den till stor del handlar om tidigare helt utforskade områden. Inte minst gäller detta folkliga klassers förhållande till homosexualitet. Chauncey menar här för övrigt att folkliga diskurser om homosexualitet föregått eliters medicinska diskurser och att de senare i stort speglar de förra.

Gay New York är en del av en ny 'våg' av spännande mångdisciplinär forskning om homosexualitet och lesbiskhet under det senaste decenniet, en forskning som inte bara handlar om dessa ämnen utan om socialt kön och sexualitet i vid mening och om konstruktionen av 'det normala'. Det är en forskning som ser homosexualitet och lesbiskhet som 'brytpunkter' för olika samhällsförhållanden och -processer, som kön, klass och urbanisering. Homosexualitetsforskning kan belysa dessa från sin speciella utsiktspunkt och då, som Chauncey gjort, komma med ny kunskap.

Jämför vi Chaunceys studie med undersökningar i andra länder visar det sig att vi inte självklart kan 'översätta' kunskaper mellan olika kontexter. Så har man till exempel i studier i Holland och Sverige (Hekma 1992, Nilsson 1995) funnit en liknande social och kulturell strukturering av manlig homosexualitet som den Chauncey fann, samt en förändring av den i samma riktning. Men man har förklarat struktureringen, och förändringen av den, på delvis andra sätt; bland annat har materiella, ekonomiska förhållanden i arbetarklassen tillskrivits en större betydelse. Frågan är i vilken utsträckning denna skillnad uttrycker olikheter i betoning mellan olika forskare (och mindre uttrycker faktiska skillnader) och i vilken grad den visar att det har funnits olika vägar fram till vår tids dominerande manliga homosexuella kulturer och självförståelser i västvärlden. Att det senare i åtminstone någon

mån är fallet antyds av att homosexuella handlingar avkriminaliserades i Sverige just under den tid som repressionen var som intensivast i New York. I samma riktning talar en annan skillnad: medan Chauncey betonar medelhavskultur och katolsk trostillhörighet i sin förståelse av 'normala' mäns homosexuella handlande, så handlar de båda andra studierna, i vilka samma mönster konstateras, om nordvästeuropeiska, protestantiska miljöer. Här finns angelägna frågor att utreda för internationellt jämförande forskning.

I sina förklaringar till och förståelse av mönster och förändringar rör sig Chauncey, som framgått, nästan helt på det kulturella planet. Om jag skulle peka på något jag saknar i boken, så är det mer belysning av materiella och sociala förhållanden och deras roll i sammanhanget. Hur såg till exempel familje(bildnings)förhållandena ut i arbetarklassen? Hur såg relationerna mellan unga män och kvinnor ut? Jag skulle vilja veta mer om vad som åstadkom förändringen av arbetarklassmäns förhållande till homosexualitet. Åstadkoms den till exempel bara genom medelklassgruppers disciplineringssträvanden? Vilken roll spelade förändringar i arbetarklassens egna levnadsvillkor? Frågor som dessa vill jag dock hellre se som angelägna för framtida forskning än som uttryck för brister i Chaunceys beundransvärda arbete.

ARNE NILSSON

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet
Jämställdhetscentrum, Högskolan i Karlstad

REFERENSER

- Hekma, G m fl (1992): *De roze rand van donker Amsterdam. De opkomst van een homoseksuele kroegcultuur, 1930–1970.* Amsterdam: Van Gennepe.
- Nilsson, A (1995): "'Såna' och 'riktiga karlar'". I U Björnberg, A-K Kollind & A Nilsson (red.): *Janus och Genus: Om kön och social identitet i familj och samhälle.* Stockholm: Brombergs.

Carl-Gösta Hansson: *Fackliga karriärer.* Umeå: Boréa 1996

En central utgångspunkt för Carl-Gösta Hanssons avhandling *Fackliga karriärer* är att karriärer bör analyseras som en kombination av individuellt handlande och olika organisationsförhållanden. Karriärer handlar om mötet mellan individer – med olika intentioner och resurser – och en organisations mer eller mindre institutionaliserade urvalsmekanismer. Men vad kännetecknar just fackliga karriärer? Hur ser de typiska karriärvägarna ut? Hur initieras de och vilka är de centrala resurserna för fortsatt fackliga karriärer? Till frågor av detta slag knyts en ytterligare fråga där ett bredare makt- och kontrollperspektiv läggs på karriär och urval. Innebär, undrar författaren,

befordran till ledande positioner inom fackföreningsrörelsen också tillträde till en avgränsad, styrande elit?

Mot bakgrund av dessa problem söks fördjupande perspektiv i samhällsvetenskapliga karriär- och elitteorier. I det förra fallet ligger betoningen på Edgard Scheins organisationspsykologiska karriäransats kombinerad med en symboliskt interaktionistisk syn på medvetande och identitet, yrkesroll och status. Sammantaget innebär detta val av teoretiska utgångspunkter en ganska stark betoning på karriärer som en fortlöpande socialisations- och läroprocess. I detta karriärteoretiska sammanhang görs vidare en del viktiga distinktioner av karriärbegreppet. Förutom vertikal rörlighet har karriärer ytterligare två dimensioner, nämligen cirkulär och radial rörlighet. Cirkulär och radial mobilitet äger rum på en och samma nivå, men syftar i det första fallet på individers rörelse mellan olika funktionsenheter och i det andra på rörelser i riktning mot verksamheter av central betydelse för organisationen.

När författaren så övergår till sociologiska och andra samhällsvetenskapliga elitteorier görs detta inledningsvis från en kritisk granskning av Robert Michels arbete om den ”järnhårda oligarkilagen”, dvs. tesen om fåtalsväldets absoluta ofrånkomlighet i allt organisationsliv. Hansson betonar att hans avsikt inte är att pröva oligarkilagen. Även om Michels arbete innehåller en del viktiga insikter om demokratins strukturella problem är oligarkitesen knappast empiriskt prövbar; den är vag, blandar samman problem på olika analysnivåer och innehåller en rad outtalade förutsättningar (som att all centralstyrning nödvändigtvis innebär elitstyre). Mer precisa och empiriskt användbara kriterier för elitstyre finner författaren i Nadels kriterier för en social elit. En elit är, från dessa utgångspunkter, en avskärmad, självmedveten social gruppering som utövar väsentligt inflytande över en viss organisation och dit tillträdet är styrt och begränsat.

Avhandlingens empiriska material härrör nästan uteslutande från intervjuer med 60 inflytelserika fackliga aktörer. För att få kontraster och jämförelsepunkter har författaren valt intervjupersoner från olika huvudorganisationer – LO, TCO och SACO – och från några av dessa huvudorganisationers större medlemsförbund och vidare personer med uppdrag på skilda hierarkiska nivåer; från avdelnings- och distriktsordföranden upp till och med styrelseledamöter i huvudorganisationen.

På grundval av en sammantagen bild av karriärdata från undersökningsgruppen renodlas tre fackliga karriärtyper, typer som bildar en viktig utgångspunkt för senare empiriska redovisningar och analyser. Två av dessa karriärvägar – *förtroendekarriären* och *ombudskarriären* – innebär att aktörer går in på låg nivå i organisationen. Från lokala uppdrag i avdelningar (eller sektioner) leder ombudskarriären till positioner som centralt placerad ombudsman (direkt eller via positioner som t.ex. avdelningsombudsman) och slutligen till olika toppositioner. Förtroendekarriärens lokala uppdrag avlöses av positioner som förbundsstyrelseledamot och leder därifrån vidare

till toppositioner. Ombuds- och förtroendekarriärerna är utpräglat successiva, till skillnad från den tredje karriärvägen, *tjänstekarriären*. Denna karriärström innebär att aktörer övergår direkt från en extern arbetsmarknad till positioner som tjänstemän på centrala nivåer och därifrån vidare till toppositioner. Två förhållanden är i detta sammanhang värda att särskilt noteras. För det första variationerna i tidsmässiga karriärinvesteringar. Ombudskarriären och förtroendekarriärerna är, med den långa startsträckan i lokal facklig verksamhet, tidskonsumerande medan tjänstekarriären däremot kan betraktas som relativt tidsekonomisk. För det andra tyder intervjumaterialet på väsentliga skillnader mellan huvudorganisationerna. Ombudskarriären dominerar uppenbart inom LO. I SACO är tjänstekarriären relativt gångbar medan det i TCO tycks väga ganska jämnt mellan ombuds- och förtroendekarriärer.

Kvalitativt betonade avhandlingar har ofta en empirisk detaljrikedom som är svår att göra rättvisa i en sammanfattning. Följande generella resonemang om aktörers aktiva val och organisationssammanhangens villkor och begränsningar kan dock uppfattas som särskilt centrala.

För att göra karriär måste aktörer utveckla olika typer av resurser eller, uttryckt på ett annat sätt, investera i olika typer av kapital. Karriär fordrar framför allt upparbetade organisationskontakter. Genom ett sådant nätverkskapital uppmärksammas aktörer och kommer ifråga för nya uppdrag, men nätverkskapital har också en legitimerande funktion; för att vinna de allra högsta positionerna förutsätts att man är känd bland andra fackligt aktiva. Variationerna i betydelsen av detta slags kapital blir tydligt om vi tar fasta på de olika karriärtyperna.

Ombuds- och förtroendekarriärerna är, som tidigare påpekats, successiva. Under ganska lång tid förbereds vertikala avancemang genom cirkulär och radial rörlighet på lokal nivå. Språnget från lokal till central nivå handlar för aktörer i denna karriärström i viss grad om att befinna sig i nischer där sannolikheten att bli vald ökar. Karriärer kan befordras genom att aktörer tillhör ett geografiskt område, en stor avdelning eller en speciell yrkesgrupp som det anses vara viktigt att ha representerad i centrala styrelser. Men nischer kan också förvärfvas genom att aktörer utför starkt profilerade insatser och med hjälp av sådana insatser bygger upp kontaktnät. För aktörer i ombudskarriären är den informella rekryteringen från hierarkiskt överordnade central, inte minst för tillträdet till de allra högsta positionerna. Men för de avslutande karriärstegen krävs samtidigt legitimering i organisationen; tillträdet till toppositioner förbereds därför med tjänster som innebär hög synlighet.

De informella och ganska diffusa karriärkriterierna är mindre utpräglade i tjänstekarriären än i ombudskarriären. Tjänster tillsätts av intervjumaterialet att döma såväl genom mer informell, starkt personbunden rekrytering som med hjälp av mer formella ansöknings- och meritgranskningsförfaranden.

De informella urvalsmekanismernas betydelse ökar emellertid när aktörerna från en extern arbetsmarknad väl gått in på en relativt hög nivå i de fackliga organisationerna. Inom framför allt TCO och dess förbund är det vanligt att fackliga tjänstemän rör sig mellan olika förbund och mellan förbund och huvudorganisation. Aktörerna tar tillvara det kontaktnät som varje ny position ger och uppdragsgivaren får möjligheter att på nära håll studera och bedöma kandidater. På denna högsta nivå av den fackliga karriären framträder starka likheter mellan ombuds- och tjänstekarriärer. I båda fallen nås toppositioner först efter tjänstgöring på förbundskanslier och i båda fallen har radial mobilitet, från perifera till mer centrala arbetsuppgifter, en strategisk betydelse.

Avhandlingens avslutande problem rör elitstyre. Är det så att befordran till ledande positioner inom fackföreningsrörelsen också innebär tillträde till en avgränsad, styrande elit? Det finns, menar författaren, förvisso tecken på detta och framhåller särskilt de informella urvalsmekanismerna. Men sådana exklusivitetstendenser motverkas och balanseras samtidigt på olika sätt. Den representativa demokratins formella ordning är en sådan motkraft. Men, och det uppfattar jag som huvudpoängen i resonemanget om elitstyre, problem av detta slag får inte behandlas statiskt; när organisationer ställs inför nya utmaningar och förändras kan också makt- och kontrollresurser komma att glida. Under de senaste åren har en väsentlig tyngdpunktsförskjutning ägt rum inom fackföreningsrörelsen; det lokala fackliga arbetets betydelse har vuxit i förhållande till det centrala. Dessa förändringar har sammansatta orsaker. *En* orsak kan knytas till den starkare ställning som lokala förtroendevalda fått genom de arbetsrättsliga reformerna. De lokala företrädarna har fått ett vidare ansvarsområde och efterhand tillägnat sig högre kompetens och status.

Komplexitet och tillförlitlighet

Åtskilliga humanister och samhällsvetare har under efterkrigstiden intresserat sig för svensk fackföreningsrörelse; det vetenskapliga intresse som kommit att omfatta fackföreningarna kan därmed sägas stå i proportion till den speciella betydelse rörelsen kommit att ha i vårt land. Hansson tar till vara dessa forskningsinsatser, men genom att studera facklig verksamhet just som karriärer expanderar han på ett intresseväckande sätt forskningsområdet; tidigare inte uppmärksammade förhållanden framträder och en del gamla problem ges ny belysning. Avhandlingen *Fackliga karriärer* bryter alltså ny empirisk mark inom ett redan etablerat forskningsområde. Den kritik som kan riktas mot arbetet bör ses mot bakgrund av denna förtjänstfulla originalitet.

Hanssonens generella perspektiv på karriärer som kombinationer av aktiva individuella val och begränsande organisationsförhållanden är fruktbart.

Problemet är att de valda karriärteorierna, med dess starka betoning på socialisation, kulturer och symboler, inte i tillräcklig grad motsvarar den vällovliga ambitionen. De teoretiska verktygen för att analysera karriärens mer strukturella aspekter saknas nämligen i hög grad. Överhuvud taget kan man säga att författaren på ganska godtyckliga grunder avgränsar det samhällsvetenskapliga karriärforskningsfältet. Referenser till den omfattande sociologiska och nationalekonomiska forskningen om interna arbetsmarknader saknas så t.ex. helt, men med hjälp av karriärperspektiv av detta slag skulle det omfattande empiriska materialet kunnat ordnas bättre och ges större rättvisa. Med ett internt arbetsmarknadsperspektiv hade det varit möjligt att på mer teoretiska grunder kontrastera olika karriärtyper, tydliggöra karriärens faser och framför allt belysa de strategiska resurser och begränsningar som olika karriärvägar medför.

En kritik av mer allmänt intresse rör avhandlingens metodproblem. Det skall omedelbart sägas att Hansson utnyttjar sitt kvalitativa intervjumaterial väl. Utsagor från intervjupersoner som deltagit i samma händelseförlopp konfronteras och beskrivningen av olika interna förhållanden kontrolleras genom att uttalanden från individer på olika hierarkiska nivåer jämförs. Avhandlingens metodiska brister handlar inte primärt om inre utan om *yttre* validering. Som i så många andra mer kvalitativt betonade forsknings-sammanhang saknas kompletterande och kontrasterande källor och metoder som skulle kunna bidra till att öka känsligheten, komplexiteten, jämförbarheten och tillförlitligheten. Avsikten med att parallellt använda olika källtyper och olika metoder (oavsett om nu dessa råkar vara kvantitativa eller kvalitativa) är att forskaren skall kunna förvissa sig om att den variation som registreras inte är följd av artefakter i den valda metoden utan avspeglar verklig variation (i detta fall framför allt tillhandahålla en kontroll av det retrospektiva problemet i intervjudata). Olika typer av organisationsdokument hade här kunnat tillhandahålla ett värdefullt kontrastmaterial. Interna utredningar, betänkanden och verksamhetsberättelser inför kongresser i förbund och huvudorganisationer, avtal för olika fackliga funktionärer, lönestatistik och uppgifter om pensionsförhållanden är exempel på källor som skulle kunna ha varit användbara. Alternativa källor av detta slag har naturligtvis sina alldeles egna begränsningar och svårigheter, men de besitter samtidigt – relativt en ensidig användning av den kvalitativa intervjuer – starka sidor, användbara för kontrastering och validering. Det handlar nämligen om ett mer eller mindre *icke-reaktivt* material, dvs. om källor som redan finns till hands och som därmed inte kan misstänkas för att ha utformats för att vilseleda samhällsvetare.

Denna och övrig kritik får emellertid inte skymma det väsentliga. Hanssons avhandling *Fackliga karriärer* är ett ambitiöst sociologiskt arbete som från originella och övervägande produktiva infallsvinklar belyser svensk fackföreningsrörelse. Det skulle knappast förvåna om den kommer att mana

också andra samhällsvetare och humanister att ta fasta på betydelsen av karriärer och karriärmönster inom fackföreningsrörelsen.

KLAS BORELL
Fakultetsopponent
Institutionen för socialt arbete
Mithögskolan, Östersund

Peter Waara (1996) "*Ungdom i gränsland*". Boréa bokförlag, Umeå. ISBN 91-972690-1-8

En flykting korsar sitt spår

Jag hade nöjet att opponera på Peter Waaras avhandling "Ungdom i gränsland" för en tid sedan. På kuppen förlorade jag en av mina fördomar. Jag trodde att jag vid min sida skulle ha en tystlåten norrbottning, som i värsta fall inte sa annat än "ooo" på inandningsluften så att säga. Det visade sig vara helt fel. Istället satt där en språksam, välartikulerad ung man, som med heder försvarade den text han av förordet att döma inte utan möda fäst på pappret.

"Det är väl jobbet som formar människan. Det beror på vad man får för jobb"(s 182). Så säger en av de sex unga män, som ingår i Peter Waaras material om unga tornedalningar, som går sista året på teoretisk gymnasielinje i Haparanda. Den handlar om deras framtidsplaner och förväntningar. Mycket riktigt var Waaras utgångspunkt att låta intervjuerna kretsa kring, som han säger, mer eller mindre strukturerade teman om attityder till lönearbete. Men – visade det sig – arbetet kunde inte isoleras från andra livssfärer och spontant ledde ungdomarna över intervjuerna på frågor om hur de relaterar sig till lokalsamhällets värderingar och livsstilar samt till det lokala traditionella könsrollsmönstret. Inte minst bidrog de tjugo unga kvinnorna i materialet till att dessa två teman kom i fokus. Den sociala kontrollen i lokalsamhället, som särskilt flickorna upplevde starkt negativt, kom att diskuteras ganska ingående i fallstudien. Här gjorde Waara alltså en av sina upptäckter. Han har själv ej minnen av negativ social kontroll från sin hemtrakt utan snarast av ett förlorat paradiset. En sannolikt inte oväsentlig könsskillnad kommer alltså till uttryck redan här. Metodologiskt strävar, som Lars-Göran Karlsson, handledaren uttryckte det, Waara nämligen efter att försöka "go foreign". Waara är i själva verket så förtrogen med bygden att en allvarlig hemmablindhet hotar. Visst andas studien för en sörländska mycket av sk byfräsare och norrlänning. Samtidigt känns ungdomarnas röster ofta välbekanta. Jag har som ungdomsforskare arbetat med material från olika delar av

Sverige – i synnerhet utanför rena storstadsområden – under både 70 – och 80-talen. Vad är då nytt? Jo, t ex lyckas Waara väl fånga den självmedvetenhet och reflexivitet, som ungdomarna ger uttryck för och han bidrar med att lyfta fram det öppna erkännandet av motsättningarna mellan ungdomar, som enbart talar svenska och ungdomar som är tvåspråkiga, dvs behärskar både svenska och finska. De förstnämnda tänker flytta, de sistnämnda tänker ofta stanna kvar i Tornedalen, för det mesta dock med en tillfällig avstickare till annan ort för kvalificering genom studier till de olika medelklassyrken, som de tänker satsa på. Stora delar av nöjesutbudet är bildligen talat stängt för dem, som enbart är svensktalande, eftersom det är i Torneå det finns pubar och diskotek. I Haparanda handlar fritidsutbudet mer om möjligheter till ”disciplinering av kroppen”, dvs olika former av idrott och motion.

Prologen till avhandlingen är en sk reseberättelse, som har i det närmaste skönlitterära kvalitéer. Det är helt uppenbart att Tornedalen – åtminstone den södra delen – är en trakt som författaren älskar. Älvdalen... fisket, jakt-möjligheterna och mentaliteten, som märkligt nog för en gränstrakt är en ”antingen-eller-mentalitet”, är ingredienser i ett oefterhärmligt lyckligt barndomsland för författaren. Här finns egentligen allt och till detta skall ungdomarna integreras och själva sedan bli en del av den kulturella reproduktionen tycks författaren ibland hoppas. Men, det finns ett stort men, någonting annat lockar! Idag kommer inte det moderna genom väckelse, laestardianism och korpelaarörelse¹ utan genom medier av allehanda slag och individuella livs- och utbildningsplaner. Jag saknar en idéhistorisk resonansbotten i texten, kanske i form av en notapparat, eftersom jag misstänker att den starka sociala kontrollen delvis har sin förklaring i religiositeten, som måhända i högre grad reproduceras i kvinnoled än mansled. Flickorna talar om skvaller, trångsynthet och ryktesspridning. Visserligen dyker resone-mang om kopplingen till religionen upp i någon av gruppintervjuerna med flickor och vi får t o m veta att den äldre generationen i någon av byarna i Tornedalen tänker ungefär så här: ”Huja, vad hemskt att prästen är i djävulens klor”. Denne präst utmärker sig genom att vara lite mer folklig och ung som en av flickorna säger. Att inte närmare behandla detta tema kan ses som ett tyst samförstånd kring ett tabubelagt ämne, vilket knappast hade ingåtts om intervjuerna gjorts av en oinvid. Ämnet är laddat och det vet författaren och lämnar det. Den oinvidde hade säkert blivit mer nyfiken och ställt följdfrågor.

Avhandlingens mest spännande kapitel är de som ägnas åt analysen av materialet, dvs 4, 5 och 6. Analysen sker i tre steg från en mer konkret till en mer abstrakt nivå. I kapitel 6 presenterar författaren sina typfall. Han gör en idealtypologisering, som ligger nära den form som Anthony Giddens föreslår, dvs idealtyperna konstrueras utifrån empiriska erfarenheter snarare än utifrån spekulationer om förmodade förhållanden (s 166). I Waaras material

är typfallen fyra till antalet. Det är traditionalisten "Anders". Det är han som redan presenterats i det inledande citatet. Han tänker bli polis. Hans könsidentitet är polär, dvs traditionellt manlig och han tänker tillbringa sitt vuxna liv i Tornedalen. Jag misstänker emellertid att det kan bli svårt för honom att finna någon hågad partner. Kanske förblir han – i likhet med många av traditionens män i Bourdieus Bearn² – unkarl. Nästa typfall är en ung kvinna med snus under läppen, som Waara döpt till entreprenören, "Leena". Hon har flera yrkesplaner allt från läkare till laboratorieassistent. Också hon tänker etablera sig i Tornedalen men hon har en integrerad könsidentitet, dvs är knappast intresserad av traditionalisten, "Anders". "Carola", konventionalisten, är ej förankrad i lokalsamhället och har en polär könsidentitet, mycket, kan man misstänka, därför att hon fått ta hand om sina många bröder och hushållet därhemma, eftersom hennes mamma är död. Hon tänker bli djurskötare. Till slut har vi avantgardisten "Mikke". Han vill lära sig språk och arbeta internationellt med juridik, alternativt bli författare. Han ska göra lumpen vid en tolkskola, bl a därför att han kan ryska, men intressant nog kan han ej finska trots att hans mamma kommer från Finland. Han var engagerad i miljö rörelsen och antirasistgruppen vid intervju tillfället. Utan tvekan vill han lämna lokalsamhället och han har enligt Waara en integrerad könsidentitet.

Jag vill också betona att jag anser att Waaras teorival i avslutningskapitlet är goda. Han kombinerar Raymond Williams kulturteori med Giddens modernitetsteori. Jag tror inte på ett antingen eller här utan just på en kombination. Williams är mycket upptagen av historiens, traditionens inflytande och tolkning i nuet och Giddens teoribildning pekar som bekant in i framtiden. Att Waara inte använt Giddens begrepp "pure relationship" är dock enligt min mening en brist, eftersom jag tror att det är den s k integrerade könsidentiteten handlar om, en strävan efter jämställda relationer i parförhållanden. Att vuxenblivandet är en mer diffus process idag än tidigare kan vi vara eniga om. Förresten har ni tänkt på så lika Waaras typfall är Robert K Mertons anpassningsätt i hans berömda anomiteori? Dock saknas bland dessa teoretiskt inriktade ungdomar den typ, som slår till reträtt i Mertons typologi. Det är ingen som så att säga vägrar att bli vuxen i den meningen att de inte tänker vidareutbilda sig.

Waara gör också en exposé över svensk ungdomsforskning och efterlyser mer av kontextavhängig sociologisk ungdomsforskning och framhåller den s k ungdomskulturforskningens korta tradition i Sverige. Han påpekar också att den mest uppehållit sig vid storstadens estetik och stilar. Waara vill råda bot på detta genom att undersöka ungdomars vuxenblivande i den s k periferin, dvs i glesbygden. Det är emellertid påtagligt hur det lokala och det globala möts i studien och ger upphov till nya möjliga identiteter. Att boken är en smaklig produkt från ett relativt ungt förlag förtjänar att påpekas. Min spontana reaktion, när jag såg boken första gången var att den är vacker, men

jag blev fundersam över vad omslagsbilden kunde betyda. På bilden syns en vit vägg mot det djuplila omslaget och en trappa, som leder upp till en knappt urskiljbar öppen dörr. Ja, här finns plats för flera tolkningar! Inte en människa finns på bilden, men båda författaren och ungdomarna lär vi känna ganska väl i texten, någonting som utmärker det kvalitativa tillvägagångssättet. Har Waara utlämnat ungdomarna? Knappast. De behandlas med respekt och värme genom hela boken.

Att kanske i synnerhet den kvinnliga läsaren sedan kan efterfråga lite större fantasi, när det gäller förändringspotentialen i ideologier om "den rätte" och "drömkillen" är kanske att begära för mycket. Ett rationellt manligt drag tycks nämligen ibland hämma författaren. Den läsare, som undrar över hur flyttningsströmmen ser ut i faktiska tal (fördelat t ex på kön och ålder) får emellertid själv gå till statistiken. Det är fallstudien, dvs det kvalitativa materialet, som tar det mesta av författarens energi och skaparkraft i anspråk i detta sammanhang.

Gränslandsmetaforen är giltig på flera sätt. Ungdomarna bor vid gränsen mellan Sverige och Finland. De svensktalande kan råka ut för skällsordet "hurrit", dvs "svenskdjäväl" i Kemi i Finland liksom ungdomarna löper risk att bli kallade "finndjäväl" i Kalix i Sverige. De befinner sig mellan uppbrott och inordning, mellan det traditionella och det moderna och mellan glesbygdslivet och föreställningarna om (och ibland vissa direkta eller indirekta, t ex äldre syskon som flyttat, erfarenheter av) storstaden.

ANITA DAHLGREN
Fakultetsopponent
Sociologiska institutionen
Lunds universitet

NOTER

¹ Korpelarörelsen är enligt Nationalencyklopedin (11 bandet 1993) en profetisk extatisk väckelserörelse i övre Norrland under 1930-talet. Den uppstod kring den 28-åriga Toivo Korpela från Finland.

² Se t ex Broady (1990) "Sociologi och epistemologi" s 244 -248 HSL förlag, Stockholm

Recension av Sven-Erik Karlssons avhandling, *Natur och kultur som turistiska produkter; En början till en sociologisk analys*, Monograph from the Departement of Sociology, University of Gothenburg no 52, 1994

Karlssons avhandling om turism är, tror jag, den första sociologiska i Sverige. Det var därför med extra stort intresse som jag läste den. Avhandlingen, som vid första genomläsningen kan synas något fragmentiserad,

är i själva verket mycket läsvärd, och dess olika delar ingår i ett väl genomtänkt helhetsperspektiv.

Den fulla förståelsen för och fiffiga nyckeln till dess disposition och uppläggning ges dock först i slutkapitlet. *Arbetet betraktas där*, utifrån den amerikanske geografen Jakles bok om 1900-talsturismen i USA (*The Tourist. Travel in the Twentieth-Century North America*), *som en bildningsresa med resebehov, förberedelse och planering av resan, avfärden, själva resan, vistelsen på reseområdet, hemresa, hemkomst samt bearbetning av minnen från resan*. Avhandlingen kan då i den mytomspunne Robert Pirisgs anda (*Zen och konsten att sköta en motorcykel, Lila – en studie i moral*) ses som en yttre handling i form av en resa, och en inre som berör epistemologi, vetenskapsteori, (livs-)filosofi och kunskapsökande, där de inre och yttre resorna är ömsesidigt relaterade och befruktat varandra. Min recension knyter nära an till Karlssons avslutande anvisningar för hur avhandlingen bör läsas och uppfattas. Den inleds därför med en sammanfattning av innehållet.

Resebehovet, kapitel 1 i Karlssons forskningsresa, har då sina rötter i Länsstyrelsen och högskolans i Karlstad regionalpolitiska forskningsgrupp som uppmärksammat etableringen av sk naturismföretag i den värmländska naturen, och i debatten om kommersialiseringen av naturupplevelser. Den har också sina rötter i den begynnande kulturismen i Värmland. För att problematisera turismfältet användes litteraturstudier, särskilt av makrosociologisk karaktär, liksom den ”gryende” turismforskningen.

Förberedelser och planering av resan, kapitel 2, berör vilken forskningsstrategi som skall väljas. Karlsson är här inriktad mot upptäckts och reflexionens väg, där improvisation, känsla, iderikedom och senitizing concepts (”spårhundsbegrepp”) används för att formulera hypoteser i Glasers och Strauss anda. Karlsson hänvisar också till Hammarsleys och Atkinsons reflektiva forskningsprocess med en syntes av naturalism och positivism. En annan inspirationskälla utgörs av den engelska historikern Carr från vilken Karlsson insett vikten av ett historiskt perspektiv på turismen: ”Historia är en dialog mellan dagens och gårdagens samhälle”. Bourdieus betoning av betydelsen av att ”erövra” olika forskningsfält har också utövat stor påverkan på Karlssons arbete. Ytterligare en viktig idégivare till Karlssons forskningsstrategi är Giddens som i sin strukturationsteori diskuterar det mänskliga handlandets möjligheter och begränsningar. Detta medvetandegör Karlsson om att denne måste beskriva och analysera relationen mellan turismens struktur och aktörer.

Vid *avfärden*, kapitel 3, diskuterar Karlsson olika innebörder i begreppet ”turism” utifrån en semiotisk, samhällsvetenskaplig-humanistisk-teoretisk, och politisk administrativ utgångspunkt. Den första berör då grundbetydelsen av ”turism” och de känslöassociationer som är kopplade till begreppet, den andra gäller turismens essens/gemensamma nämnare och hur turismen

är kopplad till det samhälleliga rummets struktur, medan den tredje avser hur begreppet definieras och operationaliseras administrativt i den officiella statistiken och i Sveriges Turistråd s k Sverigemodell. Den semiotiska innebörden ligger senare till grund för avsnittet om turismens historia, medan den politiskt administrativt används som underlag för diskussion om turismens ekonomiska och politiska betydelse och den samhällsvetenskapliga-humanistiska utgör basen för avsnitten om analyserna av turismen utifrån en sociologisk referensram.

I resan bort, kapitel 4 och 5, redogör Karlsson för turismens historia och vad som kännetecknar näringen, ända från turismen i Egypten 1500 f kr, över romarriket, pilgrimsresor och kunskapsresor fram till 16- och 1700-talets bildningsresor och senare också vetenskapliga resor. Vidare behandlas den moderna turismens framväxt under 1800-talet i form av borgarklassens resor till badorter, till landet och ut i naturen och senare, under 1900-talet, framväxten av arbetarklassens turism först i form av gökottor och söndagsutflykter, därefter i form av en mer rörlig turism i form av cykel, campingtält och – så småningom – bil och husvagn. Ännu senare, i början av 1960-talet när flyget byggs ut, startar charterresorna på allvar. En, av flera intressanta iakttagelser, som Karlsson gör är att när turismen breddas från borgarklass till arbetarklass, så förändras dess individualistiska karaktär till att bli mer kollektiv. Ett annat intressant faktum är att begreppet turism härstammar från den engelska borgarklassens *de vis adelsynglingarnas bildningsresor "le grand tour"* under framför allt 1600 – och 1700 – talen. Begreppet "tur" syftar här på en resa från hemorten till en annan eller andra orter.

Samhällsvetenskapligt teoretiskt kan turismen däremot beskrivas som en anti vardaglig verksamhet. Denna innefattar en mängd olika aktiviteter vars huvudsakliga kategorier är: *bildning/självutveckling eller karneval*, vilka antingen utövas i *centrum eller i periferin*. Från dessa båda begreppspår konstruerar Karlsson senare också en egenskapsrymd som utgör en av avhandlingens centrala analysinstrument.

Politiskt-administrativt kan turismen, utifrån den s k Sverigemodellen, definieras som "företeelsen att många människor reser och övernattar utanför den egna kommunen" Beroende på motivet till resan uppdelas dessutom turismen i rekreationsturism och affärsturism och själva näringen i besöksnäring, övrig turistindustri och övrig fritidsindustri. Av visst intresse är också att riksdagen formulerat tre mål för turismen: det rekreationspolitiska som berör möjligheterna att göra turism och rekreation tillgängliga för så många som möjligt, det regional- och sysselsättningspolitiska som syftar till att medverka till en regional balans och stärka sysselsättningen, särskilt i glesbygdsområden och det valutapolitiska som syftar till att stärka handelsbalansen genom att få fler svenskar och utlandsturister att semestra i Sverige.

I Karlssons turistresa, kapitel 6,7 och 8 anses *framkomsten och vistelsen på resmålet* utifrån Jakles bok som en slags klimax där turismen kan tolkas

och förstås utifrån en sociologisk referensram. Det är också i denna referensram som tyngdpunkten i avhandlingen återfinns. Karlsson hämtar här friskt inspiration från en rad olika sociologer dels från sådana som specifikt analyserat turismen t ex Krippendorff och Urry dels från mer generella sociologiska teoretiker t ex Habermans, Offe, Giddens och Lash. Karlsson ansluter sig här till den materialistiska historieuppfattningen med ekonomin som grundläggande strukturell sfär och inom vilken materiella och immateriella resurser som turistiska attraktioner varugörs och kommersialiseras, vilket medför risker för att de reella mänskliga behoven inte tillfredsställs.

Karlsson poängterar här särskilt – utifrån Habermans och Offe – de spänningar som finns mellan det ekonomiska, det politiskt administrativa och det sociokulturella systemet. Dessa avspeglas bl a i motsättningarna mellan turismens sociala och politiska mål, och i samhället som en konfliktarena mellan enskilda och kollektiva aktörer. Där bestämmer framför allt de ekonomiska aktörerna med stora maktresurser samhällsutvecklingen, men maktförhållanden kan samtidigt ändras och framtiden är därför oförutsägbar. Samhällsförändring utgör därför en viktig nyckel för att förstå turismens situation och framtida utveckling. Författaren instämmer, med viss reservation, i Lashes och Urrys tes om att vi befinner oss i en dramatisk övergångsfas från ett organiserat till ett desorganiserat kapitalistiskt samhälle, men att Sverige i kraft av sin starka organisering relativt sent kommit in i denna övergångsfas.

När det gäller turismen som näring refererar Karlsson till klassisk sociologisk tradition i form av Smelsers teorier och analyser av näringslivet, där detta utgör ett socialt undersystem i samhället, med inbördes realiterande enheter för produktion, distribution, och konsumtion av varor och tjänster. Vad gäller just distributionen ansluter sig Karlsson till den amerikanska turismforskaren Mac Canell och dennes semiotiska synsätt på turistattraktioner som en relation mellan en markör, en sevärdhet och en turist. I Karlssons idérika sociologiska referensram turisten ses också turisten, utifrån bl a Brulin och Svedberg, som en social aktör till skillnad från den neoklassiska "the economic man" Detta innebär att individerna är beroende av andra och av den miljö de befinner sig i, att fler perspektiv och aktörer än de rent ekonomiska påverkar handlandet och, slutligen, att aktörernas handlingar inte behöver vara konsekventa utan kan vara motsägelsefulla Karlsson placerar också in den turistiske aktören i en social struktur och kultur utifrån Therborns idéer om sociologins grundläggande perspektiv.

I den sociologiska referensramen ingår också en analys av den turistiske konsumenten utifrån några olika utgångspunkter; sociodemografiska, livsstilsmässiga (med anknytning till bl a Urry), traditionell klassanalys, särskilt av den nya tjänsteklassen/medelklassen (Lash, Urry, Thrift, Brante,) liksom en analys av stil, smak, tecken och konsumtionskultur ur ett postmodernistiskt perspektiv (med hänvisning till bl a Featherstone, Bourdieu och Baudril-

lard). Karlssonpoängterar här speciellt Urrys kategoriseringar dels av turister som representerar "den romantiska blicken" ("gaze" efter Foucault) dels av dem som representerar "den kollektiva blicken". Båda kan ses som uttryck för "en turistisk blick", där skillnaden mot det vardagliga utgör det grundläggande. Den romantiska blicken baseras på att jaget inte kan återfinnas i i samhället utan i ensam kontemplation med naturen. Det är just denna typ av turism som utgör den moderna turismens första form och innehåller de grundläggande element, som också återfinns i Karlssons egen typologi nämligen bildning och självutveckling. Den "kollektiva blicken" karaktäriseras däremot av ett stort antal människor som tillsammans "ger" atmosfär och en känsla av karneval (jfr Karlssons term i sin egenskapsrymd: "karnevalens turism"). De olika typerna av turism kan också relateras till klasser där "den kollektiva blicken" anknyter till arbetarklassen och "den romantiska blicken" till borgarklassen (i nutid av Urry benämnd "den individualistiska tjänsteklassen"). Denna senare klass antas främst prägla den nutida konsumtionskulturen och det postmoderna samhället, företeelser som är av strategisk betydelse för turismens utformning.

Hemfärden representerar enligt Jakle en tid av allt mindre äventyr och i Karlssons hemresa, kapitel 9, diskuteras turismens konsekvenser. Här utreder Karlsson grundligt vad som menas med en konsekvens t ex om de är avsedda eller inte (utifrån Elster och Giddens) om de är återkopplande dvs påverkar förutsättningarna för nästa handling (Giddens, Therborn, Stinchcombe) och Mertons distinktion mellan funktioner som innebär att system består, och dysfunktioner, som minskar systemets möjligheter att överleva. Dessa generella idéer kopplas fyndigt samman med analyser av ekoturism och grön turism. Vidare analyserar Karlsson turismens ekologiska effekter och miljöeffekter, liksom, utifrån Giddens dess rumsliga effekter, dvs var finns och utvecklas olika former av turism. De sociala och kulturella effekterna analyseras utifrån Tönnies teori om Gemeinschaft och Gesellschaft där turismen snarast skapar distans mellan människor än personlig närhet. Skälet tycks framför allt vara den monätierisering som bl a Simmel och Asplund beskrivit, och Krippendorfs empiriskt har belagt. Karlsson anser också, utifrån Abercrombies idéer om "cultural lag", att vi relativt lätt kan konstatera de ekonomiska och politiska förändringarna, medan turismens sociala och kulturella förändringar är svårare att dokumentera och uppmärksamma.

Under sin hemfärd reflekterar Karlsson också över strategier för att motverka den kommersialiserade massturismen (i Karlssons marxistiska terminologi: "varugörandet som dominerande kraft") Han refererar här till flera kända forskares idéer; Krippendorfs mjuka humanitära turism, Murphys lokalsamhällesorienterade turismstrategi och Aronssons hållbara turismssystem. Dessa forskare pläderar utifrån en normativ utgångspunkt för en turism med ökad lokal kontroll, större hänsyn till lokalbefolkningens intressen, mer diversifierad ekonomi, större hänsynstagande till miljön och

minskad sårbarhet, ofta tillsammans sammanfattade i termen ”hållbar utveckling”. Bristen på precisa begrepp och otillräckliga analyser av vad som orsakar turismens negativa konsekvenser gör att Karlsson överhuvudtaget är tveksam till den normativa turismforskningen även om han delar dess utgångspunkter.

Vid *hemkomsten*, kapitel 10, börjar Karlsson fundera över sina *reseminnen* och de upptäckter som gjorts. Särkilt reflekterar författaren över vilka nya forskningsresor som bör göras och vilken fortsatt samhällsvetenskaplig forskning som bör bedrivas. Denna kan sammanfattas som historiskt orienterad forskning om turismens utveckling, metodiskt orienterad forskning för att kunna bedriva bättre empiriska undersökningar, arbetslivsorienterad forskning om den produktiva delen av turismnäringen, konsumtionsorienterad forskning om könsgenerations- och klasskillnader och orsakorienterad forskning om hur hållbar turismutveckling kan uppnås.

Min sammanfattning av avhandlingen är ganska lång, eftersom jag önskat visa på den nästan unika bredden i den sociologiska referensramen, och på författarens uppfinningsrikedom när det gäller att tolka och förstå olika turistiska fenomen. Min kritik av avhandlingens teoridelar utgör därför främst marginella reflexioner. Dock anser jag att Karlssons centrala egenskapsrymd baserad på bildning/självutveckling och karneval (liksom den rumsliga dimensionen centrum-periferi) är otillräcklig för att täcka in vissa ”nya” former av turism som t ex off-piståkning, avancerad bergsklättring, fallskärmshoppning, överlevnads resor m m. Denna nya turism är inressant både för att den expanderar men också för att den kan tolkas som uttryck för nya livsstilar i det postmoderna samhället. Möjligen bör därför dimensionen äventyr/utmaning infogas i Karlssons egenskapsrymd.

Karlsson poängterar flera gånger i sin framställning också betydelsen av ”turistens kollektiva blick” som baseras på närvaro av ett stort antal människor, ger atmosfär och en känsla av karneval. Denna företräds främst av arbetarklassen. Kontrasten utgörs av medelklassens /i det nutida samhället tjänsteklassens ”romantiska blick” som uttryck för bildning, självutveckling, avskildhet, tillbakadragande och ett andligt förhållande till det objekt som betraktas. Ett talande exempel på dessa skilda förhållningssätt bland olika klasser utgörs av beskrivningen av järnvägens historia. Schivelbusch konstaterar i sin analys att första och andra klass befolkades av borgarklassen, i en atmosfär kännetecknad av lugn, få passagerare att samtala med, liten lust att prata med varandra, studielektyr och läsning. I tredje och fjärde klass uppehöll sig däremot arbetarklassen i en miljö som bestod av ett enda rum med skratt, samtal och möjlighet till förtäring. Det förefaller därför som om dimensionen individualism-kollektivism också borde ingå i Karlssons egenskapsrymd.

Åtskilliga gånger beskriver författaren vikten av kommunikation och av olika media. I postmodernismen flyter t ex kulturproduktion och konsumtion

samman (åskådare-publik, interaktiva media), liksom tecknen och vad de representerar (TV, annonser, video, datorer, resebroschyrer, hologram). I den postmodernistiska resan behandlas bl a följande: reklamaffischer, varuhus, boutique, guideböcker, barnprogram på TV, förväntad verklighet via TV, vykort o s v. Uppenbarligen är massmedias "beskrivningar" av verkligheten betydelsefulla för turismen; Vilken roll för turismen spelar t ex TV:s bilder av andra länder och kulturer, annonser, affischer, vykort, fotograferandes framväxt, egna filmer och videokameror? Karlsson behandlar utvecklingen av järnväg, ånga, ångbåt, cykel, bil och flyg – däremot utesluter han fotografering och massmedia. Detta val förefaller inte, särskilt utifrån den här gjorda beskrivningen, som alldeles självklart och Karlsson motiverar det heller inte.

I avsnittet om "den livsstilsproduktive turistiska konsumenten" anger Karlsson bl a att konsumtionen bör beskrivas och analyseras utifrån konsumentens sociala tillhörighet och identifikation. Nu definieras just livsstilsbegreppet på en mängd olika sätt av olika forskare alltifrån Webers idéer om "hur vi utformar de resurser och tillfällena som klassbakgrund, traditioner, utbildning och marknad består av", över den amerikanska traditionen som närmas beskriver hur vi utnyttjar vår disponibla inkomst till t ex Zetterbergs uppfattning om livsstilar som "de samhängande element i livspraktiken som utövarna delar med varandra, men icke med andra, och som de upplever som synnerligen engagerande. Någon djupare diskussion om livsstilsbegreppet för dock inte Karlsson, och den empiri som här redovisas förefaller att närmare knyta an till marxistiska klassbegrepp än till Weberianska livsstilar. Analyserna utifrån Veblen kunde med fördel utvidgats och begreppet "conspicuous consumption" använts som analysinstrument för att t ex förstå och tolka lyxturismen i form av t ex behovet av att rekreera sig på Mauritius. Den typen av utgångspunkt tycks mig mer fruktbar för att förstå vissa turistiska fenomen än den marxistiska om "verkliga" och skapade/kommersialiserade behov, som ofta leder in i en återvändsgränd.

Vad gäller metodvalet, så konstaterade jag inledningsvis att Karlsson hämtat inspiration från bl a Glaser och Strauss, Hammarsley, Atkinson, Carr och Bourdieu. Möjligen kan man invända att denna metodologiska överbbyggnad på ett sätt är väl ambitiös i förhållande till Karlssons egna metoder: läsning av broschyrer och facktidningar, intervjuer, tolkning av officiell statistik och deltagande i konferenser. Jag sätter också ett litet frågetecken för att Karlsson säger sig använda den arbetsmetod som Glaser förordar, men inte lika systematiskt. Skälet är bl a att Glaser själv just understryker kravet på systematik. Det finns, tycker jag, allmänt en oroande tendens i sociologiska avhandlingar att ställa lägre metodologiska krav på okonventionella metodansatser typ "grounded theory" och på "mjukdatasociologi" än på traditionella "positivistiska" metoder. Risken är att man till slut karakteriserar alla typer av studier, nästan oberoende av metodval, som

vetenskapliga. Karlssons noggranna metoddiskussion gör dock att min kritik här inte väger särskilt tungt, även om jag tycker att författaren kunde förhållit sig något mer kritisk till den egna empirin.

Slutligen gäller också, att Karlssons empiri om aktuell turism är något begränsad, och kanske en smula för centrerad till Värmland. Jag tror mig t ex veta att en granskning av examensarbeten vid högskoleutbildningarna i turism i Kalmar och Östersund skulle kunnat tillföra aktuella data om särskilt svensk turism. Dessa hade författaren kunnat använda för att ytterligare pröva sin idéform att (turism-) konsumtionen bör analyseras utifrån konsumentens sociala tillhörighet och identifikation.

Sammanfattningsvis gäller att styrkan i Karlssons avhandling främst ligger i de ständigt återkommande, och mestadels lyckade, försöken att uttolka turismen utifrån omfattande klassisk och modern sociologisk teoribildning. Utöver några smärre skönhetsfläckar (Karlssons något primitiva egenskapsrymd, den obefintliga beskrivningen av fotograferingens och massmedias framväxt och den knappa diskussionen av livsstilsbegreppet) har Karlssons uttolkningar ett drag av briljans över sig. Däremot är metoddiskussionen, metodanvändningen och empirin av mer ordinärt slag, utan att för den skull vara bristfälliga. Slutomdömet blir att Karlssons avhandling ligger en bra bit över gängse avhandlingskrav, och att läsningen av den utgör ett illustrativt exempel på just den bildning som forskningsresor i turism kan ge upphov till, och som Karlsson själv förespråkar.

Lars-Erik Wolvén
fakultetsopponent
Mithögskolan, Östersund

Malmø og sosialdemokratiets hegemoni

Peter Billing & Mikael Stigendal, *Hegemonins decennier*, Malmö: Möllevångens Samhällsanalyt 1994. [Referanser direkte i teksten.]

I *Hegemonins decennier* vil Peter Billing og Michael Stigendal betrakte den svenske modellen slik den framtrer sett fra Sveriges sørligste storby, Malmø. De ønsker framfor alt å undersøke hvilke mekanismer som skapte sterk integrasjon i det svenske samfunnet i årtiene mellom 1945–85. Nøkkelen til denne integrasjonen finner de i den sosialdemokratiske bevegelsens hegemoni.

Siden forfatterne disputerer i henholdsvis historie og sosiologi, er avhandlingen et tverrfaglig eksperiment. Den kobler to fag med store muligheter til å stimulere hverandre gjensidig. Innen historikerfaget har man beklaget mangelen på synteser basert på fagets mange spesialstudier. Innen

sosiologien har man derimot advart mot tendenser til stadig å konstruere nye teoretiske synteser uten godt nok feste i den historiske virkeligheten. På egen hånd ville kanskje historikeren Billing ha skrevet en tradisjonell byhistorie om Malmøs utvikling i etterkrigstiden, mens sosiologen Stigendal ville ha produsert nok en traktat om «samfunnsmessiggjøringens» fundamentale struktur. Henvist til hverandre må de forsøke å bygge bro.

Avhandlingen omfatter tre nivåer. På det mest abstrakte nivået bygger forfatterne på en politisk-økonomisk analyse av den moderne kapitalismen. På et mellomnivå tar de opp aspekter ved svenske samfunnsforhold i det 20. århundre, særlig i etterkrigstiden. På det mest konkrete nivået analyserer de utviklingen i Sveriges tredje største by, Malmö.

På det teoretiske plan velger forfatterne et marxistisk utgangspunkt, særlig inspirert av den engelske samfunnsforskeren Bob Jessops syntetisering av flere nymarxistiske retninger (Gramsci, reguleringsskolen, 70-tallets tyske statsteorier). I analysen av den svenske modellen legger de vekt på forholdet mellom kjønnene like mye som på forholdet mellom klassene, og de legger like mye vekt på planlegging av det fysiske miljø (boligbygging, byplanlegging) som på økonomisk-politisk planlegging. I sine empiriske analyser av Malmøs utvikling kombinerer de kvalitative og kvantitative metoder.

Avhandlingen er disponert i seks deler. Innledningen definerer forskningsproblemet, redegjør for forfatternes vitenskapsfilosofiske ståsted (kritisk realisme), og gir en oversikt over seks forskjellige perspektiver i forskningen omkring den svenske modellen.

Hver av de neste fem delene består av en teoretisk gjennomgang og empirisk oppfølging: I del 2 om kapitalismen er den teoretiske rammen den nymarxistiske reguleringsteorien (i en versjon som legger vekt på arbeidsverditheorien i analysen av arbeidsprosessen), påfulgt av en mer tradisjonell økonomisk historisk gjennomgang av kapitalismens utvikling i Malmö, med særlig vekt på industristrukturen.

Del 3 gjennomgår teorier om klasse og kjønn. Derpå analyseres (på knappe 7 sider) utviklingen av Malmøs klasse- og kjønnsstruktur 1945–85. Begrepet om arbeideraristokratiet og operasjonaliseringen av skillet mellom kvalifisert/ukvalifisert arbeidskraft spiller her en stor rolle.

Del 4 definerer diskursbegrepet (som et bredt ideologibegrep), og benytter seg av Hirdmanns periodisering av to faser i de svenske kjønnsrelasjonenes utvikling, fra husmorsituasjonen til likhetskontrakten.¹ Også interessebegrepet drøftes. Derpå følger en sosialhistorisk gjennomgang av «skötsamhetskulturen»,² med særlig vekt på den sosiale integrasjonen gjennom Folkparken og idrettsbevegelsen.

Del 5 inneholder en kort gjennomgang av teorier om at geografiske (romlige) strukturer konstituerer, begrenser og formidler sosiale relasjoner. Dernest defineres nær- og fjernsamfunnet, og disse begrepene anvendes i en analyse av boligstrøk av forskjellig årgang. Tre av disse anses som varianter

av nærsamfunnet: «Kvarterstaden», en arbeiderbydel (Möllevången), og «grannskapsstaden». Sistnevnte betegner 50-tallets sosiale boligbygging der noen av de mellommenneskelige båndene fra «kvarterstaden» ennå er inn-takt. Derpå følger 60-tallets store drabantbyer, basert på masseprodusert bygging, selve inkarnasjonen av fjernsamfunnet.

Delene 2 til 5 er relativt korte (35 sider i gjennomsnitt), mens del 6 er på 150 sider. Denne delen er ment som en syntese. Teorikomponentene fra de tidligere delene skal settes inn i en større sammenheng. Teorikapitlet (6.1) tar opp teorier om «Vergesellschaftung», med referanse til Joachim Hirsch og Bob Jessop. «Församhälleligandesett» indikerer en kobling av ulike strukturer (systemintegrasjon) som skaper en historisk blokk, og sosial integrasjon (temporære kompromisser mellom sosiale krefter) som skaper hegemoni. Til tross for at forfatterne for det meste knytter teorien til Antonio Gramsci, ser man her en klar tankefigur fra den klassiske sosiologien, nemlig problemet om «orden»: «Kanske kan en teori om församhälleligandesätt sprida nytt ljus över hur samhället under efterkrigstiden kunde hänga ihop» (s. 213).

Videre i del 6 skal sambandet mellom de tidligere diskuterte empiriske feltene utredes. Dette blir primært en eksersis i politisk sosiologi. De fire siste kapitlene i del 6 etablerer en historisk periodisering: først kap. 6.2 om pionerpersonene/familiene på arbeid- og kapital-siden i Malmøs historie, deretter kap. 6.3 om folkhem-perioden som kuliminerte på 50-tallet, kap. 6.4 om «det sterke samfunnet» på 60-tallet og kap. 6.5 om utviklingen mot systemskifte på 70- og 80-tallet.

Derpå følger – ved siden av et metodebidrag – et 26 siders kapittel med «Slutsatser», som vesentlig er en oppsummering, men som i de avsluttende avsnittene relaterer resultatene til diskusjonene om den svenske modellen og dens framtid.

Avhandlingen forsøker å spenne over hele feltet fra fundamental teori til detaljert historisk kartlegging av maktelitene i Malmø. Sterkest er den i de avsnittene som analyserer det lokale samspill mellom sosialintegrasjon og systemintegrasjon i det forfatterne kaller folkhem-fasen av Malmös utvikling. Men forfatternes forsøk på syntese er ikke vellykket hele veien.

Teoretisk overdimensjonering

Teoretisk føyer denne studien seg framfor alt inn i den Gramsciinspirerte grenen av den nymarxistiske tradisjonen. Dels viser den til Gramscis egne begreper som hegemoni og historisk blokk. Dels anvendes det periodiserende begrepet *fordisme*, som Gramsci hentet fra Henry Fords selvforherligende propaganda, og som også ble tatt opp av europeiske rasjonaliseringsentusiaster i mellomkrigstiden. Dette begrepet ble redefinert av den franske politisk-økonomiske reguleringskolen som en periode definert gjennom samspillet

mellom makroøkonomiske sammenhenger og bestemte institusjonelle komplekser. Bob Jessop har dels vist at reguleringsteorien har mange grener, men har samtidig i andre arbeider inkorporert reguleringsteorien i et større sosiologisk og statsvitenskapelig byggverk.

Billing og Stigendal ønsker å begrunne reguleringsskolens begreper – så som lønnsforhold, akkumulasjonsregime, fordisme – i «the abstract dynamic of capital in general» (Jessop, sitert, s. 125). Men det er uenighet innen reguleringstradisjonen om arbeidsverditeoriens status. Lipietz synes fortsatt å ville fastholde den. Boyer er eklektisk og opererer for det meste på et teoretisk mellomnivå, og Aglietta arbeidet seg allerede på 80-tallet fram til en helt annen analytisk basis enn den han opererte med i sin pionerbok fra 1976.³ Hvis det er noen tendens i reguleringsteorien, synes den å gå i retning av institusjonelt-økonomiske studier av enkeltlands utviklingsbaner, komplementert med et periodiserende studium av presset fra verdensøkonomien.⁴ Billing og Stigendal er ikke så opptatt av dette. Eksempelvis spiller reguleringsskolens sentrale distinksjon mellom konkurransebasert og organisert regulering ingen rolle for dem.

Prinsipielt sett er det ikke noe i veien for å ta arbeidsverditeorien som basis. Spørsmålet er om dette betyr noe for avhandlingens innholdsmessige tema. I mange sammenhenger kan arbeidsverditeorien være en mulig analyseramme, f. eks. om man skal gå inn i en debatt om økonomiske grunnlagsproblemer og ønsker å bygge opp et alternativ til nyklassisk økonomi. Det kan også være aktuelt på det makroøkonomiske området, som basis for alternative – dvs. ikke nyklassiske – modeller for analyse av nasjonalregnskapsdata, hvilket har betydning for politisk-økonomisk kriseteori.

Men Billing og Stigendal bruker ikke arbeidsverditeorien på denne måten. Deres behandling av kapitalismens utvikling i Malmø (Del 2.2) er ikke i noen som helst forstand avhengig av arbeidsverditeorien. Hos Marx skulle arbeidsverditeorien avsløre kapitalismens bevegelseslover. Den ledet ut i en kriseteori om profittrentens tendensielle fall, men slike mekanismer spiller ingen rolle i avhandlingens analyse av Malmøs utvikling. En eventuell marxistisk kriseteori måtte primært bevege seg på det nasjonale plan, og det har forfatterne ingen ambisjoner om. Kanskje fungerer teorien for dem mer som en moralfilosofisk begrunnelse for betydningen av arbeiderklassens mobilisering mot utbyttingen innen den kapitalistisk organiserte arbeidsprosessen (slik er det forøvrig i den tidligste fasen av Frankfurterskolen). Men i forfatterens egen presentasjon av teorien er den tillagt sentral betydning også for de substansielle analysene.

Denne tendensen til teoretisk overdimensjonering er en svakhet ved avhandlingen, som på en rekke punkter inneholder teoretiske overveielser som går langt ut over det som er nødvendig i forhold til de innholdsmessige analysene. Samtidig mangler det visse teoretiske komponenter som egentlig trengs. Dette er neste punkt: tendensen til teoretisk underdimensjonering.

Teoretisk underdimensjonering

Målsetningen med avhandlingen er å belyse de integrerende mekanismene i den svenske modellen, selve fundamentet for det sosialdemokratiske hegemoniet som kommer til uttrykk i kontinuerlige sosialdemokratiske valgseire, fredlige forhold på arbeidsmarkedet og utbygging av velferdsstaten. Mens reguleringsteorien, teorier om kjønn og klasse, diskursteori og teori om organiseringen av samfunnsrommet er utgangspunktet i delene 2–5, kommer den egentlige teoretiske syntesen i del 6.

Hele denne lange delen bærer overskriften «Församhälleligandesätt», hvilket er en oversettelse av det tyske «Vergesellschaftung». Et församhälleligandesätt har ifølge kap. 6.1 to sider: *Sosialintegrasjon* skaper hegemoni og dreier seg om integrasjon nedenfra, om aktører, normative regler, og diskurs. Mer spesielt dreier det seg om at samfunnsklasser/grupper etablerer temporære kompromisser. *Systemintegrasjon* betegner prosessene som konstituerer en historisk blokk. En slik blokk består av institusjoner (eller mer grunnleggende: konstitusjonelle regler) etablert ovenfra. Billing og Stigendal følger Jessop, som ønsker å spesifisere systemintegrasjon gjennom et systembegrep hentet fra Niklas Luhmann, nemlig at autopoiesis (selvrefleksjon) definerer «system» (et bredere begrep enn institusjoner).

Dette begrepsapparatet er ment å lede til en spesifisering av to perioder i den svenske modellens era. Men her viser det seg at avhandlingen lider av teoretisk underdimensjonering. Nå skal det ikke bestrides at samfunnsvitenskapen er flerparadigmatisk, eller at det finnes overlappende teoridannelser. En kan ikke direkte kritisere forfatterne for å velge og vrake. Likevel er det slående at noen av de begrepene som får en sentral rolle i analysen ikke er spesielt godt teoretisk underbygget i avhandlingens teoretiske avsnitt.

Avhandlingen står sterkest i sin analyse av samspillet mellom sosialintegrasjon og systemintegrasjon i folkhem-fasen av Malmös utvikling. I analysen av hvordan folkhem-fasen går over i Erlanders «stärka samhälle» formidler avhandlingen en viss bekymring, basert på en diagnose om at systemintegrasjonen dominerer og at sosialintegrasjonen er svakere og nå mer nasjonalt enn lokalt fundert. To andre begreper anvendes ofte, ennå de først ble lansert uten videre teoretisk begrunnelse i del 5 om bomiljøer: *närsamhället* og *fjärrsamhället*. En er fristet til å si *Gemeinschaft* og *Gesellschaft*.

Til tross for at forfatterne søker å etablere et teoretisk feste i marxistisk politisk økonomi, viser det seg her at de i tillegg er i god sosiologisk tradisjon: det er en god porsjon klassisk sosiologisk bekymring knyttet til deres drøfting av «fjärrsamhället». Det er slående at Billing og Stigendals studie inneholder et stort apparat av begreper som spiller omtrent samme rolle som begrepsapparatet knyttet til analysen av legitimt herredømme og sosial struktur gjør i utviklingen fra Weber og til amerikansk sosiologi. Men

det er som sagt ikke uten videre rimelig å kritisere forfatterne for ikke å forholde seg til disse teoritradisjonene. Men det er rimelig å spørre hvorfor Habermas ikke er blitt inkludert i avhandlingens teoretiske byggverk.

Nettopp i forhold til forfatternes resultater om kontrastene mellom folkhemmet og det sterke samfunnet, ville Habermas vært til meget god hjelp. Den samfunnsteori som springer ut av hans teori om kommunikativ handling er bygget opp rundt begrepene om sosialintegrasjon og systemintegrasjon.⁵ Habermas analyserer hvordan systemet i det moderne vestlige samfunnet legger under seg – kolonialiserer, som han sier – livsverdenen, eller med andre ord, hvordan systemintegrasjonens imperativer dominerer over den sosiale integrasjonen. Dette perspektivet ville gitt Billing og Stigendal en mer konsistent ramme om analysen av utviklingen fra 60-tallet og framover enn hva deres avhandling nå inneholder. Hovedperspektivet i dens analyse er jo nettopp hvordan sosialintegrasjonen (f.eks. via skøtsamhetskulturens normer) forvitrer og erstattes av systemintegrasjon via et kompleks av institusjoner (der f.eks. velferdsstaten gjør befolkningen til klienter).

Et annet eksempel er forfatternes analyse av husmorrollen. De forsøker å analysere denne rollen med begreper fra teorien om merverdiproduksjon (s. 349). Dette leder dem blant annet til å påstå at den svenske modellen utsettes for press når kvinnene går ut i arbeid fra 60-tallet og framover. Men dette er en tvilsom projeksjon av markedsrelasjoner inn i kjernefamilien, et område av samfunnet der herredømmet er av helt annen type enn den tvang som tvinger den eiendomsløse lønnsarbeideren til å selge sin arbeidskraft til kapitalisten. I tillegg hevder langt de fleste analyser at den økende kvinnelige deltakelsen i yrkeslivet har styrket den svenske modellen.

Det viktigste poenget er imidlertid at forfatterne her kunne ha gjennomført en moralfilosofisk tolkning heller enn å bygge på arbeidsverдитеorien. Yvonne Hirdmanns studier, som de selv viser til, ville også ha gitt et bedre grunnlag nettopp gjennom en normativ vurdering opp mot et likhetsideal (jfr. s. 146 f). Habermas sier at kvinnebevegelsen er den eneste sosiale bevegelse som i etterkrigstiden har noe offensivt igjen å kjempe for, resten er defensive forsvar for livsverdenen (miljøbevegelsen, ungdomsrevolten, osv.) Om forfatterne hadde relatert seg til Habermas' analyseramme (se s. 176 for et slående eksempel), ville de også fått en kobling til den klassiske sosiologiske tradisjonen, ikke bare fra Marx, men også fra Durkheim, Weber og Parsons.

Andre eksempler på teoretisk underdimensjonering kunne vært nevnt: I forbindelse med diskurs og kultur kunne Bourdieus arbeider med stort hell vært trukket mer inn. Det finnes her bare en kort referanse i forbindelse med sportens sosiologi. Videre synes analysen av jernfirkanten som preget beslutningsstrukturen i Malmøs lokalpolitikk, og generelt alle analysene av både «samförstånd» og korporatisme, å kunne ha dradd nytte av Granoveters tilnærming til nettverksanalyse.⁶ Analysen av kapitalismens utvikling i

Malmö kunne trengt en teori om hovedeksportsektorer og produksjonskoblinger, samt en periodisering av teknologiske paradigmer for å få grep om de internasjonale kreftene som presser fram endring av industristrukturen. Det er eksempelvis vel kjent at tekstilindustrien – en av de sektorer man analyserer i Malmøs tilfelle – er blitt svekket og/eller omstrukturert over hele Vesteuropa. Likevel er forfatterens manglende oppmerksomhet overfor Habermas' bidrag det viktigste eksemplet på teoretisk underdimensjonering.

Metodespørsmål

Forfatterne avviser både empirisme og rasjonalisme og knytter an til kritisk realisme. Dette innebærer åpenbart avstand fra all vitenskapsteori som ønsker å la forskjellige teorier konkurrere med hverandre. Dels ønsker forfatterne å «härleda» fra «teorin om kapitalismen» («konkretionsmetoden»), men dette er ikke nok. I tillegg trenger man, sier de, en «syntesmetod» som går fra enkelt til komplekst og som «inbegripa andra teorier». Eksempelvis dreide fordismen seg ikke bare «om arbetsvärde, uten även om kultur, boendemiljö och politik» (s. 128; se også s. 218).

Det er absolutt meningsfullt å relatere teorier til avgrensede felter og å kombinere teorier når en søker å se feltene i sammenheng. Men innen hvert enkelt felt bør utsagn fra teoriene konfronteres med empirisk materiale. Forfatterne hadde også muligheten til å framstille sin egen syntese i konkurranse med andre synteser om svensk etterkrigsutvikling, men denne muligheten følges ikke opp. Forfatterne avviser forøvrig ikke konfrontasjon mellom teorier, de uttaler f. eks. et sted at de «vill pröva teorierna om fordism och hegemoni på efterkrigstidens utveckling i Sverige» (s. 213), og at de vil «tästa räckvidden» av sitt eget perspektiv (s. 376).

Men i praksis gjør de dette i liten grad. En del teoretiske ansatser avvises på prinsipielt grunnlag, men teoriavsnittene blir i stor grad stående som en mosaikk av synspunkter, inkludert en del typologier, som anvendes i den empiriske analysen. Men for det meste blir denne en mer tradisjonell historisk kartlegging.

Billing og Stigendal ønsker å opprettholde den abstrakte analysen av det kapitalistiske samfunnets anatomi, og påberoper seg særlig Jessop og hans elever i denne sammenheng. Deres analyse preges derfor av en sterk spenning mellom abstrakt teori og et eneste «case», som ikke engang er en stat, men en storby. Men Jessop har selv påvist at det finnes flere retninger innen reguleringsskolen.⁷ Forfatterne velger – som allerede nevnt – ikke å legge vekt på disse nyanseringene. Ut fra reguleringsskolens mer institusjonalistiske varianter (særlig i Robert Boyers arbeider) ville man komme fram til et noe forskjellig forskningsdesign. Ikke minst ville man lagt større vekt på sammenlikninger, altså på å trekke flere svenske storbyer inn i analysen.

Dette hadde vært mulig, selv om arbeidet med primærkilder bare gjaldt Malmö.

Et mer spesifikt eksempel er følgende: Det nevnes stadig at Malmø var ledende i utviklingen av den svenske modellen. Mange toppfolk i sosialdemokratiet kom derfra, kollektivavtaler ble først inngått der, kooperasjonen, selvhjelpsstrategien, den sosiale boligbyggingen og «samförstånd»-politikken utviklet seg enten først eller meget tidlig i denne byen. Men forfatterne går i liten grad inn på hvorfor det ble slik. Riktignok kan de påpeke at dette ligger utenfor den perioden de vil behandle, men en skulle gjerne sett en kort drøfting av denne problemstillingen. Ut fra Boyers videreutvikling av regulerings-teorien ville det nemlig være meget interessant å drøfte hvorvidt nærheten til Danmark, altså til en annen type kapitalistisk utviklingsmodell, hadde betydning for Malmøs spesielle utvikling. Samspill mellom nasjonale modeller er et sentralt tema innen denne retningen av regulerings-skolen.

To andre metodeproblemer burde vært diskutert: For det første er det er ikke metodisk drøftet hva en analyse på bynivået har å bidra med. «Case studier» har, som Charles Ragin påpeker, den fordel at forskeren kommer nær inn på de konkrete årsaksmekanismer. Problemet med slike studier er at generaliseringsmuligheter som oftest er svært begrenset.⁸

Forfatterne burde i denne forbindelse ha drøftet følgende to muligheter: Den ene er å analysere Malmø som et eksempel på – eller et uttrykk for – den svenske modellen. Denne tolkningen er nærliggende når de argumenterer med at en studie på lokalt nivå kan finne fram til visse årsaksforhold som nasjonalt orienterte studier overser. Det kan godt være slik, men bare hvis de samme årsaksforholdene forefinnes i tilstrekkelig mange andre storbyer i Sverige. Dette siste drøfter de ikke.

En alternativ mulighet, som i større grad utnytter case studie-metodens sterkeste sider, er å studere Malmø som et *særtilfelle* av den svenske modellen. Men forfatterne drøfter ikke dette i særlig grad, og avhandlingen mangler faktisk en tilstrekkelig utdypet analyse av hva den svenske modellen er på nasjonalt plan til å foreta en slik kontrastering. Deres definisjon av den svenske modellen er begrenset til det regionale nivået. I Malmö varer sosialdemokratiets hegemoni fra 1945–85, da SAP taper valget. Men på nasjonalt nivå hadde Sverige 1976–82 borgerlig regjering. Nå kan en sikkert hevde at det fortsatt var sosialdemokratisk hegemoni, men for Malmö som case defineres valgnederlag som slutten på det sosialdemokratiske hegemoniet.

Problemet om analysenivå, samt om avgrensning av den svenske modellen og det sosialdemokratiske hegemoniet er således ikke tilstrekkelig avklart i avhandlingen. Vi skal drøfte dette nærmere i forbindelse med den empiriske analysen.

Den empiriske analysen

Billing og Stigendal periodiserer den svenske modellen på det regionale plan i Malmø. De ønsker å undersøke betingelsene for stabilitet. Men deres analyse av perioden 1965–85 gir like mye inntrykk av en dynamikk i retning av tiltakende ustabilitet.

Analyse av stabilitet krever en analyse av hvordan integrasjon oppstår og forvitrer. Ut fra dette er det rimelig at Billing og Stigendal bruker en god del sider på å beskrive framveksten av skötsamhetskulturen, boligforhold, klasseforhold og industriutvikling fra tidlig i dette århundre og framover. Dermed er de vel rustet til å analysere stabiliteten på 40- og 50-tallet. Til tross for at generaliseringsmulighetene ikke er utredet, gir forfatterne altså en verdifull analyse fram til og med folkhem-perioden.

Det er også elementer til forståelse av hvordan stabiliteten forvitrer. De viser dels til utviklingstrekk som preger flere nordiske land, så som overgangen fra hemmafru/kjernefamilie til toinntektsfamilie basert på en universalistisk orientert velferdsstat. De viser også til forhold som kan gjenfinnes i flere svenske byer, så som idretts- og folkepark-bevegelsenes kommersialisering. Og de viser til Malmø-spesifikke forhold som overgangen fra det familiekapitalistiske Wehtje-imperiet til «miljonfordismen» og utviklingen fra «samförstånd» til «kvadratkorporatisme».

Men man spør seg: Hvordan kunne det *stärka samhället* reproducere seg i perioden 1965–85, når slike krefter brøt ned stabiliteten. Elementer av stabilitet finnes i at de økonomisk dominerende kreftene i Malmø, Wehtje-imperiet (Skanska) var mer hjemmermarksorientert og sto på bedre fot med sosialdemokratiet enn den eksportorienterte «Direktørsklubben» og Wallenberg-imperiet som dominerte nasjonalt. Likevel blir veien fram til systemskifte uklar.

Mens avhandlingen intenderer å behandle *hegemoniens decennier* 1945–85, gir den egentlig bare en fullstendig analyse av hegemonidesenniene fram til 60-tallet. For desenniene deretter, i analysen av det «sterke samfunnets» utviklingsdynamikk, skaper forholdet mellom internasjonalt, nasjonalt og lokalt nivå store problemer:

For det første kommer den universalistiske velferdsstaten – det nasjonale nivå – inn. Dette drøfter forfatterne bare usystematisk og på ganske moraliserende vis. (Igjen ville en kobling til Habermas ha styrket analysen). Siden disse kreftene utspiller seg på det nasjonale plan, hjelper detaljert forskning om forholdene i Malmö lite. Forfatterne refererer for det meste selektivt til konklusjoner fra andre studier, samtidig som det gis en prinsipiell kritikk av Esping-Andersens meget innflytelsesrike analyse av det svenske (og nordiske) sosialdemokratiet. Avsnittene inneholder en rekke kontroversielle påstander om faktiske forhold, f.eks. om økende inntektsulikhet, påstander som ikke belegges ikke med empiri, verken lokal eller nasjonal.

På den annen side drøftes endringer i Malmös lokalpolitikk gjennom perioden med borgerlig regjering på nasjonalt plan, men det utredes aldri om denne borgerlige regjeringen skapte problemer for sosialdemokratiet i Malmö lokalt. Det er for eksempel ingen drøfting av hvorvidt striden om lønnstakerfondene fikk et lokalt nedslag.

For det tredje drøftes, men knapt utførlig, forholdet til helt lokale saker, Triangelstorbygget i Malmö sentrum (Europas høyeste bolighus på den tiden, midt på 80-tallet, s. 338), den nyliberale offensiven, og Carl P. Herslows innringningsprogram på lokalradioen (Herslow og Skånepartiet var Sveriges første konsekvente nyliberale, s. 236). Ytterpunktet når det gjelder en rent historisk forklaring er de avsnitt som impliserer at «kvadrat-orporatismen» forsvant da de sentrale aktørene døde eller ble pensjonert: Byggmesteren Hugo Åberg, sentral i boligkooperasjonen og med nære koblinger til SAP lokalt, døde i 1969. Den sentrale aktøren i koblingen mellom boligkooperasjonen og kommunen, Oscar Stenberg, ble pensjonert på samme tid, Skandinaviske Banken ble kjøpt opp av SE-banken, kontrollert av Wallenberg, og Wehtje, selve storkapitalisten og sentral i handelskammeret, døde i 1972.

Samtidig har forfatterne faktisk utpekt kvadratcorporatismen til et akkumulasjonssystem. Men et så sentralt element i systemintegrasjonen kan vel knapt ha brutt sammen bare hovedaktørene forsvant. Sammenbruddet skjedde forøvrig ved inngangen til 1970-tallet, mens det sosialdemokratiske hegemoniet ikke forsvant før 1985, hvis vi skal fastholde forfatternes rent politisk baserte periodisering. Når det gjelder akkumulasjonssystemets utvikling i perioden 1972–85, skiftes argumentasjonen til det internasjonale nivået.

Forfatterne viser til fordismens krise generelt i verdensøkonomien. Den fordistiske perioden knyttes innen reguleringskolen til perioden fra 1945 og framover, da Vest-Europa ble fullt eksponert for innflytelse fra den tidens ubestridte stormakt, USA. En slik periodisering passer ikke med den regionale analysen: Til Malmö kom ikke fordismen – det forfatterne kaller «miljonprogramsfordismen» – før på 1960-tallet.

Fordismens krise besto blant annet i at produktivitetsøkningen flater ut og arbeiderprotest skaper presser overskuddet i bedriftene. Men dette er et helt alment argument, som antas å gjelde i Malmø som i resten av den vestlige verden. Således trekker forfatterne også – usystematisk – inn mer spesifikke faktorer. På det nasjonale plan nevnes SAFs mer uforsonlige linje, symbolisert ved valget av Nicolin i 1975, en indikasjon på at eksportindustrien får total dominans. Malmøkapitalen derimot var hjemmemarkedsorientert. Når det gjelder sosial integrasjonen, nevnes den offentlige sektors overtakelse av husmoroppgaver og økende innslag av etniske skillelinjer.

Også det regionale nivået bringes inn. Med referanse til den sosiale integrasjonen nevnes det at fram til 1970-tallet var den regionale politiske

diskursen en Malmødiskurs, og SAP framsto samtidig som den beste økonomiske administrator. Fra 1970-tallet og framover ble politikken derimot i økende grad legitimert med mer ideologiske referanser, det var ikke lenger mulig å vise til materiell framgang i Malmø kommune.

Disse bemerkningene yter neppe full rettferdighet til forfatterens forsøk på å forklare utviklingen i Malmø. Men de antyder at forfatterne i sitt forklaringsforsøk trekkes mellom historiske og mer prinsipelle forklaringer. Denne spenningen klarer de ikke å løse opp.

LARS MJØSET

(Opponent for Sociologiska Institutionen,
Lunds universitet, 11.6.1994)

NOTER

- ¹ Yvonne Hirdmann, «Genussystemet», i SOU 1990:44, *Demokrati och makt i Sverige*, Stockholm 1990.
- ² Ronny Ambjörnson, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och idealer i ett norrländsk sågverksamhälle 1880–1930*, Stockholm 1988.
- ³ Alain Lipietz, *Le Monde Enchanté*, Paris 1983; Robert Boyer, *The Regulation School: A Critical Introduction*, New York 1990; Michael Aglietta & André Orleán, *La violence de la monnaie*, Paris 1982.
- ⁴ Den mer generaliserende staditeorien som tendensielt lå i skolens tidligste arbeider er blitt trukket i tvil på økonomisk historisk grunnlag. Jfr. Robert Brenner & Mark Glick, «The regulation approach: theory and History», *New Left Review*, 188, July/August 1991. Denne kritikken viser særlig at reguleringskolens tidlige analyser av USA preges av at europeiske særtrekk blir projisert over på USA. En aktuell oversikt over status innen reguleringskolens finnes i Robert Boyer & Yves Saillard, red., *La théorie de la régulation: état du savoir*, Paris 1995.
- ⁵ Jürgen Habermas, *Theorie der kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M. 1981.
- ⁶ Marc Granovetter, «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology*, 91, 1985; «Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis», *Acta Sociologica*, 35, 1991.
- ⁷ Bob Jessop, «Regulation Theory in Retrospect and Prospect», *Economy and Society*, 19, 1990.
- ⁸ Charles Ragin, *The Comparative Method*, Berkeley 1987.

Författarpresentation

Claes Ekenstam, Fil Dr, är verksam vid institutionen för idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet. Hans forskning är främst inriktad på psykets historiska förändring, vilket avspeglas i avhandlingen *Kroppens idéhistoria: Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige, 1700–1950* (1993). För närvarande studerar han synen på manlighet i historien.

Anna Johansson är doktorand vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Hon arbetar för närvarande på en avhandling om den sociala konstruktionen av kvinnlighet bland nicaraguanska kvinnor med fokus på tids- och rums aspekter.

Lise Widding Isaksen är Dr.Polit. och anställd vid sociologiska institutionen vid universitetet i Bergen. Hon disputerade 1995 på avhandlingen *Den tabubelagte kroppen*. Hon har skrivit en rad artiklar om kropp, kön och omsorgsarbete.

Margareta Ljung är universitetslektor vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet och är även verksam vid institutionen för kvinnovetenskap. Som kvinnoforskare har hennes intresse varit fokuserat på identitets- och individueringprocesser i kvinnogrupper, vilket resulterade i avhandlingen *Lyft jorden mot himlen. Växande i kvinnogrupper och kvinnliga nätverk* som hon disputerade på 1995. Forskningsintresset har under senare tid riktats mot frågor som rör kroppens och kroppslighetens betydelse i identitetsutvecklingen.

Kerstin Jacobsson och Geir A. Øygarden är doktorander vid sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Kerstin arbetar för närvarande med en avhandling om Sverige, EU och demokratin i ett diskurs- och demokratiteoretiskt perspektiv. Hon har tidigare publicerat artiklar om den svenska EU-debatten. Geir arbetar med en avhandling om boxning och maskulinitet i ett kulturteoretiskt perspektiv.

Rättning till Ingalill Erikssons recension i SF nr 1 1996

NOTER

- ¹ Helldén, A, Social arrogans. Också ett kulturarv, Carlssons, Stockholm, 1994
- ² Bourdieu, P, La distinction. Critique sociale du jugement, Paris, Minuit, 1979
- ³ Asplund, J. Om hälsningsceremonier, mikromakt och asocial pratsamhet, Korpen, Göteborg, 1987
- ⁴ Eneroth, B, Orelationer. Undflyendets socialpsykologi, Akademeja, Stockholm, 1987
- ⁵ Bärmark, J, Psykoanalys och buddhism, i Mogren, M & Sernhede, O (red), Oidipus vid korsvägen. Åtta essäer om existens, psyke och kultur, Daidalos, Uddevalla, 1994. Se även Johansson, R, Buddhismens psykologi, Studentlitteratur, Lund, 1982.

Anvisningar till artikelförfattare

1. Artikelförfattaren skall skicka tre kopior av sitt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuskriptet skall vara försett med goda marginaler och det får inte överstiga 25 A-4 sidor, inklusive litteraturlista.
2. Varje manuskript skall innehålla ett kort abstract, som skall vara skrivet på engelska.
3. Placera titeln på artikeln och författarens namn och adress på en löstagbar framsida. Det stora flertalet artiklar kommer att skickas till anonyma referees.
4. Vid förekomst av notapparat skall denna placeras i slutet av artikeln, strax innan litteraturlistan.
5. Litteraturhänvisningar i text skall skrivas på följande sätt: (Giddens 1991), eller Giddens (1991). Litteraturlistan skall utformas på följande vis:

Bok:

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.

Artikel:

Björnberg, U. (1994) "Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 26–37.

Kapitel i bok:

Keane, J. (1988) "Despotism and Democracy", s 33–71, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*. London: Verso.

6. Tabeller och figurer bifogas på ett separat blad och i texten anges var dessa skall placeras.
7. Författare ombedes att läsa korrektur på sina artiklar och att returnera denna inom en vecka. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett, ange alltid program.
8. Sociologisk Forskning kan endast acceptera artiklar som följer dessa riktlinjer.

Sociologisk Forskning 2–3 1996

Innehåll:

**Ekenstam: Kroppen, viljan & skräcken för att falla:
ur den manliga självbehärkningens historia**

**Johansson: tjock och vacker – kvinnlighet och
kroppsstorlek bland nicaraguanska kvinnor**

Widding Isaksen: Den ubehaglige kroppsligheten

**Ljung: Den kvinnliga kroppen och könets otaliga
skillnader**

**Jacobsson och Øygarden: Ekonomernas Guernica:
rädslans metaforer och produktionen av mening**